

ગુજરાત રાજ્યના શિક્ષણવિભાગના પગા-કમાંક
મશબ/1215/170-179/૭, તા. 23-03-2016-થી મંજૂર

ગુજરાતી

(પ્રથમ ભાષા)

ધોરણે ૭

પ્રતિક્રિયાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.

બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈબહેન છે.

હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.

હું સદાય તેને લાયક બનવા ગ્રયત્ન કરીશ.

હું મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો ગ્રયત્ન આદર રાખીશ.
અને દરેક જગ્યા સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.

હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ માટું સુખ રહ્યું છે.

રાજ્ય સરકારની વિનામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક

ગુજરાત રાજ્ય શાસા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર - 382010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર

આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા
પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય-સલાહકાર

શ્રી મનસુખ સલ્લા

લેખન-સંપાદન

ડૉ. રમેશ પંડ્યા (કન્વીનર)

ડૉ. પિંકીબહેન પંડ્યા

ડૉ. અજ્યસિંહ ચૌહાણ

શ્રી હેતલબહેન નાયક

ડૉ. સંતોષ દેવકર

ડૉ. રામદેવસિંહ ગોહિલ

શ્રી નસીમબહેન પટાણ

શ્રી મમતાબહેન શર્મા

સમીક્ષા

ડૉ. દિલીપ વ્યાસ

ડૉ. રાકેશ રાવત

શ્રી ધરમસિંહ પરમાર

શ્રી મંગળદાસ મકવાણા

શ્રી લાભુભાઈ ચાવડા

શ્રી જિતેન્દ્ર ફિલિપ ડાલ્સી

શ્રી મીનાબહેન બ્રહ્મભટ્ટ

શ્રી ગીતાબહેન કુંપાવત

શ્રી નીતાબહેન પટેલ

સંયોજન

ડૉ. કિંબા દવે

(વિષય-સંયોજક : અંગ્રેજ)

નિર્માણ-સંયોજન

શ્રી હરેન શાહ

(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

મુદ્રણ-આયોજન

શ્રી હરેશ એસ. લીભાચીયા

(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)

પ્રસ્તાવના

એન. સી. ઈ. આર. ટી. દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલા નવા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસકમોના અનુસંધાનમાં ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ, ગાંધીનગરે રાજ્યના માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક કષાના વિવિધ વિષયોના નવા અભ્યાસકમો તૈયાર કર્યા છે. જેને ગુજરાત સરકારના શિક્ષણવિભાગ દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

નવા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસકમના પરિપ્રેક્ષ્યમાં તૈયાર કરાયેલા જુદા જુદા વિષયોના નવા અભ્યાસકમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ ધોરણ ૭, ગુજરાતી (પ્રથમ ભાષા)નું આ પાઠ્યપુસ્તક આ સત્તરે અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે. લેખક-સંપાદક સભ્યશ્રીઓએ આ પાઠ્યપુસ્તકની હસ્તપ્રતની નિર્માણ-પ્રક્રિયામાં પૂરતી કાળજી લીધી છે. લેખક-સંપાદકોએ રાજ્યના પાઠ્યપુસ્તકો વધુ ગુણવત્તાસભર બનાવવા માટે ખૂબ જ જહેમત ઉદ્ઘાવી છે.

આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં આ હસ્તપ્રતની શિક્ષણકાર્ય કરતાં શિક્ષકો-તજ્જ્ઞો દ્વારા સર્વાર્ગીણ સમીક્ષા કરાવવામાં આવી છે. સમીક્ષાના સુધારા-વધારા આમેજ કરવામાં આવ્યા છે. તેમ ૪ મંજૂરી-ક્રમાંક-પ્રક્રિયા દરમિયાન ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ, ગાંધીનગરે કરેલ ચકાસણી-અહેવાલ બાદ મળેલા સુધારા-વધારા આમેજ કરી આ પાઠ્યપુસ્તકની આખરી પ્રત તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

નવા અભ્યાસકમાં ભાષા-અભિવ્યક્તિ અને લેખન અંગેની વિગતો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ ભાષાની ખૂબીઓ સમજે અને વધુ મહાવરો કરે તથા તેમની સંવેદનશીલતા કેળવાય તેવી કૃતિઓ પસંદ કરવા અંગે પૂરતું ધ્યાન આપ્યું છે. શિક્ષક વર્ગાંડમાં કૃતિ રજૂ કરતી વખતે કઈ કઈ કાળજી લે તે અંગેની વિગતો પણ આ વખતે ઉમેરવામાં આવી છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે પૂરતી કાળજી લીધી છે તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પાઠ્યપુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો હરહંમેશ આવકાર્ય છે.

પી. ભારતી (IAS)

નિયામક

તા. 04-11-2019

કાર્યવાહક પ્રમુખ

ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2016, પુનઃમુદ્રણ : 2017, 2018, 2019, 2020

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી પી. ભારતી (IAS), નિયામક.

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધર્મનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આજાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થનક રવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલથતાં, તેમ કરવાની;
- (ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્વીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજ દેવાની;
- (છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજ તે જાળવી રાખવાની;
- (જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકૂળ રાખવાની;
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્ત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;
- (ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વધના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવી.

* ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-(ક)

અનુક્રમણિકા

1.	સાંજ સમે શામળિયો	(ગીત-કાવ્ય)	નરસિંહ મહેતા	1
2.	ચોરી અને પ્રાયશ્ચિત્ત	(આત્મકથાખંડ)	ગાંધીજી	3
3.	પછે શામળિયોજ બોલિયા	(આભ્યાનખંડ)	પ્રેમાનંદ	7
4.	ગોપાળબાપા	(નવલકથાખંડ)	મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'	10
●	વ્યાકરણ એકમ-1 : ધ્વનિશ્રેષ્ટી, સંશા, વિશેષજ્ઞા, સર્વનામ			15
5.	ગૃજરીના ગૃહકુંજે	(ગીત)	સુન્દરમ્ભ	36
6.	લોહીની સગાઈ	(ટૂકી વાત્તો)	ઈશ્વર પેટલીકર	39
7.	કામ કરે ઈ જીતે	(ગીત-કાવ્ય)	નાથાલાલ દવે	47
8.	છાલ, છોતરાં અને ગોટલા	(હાસ્યનિબંધ)	બફુલ ત્રિપાઠી	50
●	વ્યાકરણ એકમ-2 : ધ્યાતુ-પ્રત્યય			55
9.	પુત્રવધૂનું સ્વાગત	(ગીત)	મકરંદ દવે	65
10.	ભારતીય સંસ્કૃતિની સિદ્ધિ	(નિબંધ)	વિનોબા ભાવે	68
11.	મરજીવિયા	(સોનેટ)	પૂજાલાલ	72
12.	સખી માર્કી	(લલિત નિબંધ)	કાકાસાહેબ કાલેલકર	75
●	વ્યાકરણ એકમ-3 : રવાનુકારી, અંગસાધક પ્રત્યય, સંધિ			78
13.	રસ્તો કરી જવાના	(ગઝલ)	અમૃત 'ધાયલ'	92
14.	વાડી પરનાં વહાલાં	(નિબંધ)	ઈસ્માઈલભાઈ નાગોરી	95
15.	ગોદ માતરની ક્યાં ?	(ઉર્મિકાવ્ય)	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	99
16.	કુદરતી	(એકાંકી)	લાભશંકર ઠાકર	102
●	વ્યાકરણ એકમ-4 : સમાસ			110
17.	મારા સપનામાં આવ્યા હરિ	(ઉર્મિગીત)	રમેશ પારેખ	118
18.	પંગું લંઘયતે ગિરિમું	(રેખાચિત્ર)	સંકલિત	121
19.	પાપા, હવે ઝોન મૂકું ?	(ગીત)	મનોહર ત્રિવેદી	126
20.	સમાજ સર્પિત શ્રેષ્ઠી	(રેખાચિત્ર)	સંકલિત	129
●	વ્યાકરણ એકમ-5 : વાક્યપ્રકાર			133
21.	તેજમલ	(લોકગીત)	-	147
22.	બોળો	(લોકવાત્તો)	જવેરચંદ મેધાણી	150
23.	લઘુકાવ્યો	(દુહા-મુક્તક-હાઈકુ)	મુકુન્દરાય પારાશર્ય	155
			સ્નેહરશ્મિ	
24.	પ્રેરક પ્રસંગો	(ગાય)	સંકલિત	158
●	વ્યાકરણ એકમ-6 : અલંકાર			160
		પૂરક વાચન		
1.	પંડ્યનાં	(લઘુકથા)	નસીમ હરીશ મહુવાકર	164
2.	એકલો જાને રે	(કાવ્ય)	મહાદેવભાઈ દેસાઈ	165
3.	કાશીમાની કૂતરી	(ટૂકી વાત્તો)	પન્નાલાલ પટેલ	166
4.	ઉપયોગી ટાંકણી લઈ લઈએ	(નિબંધ)	કુમારપાળ દેસાઈ	171

નરસિંહ મહેતા
(સમય : આશરે 15મું શતક)

ભાવનગર પાસેના તળાજમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. તેમનું બાળપણ જૂનાગઢમાં વીત્યું. તેમને ગુજરાતી ભાષાના 'આદિકવિ'નું બિરુદ્ધ મળેલ છે. 'હિંડોળાનાં પદ', 'વસંતનાં પદ', 'કૃષ્ણાલીલા', 'લક્ષ્મિબોધ' વગેરેનાં પદોમાં તેમની કવિતા મળે છે. જૂલાણા છંદમાં નરસિંહનાં પ્રભાતિયાં આજે પણ લોકંઠે ગવાય છે. હાર, હૂંડી, મોસાળું, વિવાહ અને શ્રાદ્ધ એમનાં આત્મવૃત્તાંતનાં પદો છે. નરસિંહ મહેતાનાં પદોમાં અધ્યાત્મની ઊંચાઈ જોવા મળે છે.

'સાંજ સમે શામળિયો' કૃષ્ણના મધ્યુર રૂપવર્ણનનું ગીત કાવ્ય છે. સાંજના સમયે ગાયોનું ધણ ગામ તરફ પાછું વળતું હોય એવે સમયે શામળિયો(કૃષ્ણ) વૃદ્ધાવનથી આવતો હોય એવા વર્ણનથી કાવ્યની શરૂઆત થાય છે. મુગુટ, કાનના કુંડળ, પીતાંબર અને કૂલની પછેડી ધારણ કરેલા કૃષ્ણ ચંદનની જેમ મહેકે છે. કૃષ્ણના રૂપની આવી શોભા વર્ણવવા માટે નરસિંહ મહેતા જુદી જુદી ઉપમાઓ પ્રયોજે છે. જેમ કે તારાઓની વચ્ચે જેમ ચંદ્ર શોભતો હોય, સોના વચ્ચે હીરો શોભે એમ ગોવાળો વચ્ચે ગિરિધર શોભી રહ્યા છે. છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં સુંદર-મધુર કૃષ્ણ પર ભક્ત નરસિંહ મહેતા કેવી રીતે વારી જાય છે એ ભાવ શૂંગારિક રીતે વ્યક્ત થયો છે. આવા વહાલા, શુભકારી, રસિક કૃષ્ણ વગર રહી શકાય એમ નથી. એને વારંવાર નીરખતા રહેવાના ભાવ સાથે આ કાવ્ય પૂરું થાય છે.

સાંજ સમે શામળિયો વહાલો, વૃદ્ધાવનથી આવે;
આગળ ગોધન, પાછળ સાજન, મનમાં મોહ ઉપજાવે. - સાંજ. 1

મોર મુગુટ શિર સુંદર ધરિયો, કાને કુંડળ લહેકે;
પહેર્યા પીતાંબર, કૂલની પછેડી, ચુઆ-ચંદન મહેકે, - સાંજ. 2

તારામંડળમાં જેમ શશિધર શોભે હેમે જરિંગ હીરો;
તેમ ગોવાળમાં ગિરધર શોભે, હરિ હળધરનો વીરો. - સાંજ. 3

વહાલાજીનું રૂપ રૂદેમાં વસિયું, મનહું તે ધસિયું મારું;
આળ કરી આલિંગન દીધું તન-મન મુખ પર વારું. - સાંજ. 4

વહાલાજીનું રૂપ મહાશુભકારી, રસિયા વિષા કેમ રહીએ ?
નરસૈયાચા સ્વામીની શોભા નિરખી નિરખી હરખીએ. - સાંજ. 5

('નરસિંહ મહેતાના કાવ્યો'માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

ગોધન ગાય રૂપી ધન, અહીં ગાયોનું ધણ; કુંડળ કાને પહેરવાનું ધરેણું; પીતાંબર પીળું રેશમી વણ; પછેડી ઓઠવાની જાડી ચાદર; ચુઆ સુગંધી તેલ; ચંદન એક જાતનું સુગંધી લાકડું, સુખડ; શશિધર ચંદ્ર; હેમ સોનું, કનક, સુવર્ણ; હળધર બલરામ, હળને ધારણ કરનાર; નીરખવું ધ્યાનથી જોવું; આળ આક્ષેપ અહીં વહાલ, ઓળખ

વિરુદ્ધાર્થી

મોહ નિર્માહ; રૂપ કુરૂપ; શુભ અશુભ

તળપદા શબ્દો

વિષા વિના; સમે સમયે; ધરિયો ધારણ કર્યો; જરિંગ જરેલું; રૂદે હદ્યમાં

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) ગોવાળમાં ગિરધર કેવા શોભી રહ્યા છે ?
  - (A) હળધર જેવા
  - (B) તારામંડળમાં ચંદ્ર જેવા
  - (C) સોનામાં જરેલા હીરા જેવા
  - (D) ઉપરના (B) અને (C) બંને જેવા
- (2) ‘હરિ હળધરનો વીરો’ એટલે ?
  - (A) ઘેડૂતોનો ભાઈ
  - (B) હળ ધારણ કરનારમાં હીરો
  - (C) બલદેવજીના ભાઈ
  - (D) હરિએ વીરની માફક હળ ધારણ કર્યું છે.
- (3) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ.....
  - (A) લાલ રંગનાં વખ્ટો પહેર્યા છે.
  - (B) પીળા રંગનાં વખ્ટો પહેર્યા છે.
  - (C) હાથમાં મોરપિચ્છ ધારણ કર્યું છે.
  - (D) કાનમાં કુંડળ પહેર્યું નથી.
- (4) શ્રીકૃષ્ણની શોભા જોઈને નરસિંહ મહેતા...
  - (A) દુઃખી દુઃખી થાય છે.
  - (B) કલ્પાંત કરે છે.
  - (C) ભાવમુક્ત બની ગયા છે.
  - (D) હરખ પામી રહ્યા છે.

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) નરસિંહ મહેતા હરખી રહ્યા છે, કારણ કે
- (2) કાવ્યના આધારે સાંજના સમયનું દશ્ય આવેઓ.

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લિટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) કૃષ્ણરૂપ મહાશુભકારી છે એમ કવિ શા માટે કહે છે ?
- (2) કવિના મનમાં કોણ મોહ ઉપજાવે છે ?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- આ કાવ્યનું વર્ગમાં સમૂહગાન કરો.
- કૃષ્ણાભક્તિનાં અન્ય કાવ્યો મેળવી પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કવિએ આવે - ઉપજાવે, લહેકે - મહેકે, હીરો - વીરો, મારું - વારું, રહીએ - હરખીએ જેવા પ્રાસસભર શબ્દોથી કાવ્ય ગૂંથ્યું છે.
- ‘તારાના વૃંદનો ચંદ્ર’ અને ‘સોને મઢ્યો હીરો’ - જેવી સરખામજીથી શ્રીકૃષ્ણનું સૌંદર્ય પ્રગટ કર્યું છે.
- ‘કુંડળ લહેકે’ - ‘ચંદ્રન મહેકે’
- ચાલતા કૃષ્ણ સાથે હાલતા કુંડળ વર્ણવવા કવિ કુંડળ સાથે ‘લહેકે’ શબ્દ લાવ્યા છે તો વળી ચંદ્રન સાથે ‘મહેકે’ પ્રયોજ અંત્યાનુપ્રાસ અલંકાર પણ કવિએ સરસ રીતે વણી લીધો છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના શિરમોર કવિઓમાંથી મીરાં, નરસિંહ અને દયારામે કૃષ્ણને સખીભાવે આરાધ્યા છે.

નરસિંહના પ્રસ્તુત કાવ્યમાં કૃષ્ણનું મનમોહક વર્ણન, કૃષ્ણ માટેનાં દષ્ટાંતો અને તેમની સુંદરતા પર સર્વસ્વ વારી જતા નરસિંહ મહેતાના મનોભાવો ધ્યાનાકર્ષક છે. આ બધી બાબતો અંગે વિદ્યાર્થીઓને સમજ આપવી. કૃષ્ણનું દર્શન માત્ર શુભકારી છે તે સુંદર રીતે રજૂ થયેલા ભાવની સ્પષ્ટતા કરવી.

ભક્તિના જુદાજુદા પ્રકારો પૈકી પ્રેમલક્ષ્મા ભક્તિ વિશે સમજ આપવી. આ કાવ્યમાં વ્યક્ત થયેલા ભાવ જેવા જ ભાવ વ્યક્ત કરતાં અન્ય કાવ્યો મેળવી બંનેની તુલનાત્મક ચર્ચા કરવી.

ગાંધીજી

(જન્મ : 2-10-1869, અવસાન : 30-1-1948)

‘બાપુ’, ‘રાષ્ટ્રપિતા’, ‘મહાત્મા’. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી. ગાંધીજીનો જન્મ પોરબંદરમાં થયો હતો. તેમના પિતા કરમચંદ ગાંધી પોરબંદર રાજ્યના દિવાન હતા. માતાનું નામ પૂતળીબાઈ હતું. પોરબંદર, રાજકોટ અને ઈંગ્લેન્ડમાં અભ્યાસ કર્યો. તેમણે ઈંગ્લેન્ડમાંથી કાયદાની ઉપાધિ મેળવી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીઓના હકો માટે અને ભારતમાં આજાદીનું નેતૃત્વ તેમણે કર્યું હતું. તેમની આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’ના અનેક ભાષામાં અનુવાદો થયા છે. ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઈતિહાસ’, ‘આરોગ્યની ચાવી’, ‘અનાસક્તિ યોગ’, ‘હિંદ સ્વરાજ’, ‘સર્વોચ્ચય’, ‘મંગળપ્રભાત’ તેમનાં નોંધપાત્ર પુસ્તકો છે. તેમણે હજારો પત્રો લખેલા છે. ‘ગાંધીજીનો અસ્કરદેહ’ ગ્રંથશ્રેષ્ઠીમાં તેમનાં લખાણો સંગ્રહાયાં છે.

ગાંધીજીની આત્મકથા, ‘સત્યના પ્રયોગો’માંથી લેવાયેલો આ પ્રસંગ ગાંધીજીની નિર્બિક્તા, પ્રાયશ્ચિત કરવાની પ્રામાણિકતાની ધોતક છે. પોતાના માંસાહારી બાઈને દેવું થયું હોવાથી એમના કડામાંથી સોનું ચોરવાની વાત આવેલી છે. આ ચોરી કર્યા બાદ ગાંધીજીને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. તેઓ પિતાજી આગળ ચિંઠી લખીને એની નિખાલસ કબૂલાત કરે છે. કોથી સ્વભાવના પિતા સજા કરવાને બદલે અશ્વ સારે છે. તેમાંથી ગાંધીજીને જીવનમાં પહેલી વાર સત્યાચરણ અને અહિસાનો પાઠ શીખવા મળે છે, પ્રાયશ્ચિત કેવું મોટું પરિણામ લાવે છે તે અનુભવાય છે.

ગાંધીજીએ એક વાર કરેલી ભૂલ ફરી ન કરી તેમાંથી મહાત્મા બન્યા છે.

મારા એક સગાની સાથે મને બીડી પીવાનો શોખ થયો. અમારી પાસે પૈસા ન મળે. બીડી પીવામાં કંઈ ફાયદો છે અગર તો તેની ગંધમાં મજા છે એવું તો અમ બેમાંથી એકેને નહોતું લાગ્યું, પણ કેવળ ધુમાડો કાઢવામાં જ કંઈક રસ છે એવું લાગેલું. મારા કાકાને બીડી પીવાની ટેવ હતી, ને તેમને તથા બીજાને ધુમાડો કાઢતાં જોઈ અમને પણ ફૂકવાની ઈચ્છા થઈ. પૈસા તો ગાંઠે ન મળે, એટલે કાકા બીડીનાં ફૂંકાં ફૂંકી દે તે ચોરવાનું અમે શરૂ કર્યું.

પણ ફૂંકાં કંઈ હરવખતે મળી ન શકે અને તેમાંથી બહુ ધુમાડાયે ન નીકળે એટલે ચાકરની ગાંઠે બેચાર દોકડા હોય તેમાંથી વચ્ચે વચ્ચે એકાદ ચોરવાની ટેવ પાડીને અમે બીડી ખરીદતા થયા. પણ એને સંઘરચી ક્યાં એ સવાલ થઈ પડ્યો. વડીલોના દેખતાં તો બીડી પિવાય જ નહીં એ બબર હતી. જેમતેમ કરી બેચાર દોકડા ચોરીને થોડાં અઠવાડિયાં ચલાયું. દરમિયાન સાંભળ્યું કે એક જાતના છોડ (તેનું નામ તો ભૂલી ગયો છું) થાય છે, તેની ડાંખળી બીડીની જેમ સણગે છે, ને તે પી શકાય. અમે તે મેળવીને ફૂંકતા થયા !

પણ અમને સંતોષ ન થયો. અમારી પરાધીનતા અમને સાલવા લાગી. વડીલોની આજ્ઞા વિના કંઈ જ ન થાય એ દુઃખ થઈ પડ્યું. અમે કંટાળ્યા ને અમે તો આપધાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો !

પણ આપધાત કઈ રીતે કરવો ? જેર કોણ આપે ? અમે સાંભળ્યું કે ધતૂરાના ડોડવાનાં બી ખાઈએ તો મૃત્યુ નીપજે. અમે વગડામાં જઈ તે મેળવી આવ્યા. સંધ્યાનો સમય શોધ્યો. કેદારજ મંદિરે દીપમાળમાં ધી ચડાયું, દર્શન કર્યો ને એકાંત શોધ્યું. પણ જેર ખાવાની હિંમત ન ચાલે, તુરંત મૃત્યુ નહિ થાય તો ? મરીને શો લાભ ? પરાધીનતા કાં ન ભોગવી છૂટવું? છતાં બેચાર બી ખાધાં. બીજાં ખાવાની હિંમત જ ન ચાલી. બંને મોતથી ડર્યા અને રામજીને મંદિર જઈ દર્શન કરી શાંત થઈ જવું ને આપધાતની વાત ભૂલી જવી એવો ઢરાવ કર્યો

હું સમજ્યો કે આપધાતનો વિચાર કરવો સહેલો છે, આપધાત કરવો સહેલો નથી. આથી જ્યારે કોઈ આપધાત કરવાની ધમકી આપે છે ત્યારે તેની મારા ઉપર બહુ ઓછી અસર થાય છે, અથવા મુદ્દલ થતી જ નથી એમ કહું તો ચાલે.

આ આપધાતના વિચારનું પરિણામ એ આવ્યું કે અમે બંને એઠી બીડી ચોરીને પીવાની તેમજ નોકરના દોકડા ચોરવાની ને તેમાંથી બીડી લઈ ફૂકવાની ટેવ ભૂલી જ ગયા. મોટપણો બીડી પીવાની ઈચ્છા જ મને કદી નથી થઈ અને એ ટેવ જંગલી, ગંદી ને હાનિકારક છે એમ મેં સદાય માન્યું છે. બીડીનો આટલો જબરદસ્ત શોખ દુનિયામાં કેમ છે એ સમજવાની શક્તિ હું કદી મેળવી શક્યો નથી. જે આગગાડીના ડબામાં ઘણી બીડી ફૂંકતી હોય ત્યાં બેસવું મને ભારે થઈ પડે છે ને તેના ધુમાડાથી હું ગુંગળાઈ જાઉં છું.

બીડીઓનાં હુંઠાં ચોરવાં ને તેને અંગે ચાકરના દોકડા ચોરવા એ દોષના કરતાં બીજો એક ચોરીનો દોષ જે મારાથી થયો તેને હું વધારે ગંભીર ગણું છું. બીડીનો દોષ થયો ત્યારે ઉમર બારતેર વર્ષની હશે; કદાચ તેથીયે ઓછી. બીજી ચોરી વેળાએ ઉમર પંદર વર્ષની હશે. આ ચોરી મારા માંસાહારી ભાઈના સોનાના કડાના કકડાની હતી. તેમણે નાનું સરખું એટલે પચીસેક રૂપિયાનું કરજ કર્યું હતું. એ કેમ પતાવવું અનો અમે બંને ભાઈ વિચાર કરતા હતા. મારા ભાઈને હાથે સોનાનું નક્કર કરું હતું. તેમાંથી એક તોલો સોનું કાપવું મુશ્કેલ નહોતું.

કંદું કપાયું. કરજ ફીટચું. પણ મારે સારું આ વાત અસહ્ય થઈ પડી. હવે પછી ચોરી ન જ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. પિતાજીની પાસે કબૂલ પણ કરી દેવું જોઈએ એમ લાગ્યું. જબ તો ન ઊપરે. પિતાજી પોતે મને મારશે એવો ભય તો ન જ હતો. તેમણે કોઈ દિવસ અમને એકે ભાઈને તાડન કર્યું હોય એવું મને સ્મરણ નથી. પણ પોતે દુઃખી થશે, કદાચ માથું ફૂટશે તો ? એ જોખમ જોડીને પણ દોષ કબૂલ કરવો જ જોઈએ, તે વિના શુદ્ધિ ન થાય, એમ લાગ્યું. છેવટે ચિંઠી લખીને દોષ કબૂલ કરવો ને માફી માગવી એવો મેં ઠરાવ કર્યો. મેં ચિંઠી લખીને હાથોહાથ આપી. ચિંઠીમાં બધો દોષ કબૂલ કર્યો ને સજા માગી, પોતે પોતાની ઉપર દુઃખ ન વહોરી લે એવી આજજીપૂર્વક વિનંતી કરી ને ભવિષ્યમાં ફરી એવો દોષ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

મેં ધ્રૂજતે હાથે આ ચિંઠી પિતાજીના હાથમાં મૂકી. હું તેમની પાટની સામે બેઠો. આ વેળા તેમને ભગંદરનું દરદ તો હતું જ, તેથી તેઓ ખાટલાવશ હતા. ખાટલાને બદલે લાકડાની પાટ વાપરતા.

તેમણે ચિંઠી વાંચી. આંખમાંથી મોતીનાં બિંદુ ટપક્યાં. ચિંઠી ભીજાઈ. તેમણે ક્ષણવાર આંખ મીંચી ચિંઠી ફાડી નાખી, ને પોતે વાંચવા સારુ બેઠા થયા હતા તે પાછા સૂતા.

હું પણ રડ્યો. પિતાજીનું દુઃખ સમજી શક્યો. હું ચિતારો હોઉં તો એ ચિત્ર આજે સંપૂર્ણતાએ આલેખી શકું એટલું તે આજે પણ મારી આંખ સામે તરી રહ્યું છે.

એ મોતીબિંદુનાં પ્રેમબાણો મને વીધ્યો. હું શુદ્ધ થયો. એ પ્રેમ તો જેણો અનુભવ્યો હોય તે જ જાણો:

રામબાળ વાગ્યાં રે હોય તે જાણો.

મારે સારુ આ અહિસાનો પદાર્થપાઠ હતો. તે વેળા તો મેં એમાં પિતાપ્રેમ ઉપરાંત બીજું ન જોયું, પણ આજે હું એને શુદ્ધ અહિસાને નામે ઓળખી શકું છું. આવી અહિસા જ્યારે વ્યાપક સ્વરૂપ પકડે ત્યારે તે પોતાના સ્પર્શથી કોને અલિપ્ત રાખે? એવી વ્યાપક અહિસાની શક્તિનું માપ કાઢવું અશક્ય છે.

આવી શાંત ક્ષમા પિતાજીના સ્વભાવથી પ્રતિકૂળ હતી. તે કોષ કરશે, કટુ વચન સંભળાવશે, કદાચ માથું ફૂટશે, એવું મેં ધાર્યું હતું. પણ તેમણે આટલી અપાર શાંતિ જાળવી તેનું કારણ દોષની નિખાલસ કબૂલાત હતી એમ હું માનું છું. જે માણસ અધિકારી આગળ, સ્વેચ્છાએ, પોતાના દોષનો, નિખાલસપણે ને ફરી કદી તે ન કરવાનો, પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સ્વીકાર કરી લે છે તે શુદ્ધતમ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. હું જાણું છું કે, મારા એકરાથી પિતાજી મારે વિશે નિર્ભય થયા ને તેમનો મહાપ્રેમ વૃદ્ધિ પાખ્યો.

('સત્યના પ્રયોગો'માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

બીડીનાં હુંઠાં પીધેલી બીડીનો વધેલો પાછળનો ભાગ; ધતૂરાના ડોડવા ધતૂરાનાં ઝીડવાં; કરજ દેવું; તાડન મારવું તે; અસહ્ય સહી ન શકાય તેવું

વિરુદ્ધાર્થી

સ્વાધીનતા પરાધીનતા; આશા અવજા; ઝેર અમૃત; સંધ્યા ઉધા; હાનિ લાભ; સ્મરણ વિસ્મરણ; શુદ્ધિ અશુદ્ધિ

તળપદા શબ્દો

દોકડો જૂના ચલણ અનુસાર એક પૈસો

રૂઢિપ્રયોગ

જલ ન ઊપડવી બોલવાની હિંમત ના હોવી

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) ચોરીની ભૂલ સ્વીકારવામાં ગાંધીજીની જીબ ઉપડતી નથી, કારણ કે...
  - (A) પિતાજી મારશે તેવો ડર હતો.
  - (B) પોલીસ પકડવા આવશે તેવો ભય હતો.
  - (C) પિતાજી દુઃખી થશે, કદાચ માથું ફૂટશે તેવા ભયે.
  - (D) ગાંધીજી ભૂલ સ્વીકારવા માગતા ન હતા.
- (2) સોનાના કડામાંથી એક તોલો સોનું કાપીને વેચવાની ઘટનાની ગાંધીજી ઉપર શી અસર થઈ ?
  - (A) કરજ ભરાતા મન શાંત થયું.
  - (B) ઘરમાંથી સોનું ગયાનો અફસોસ થયો.
  - (C) ચોરી કરવાની વાત ગાંધીજી માટે અસર થઈ પડી.
  - (D) ભાઈ પ્રત્યે લાગણી જન્મી.
- (3) ખોટું કાર્ય કર્યાના અપરાધભાવમાંથી બહાર આવવા શું કરવું જોઈએ ?
  - (A) કોઈનેય વાત ન કરવી
  - (B) જોખમ ખેડીને પણ દોષ કબૂલ કરવો જ જોઈએ.
  - (C) ખોટા રસ્તે જવું
  - (D) ખોટું કાર્ય વારંવાર ન કરવું.
- (4) બીડી પીવાની ફુટેવમાંથી બીજ કઈ ફુટેવ આવી ?
  - (A) ધૂમાડો કાઢવાની
  - (B) નોકરના પૈસા ચોરવાની
  - (C) વડીલોના દેખતાં બીડી પીવાની
  - (D) ધતૂરાના ડોડવા ખાવાની

2. નીચેના પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ગાંધીજીએ ચિક્કીમાં શું લખ્યું હતું ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આठ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) પાઠને આધારે ગાંધીજીના ગુણોનું વર્ણન કરો.
- (2) ગાંધીજીના અંતરમાં થતા મનોમંથનનું વર્ણન કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ‘ગાંધી’ ફિલ્મ જુઓ તથા આ ફિલ્મમાં તમારી દસ્તિએ શ્રેષ્ઠ પ્રસંગની પાંચ-સાતના જૂથમાં ચર્ચા કરો.
- ગાંધીજીની આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’ વાંચો. એમાં તમને સૌથી સારા લાગતા પ્રસંગનું વર્જન વર્ગમાં કરો.
- શિક્ષકની મદદથી ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગો વિશેની કિંવિજનનું આયોજન કરો.
- પરીક્ષામાં ચોરી કરવી ન જોઈએ તે અંગે તમારા ભિન્નો સાથે ચર્ચા કરી તેનાં તારણો શિક્ષકને જણાવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- એ મોતીબિંદુના પ્રેમબાળો... શુદ્ધ થયો.

અહીં એક જ વાક્યમાં શાશ્વત અને શક્તિ - મોતી અને બાળ ગોઠવાયાં છે. પ્રેમરૂપી ઉપદેશની આ અનોખી રીત

જાહો અને સમજો. બાળની અસર અદ્ભુત રહી એમ ગાંધીજી સ્વીકારે છે. ગાંધીજીના ગદ્યનું સૌદર્ય અહીં પ્રદર્શિત થાય છે.

- બીડીનો આટલો જબરદસ્ત શોખ... શક્યો નથી.

બીડી હાનિકારક છે, કુટેવ છે એ સમજ્યા, સ્વીકાર્યા પછી ગાંધીજી સીધો ઉપદેશ આપતા નથી. તેઓ તો ‘બીડીના શોખનું કારણ હું સમજ શક્યો નથી’ કહીને બીડી ન પીવા ઈશારો આપે છે.

- નીચેનાં વાક્યો તપાસો. ઓછા શબ્દોમાં કેવી અસરકારક રીતે કેટલી મોટી વાત ગાંધીજી મૂકી હે છે તે જુઓ.

(1) કદુ કપાયું. કરજ ફીટચું. પણ મારે સારુ આ વાત અસથ થઈ પડી.

(2) હું પણ રડ્યો. પિતાજીનું દુઃખ સમજ શક્યો... હું શુદ્ધ થયો.

- ‘તે કોધ કરશે... મેં ધાર્યું હતું-’ કોધ કરશે, કડવાં વેણ બોલશે, માથું પછાડશે- આ એક જ વાક્યમાં લેખકે અલગ-અલગ કિયાઓ આલેખી પિતાજીના સ્વભાવનું આલેખન કર્યું છે. કિયાઓ દ્વારા વ્યક્તિચિત્ર આપવાની આ રીત સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

બાળપણમાં જ નહિ, કોઈ પણ ઉંમરે વ્યક્તિથી ભૂલ થઈ શકે છે. ભૂલ થયા પછી એનો સ્વીકાર કરવો, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને પુનઃ તે ભૂલ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી તેના જેવા અનેક ગુણોને કારણો ગાંધીજી મોહનમાંથી મહાત્મા બની શક્યા એ વાત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી. વિદ્યાર્થી પોતે ભૂલ કરે તો તેનો સ્વીકાર કરે તેવી હિંમત આપવી.

સત્ય, અહિંસા અને ક્ષમામાં જે શક્તિ છે તે ઉદાહરણો આપી વિદ્યાર્થીઓને જણાવવી.

પિતાજી દ્વારા થયેલા અહિંસાના પ્રયોગો ગાંધીજીના જીવનમાં કેવું પ્રેરકબળ પૂરું પાડ્યું તે સ્પષ્ટ કરવું.

પ્રેમાનંદ

(સમય : ઈ.સ.ની સત્તરમી સદી)

‘કવિ-શિરોમણિ’નું માન પામેલા પ્રેમાનંદ વડોદરાના વતની હતા. ગુજરાતી ભાષાના ઉત્તમ આખ્યાનકાર અને માણસભુટ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આંગળીઓ પર પહેરેલી વીઠીઓ વડે તાંબાની માણ રણકાવીને, એના તાલ સાથે સુરીલા કંઠે, અભિનય દ્વારા પ્રેમાનંદ લોકસમૃદ્ધયને રસ્તરબોળ કરતા હતા. તેઓ પૌરાણિક ગ્રંથોમાંથી કથાનકો લઈને, રસ્સ્થાનોને ખીલવીને, ગુજરાતી વાતાવરણમાં મૂકીને લોકોને રસપાન કરાવતા હતા. ‘ઓખાહરણ’, ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’, ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’, ‘સુદામાચરિત્ર’, ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’, ‘નળાખ્યાન’, ‘રણયજ્ઞ’, ‘દશમસંક્ષિપ્ત’ વગેરે આખ્યાનો દ્વારા તેમણે ગુજરાતી કવિતાને સમૃદ્ધ કરી છે. તેઓ આખ્યાનમાં વિવિધ રસની ગુંધણી કરી શકતા. જ્ઞાન અને બોધ આપતાં તેમનાં આખ્યાનો ખૂબ લોકપ્રિય રહ્યાં છે.

મહાકવિ પ્રેમાનંદના ‘સુદામા-ચરિત્ર’ આખ્યાનમાંથી લેવામાં આવેલા આ કડવામાં કૃષ્ણ અને સુદામાની મૈત્રીનો ભાવ સંવાદશૈલીમાં રજૂ થયો છે. સાંદીપનિ ઋષિના આશ્રમમાં સાથે ભણેલા કૃષ્ણ અને સુદામા વર્ષો પછી મળે છે ત્યારે કૃષ્ણ દ્વારિકાના રાજ છે અને સુદામા એક ગરીબ બ્રાહ્મણ. આમ છતાં બંનેની અતૂટ મૈત્રી અને પરસ્પરનો પ્રેમભાવ ઉકૃટ રીતે આ કડવામાં રજૂ થયો છે. બાળપણમાં મૈત્રી તો ઘણાં સાથે થાય પણ છેવટ સુધી નભાવી રાખવાવાળા વીરલાઓ જ હોય છે. અહીં પરસ્પર સંવાદ દ્વારા બંને મિત્રો પોતે વેઢેલાં સંકટો, પોતે કરેલાં કાર્યોનાં સંભારણાં વાગોળે છે. એમ એક અતૂટ-મધુર મૈત્રીનું દખાંત આ કડવામાં મળે છે.

(રાગ રામગરી)

પછે શામળિયોજ બોલિયા, તને સાંભરે રે ?
 હાજી, નાનપણાનો નેહ, મને કેમ વીસરે રે ?
 આપણા બે મહિના પાસે રહ્યા, તને સાંભરે રે ?
 હાજી, સાંદીપનિ ઋષિને ધેર, મને કેમ વીસરે રે ?
 આપણા અન્ન બિક્ષા માગી લાવતા, તને સાંભરે રે ?
 મળી જમતા ગ્રાણો ભ્રાત, મને કેમ વીસરે રે ?
 આપણા સૂતા એક સાથરે, તને સાંભરે રે ?
 સુખદુઃખની કરતા વાત, મને કેમ વીસરે રે ?
 પાઇલી રાતના જાગતા, તને સાંભરે રે ?
 હાજી, કરતા વેદની ધૂન, મને કેમ વીસરે રે ?
 ગુરુ આપણા જ્યારે ગામ ગયા, તને સાંભરે રે ?
 કોઈ એકને જાયવા મુન, મને કેમ વીસરે રે ?
 ત્યારે કામ કહ્યું ગોરાણીએ, તને સાંભરે રે ?
 લઈ આવો કહ્યું, કાણ, મને કેમ વીસરે રે ?
 ખાંધે કુહાડા ધર્યા, તને સાંભરે રે ?
 ઘણું દૂર ગયા, રણાછોડ, મને કેમ વીસરે રે ?
 વાદ વધો બેઉ બાંધવે, તને સાંભરે રે ?
 હાજી, ફાડ્યું મોટું ખોડ, મને કેમ વીસરે રે ?
 ગણ ભારા બાંધ્યા દોરડે, તને સાંભરે રે ?
 હાજી, આવ્યા બારે મેહ, મને કેમ વીસરે રે ?
 શીતળ શરીર થાયે ઘણું, તને સાંભરે રે ?
 ટાઢે ધૂજે આપણી દેહ, મને કેમ વીસરે રે ?
 નદીએ પૂર આવ્યાં ઘણાં, તને સાંભરે રે ?

ધન વરસ્યો મુસળધાર, મને કેમ વીસરે રે ?
 પછી ગુરુજી શોધવા નીસર્યા, તને સાંભરે રે ?
 કદ્યું છીને, તેં કીધો કેર, મને કેમ વીસરે રે ?
 આપણા હદિયા સાથે ચાંપિયા, તને સાંભરે રે ?
 ગુરુ તેડી લાવ્યા ઘેર, મને કેમ વીસરે રે ?
 આપણા તે દહાડાના જૂજવા, તને સાંભરે રે ?
 ફરીને મળિયા આજ, મને કેમ વીસરે રે ?
 તમો પાસ અમો વિદ્યા શીખતા, તને સાંભરે રે ?
 હું ને મોટો કીધો, મહારાજ, મને કેમ વીસરે રે ?

(વલણ)

મહારાજ, લાજ નિજ દાસની, વધારો છો શ્રી હરિ:
 પછી દારિદ્ર ખોવા દાસનું, સોમદાષ્ટ શ્યામે કરી.

(‘સુદામા ચરિત’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

સાંભરે સ્મરણ કરે, યાદ કરે; ભાત ભાઈ, અહીં ગ્રણે ભાત, કૃષ્ણના મોટા ભાઈ બલરામ, કૃષ્ણ અને સુદામો સાથરે (સાથરો) ધાસની પથારી; વેદની ધૂન વેદનું લયાનુકારી ગાન; જાચવું યાચના કરવી, માગવું; ગોરાણી ગોર મહારાજનાં પત્ની, અહીં ગુરુપત્ની; કાણ લાકડાં, બળતણા; ખાંધ ખભો; વાદ ચર્ચા, અહીં અંદરોઅંદર વાદ (હરીફાઈ) કરવો; ખોડ મોટું જૂનું લાકડું, ઝાડનું થરિયું; મુસળધાર સાંબેલા જેવી ધાર, ધોધમાર વરસાદ; કેર જુલમ; જૂજવા જુદા, અલગ; સોમદાષ્ટ ચંદ્ર જેવી શીતળ કૃપાદાષ્ટી

વિરુદ્ધાર્થી

સાંભરવું વિસરવું; શીતળ ઉખણ

તળપદા શબ્દો

મુન મુનિ, ઋષિ

રૂઢિપ્રયોગો

હદ્ય સાથે ચાંપવું પ્રેમથી બેટવું, આલિંગન આપવું; તેડી લાવવું બોલાવી લાવવું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) ગોરાણીએ શ્રીકૃષ્ણ-સુદામાને કયું કામ સોંઘું હતું ?

(A) ગાય દોહવાનું	(B) લાકડાં (બળતણા) લાવવાનું
(C) કુહાડો લાવી આપવાનું	(D) બિક્ષા માગી લાવવાનું
- (2) ‘પછે શામળિયો’ આખું કાવ્ય કોના સંવાદરૂપે આગળ વધે છે ?

(A) સાંદીપનિ ઋષિ અને તેમનાં પત્ની વચ્ચે	(B) શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામા વચ્ચે
(C) શ્રી કૃષ્ણ અને બલરામજી વચ્ચે	(D) સુદામા અને સાંદીપનિ ઋષિ વચ્ચે
- (3) શ્રીકૃષ્ણની નમ્રતા કયા વાક્યમાં દેખાય છે ?

(A) પછી ગુરુજી શોધવા નીસર્યા	(B) ટાઢે ધ્રૂજે આપણી દેહ
(C) મળી જમતા ગ્રણે ભાત	(D) તમો પાસ અમો વિદ્યા શીખતા

- (4) સાંદીપનિ ઋષિને પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ખૂબ જ સ્નેહ હતો તેવી પ્રતીતિ ક્યા વાક્યમાં થાય છે ?
(A) પછી ગુરુજી શોધવા નીર્યા   (B) કણું છીને, તેં કીધો કેર
(C) આપણા હંદિયા સાથે ચાંપિયા   (D) (A), (B), (C) ગ્રંથેય વાક્યોમાં
2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ગ્રાંથ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :
(1) સાંદીપનિ ઋષિની ચિંતા તમારા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરો.
(2) શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામજી વચ્ચે કઈ સ્પર્ધા થઈ હતી ?
3. નીચેના પ્રશ્નોનો સાત-આઠ લિટીમાં ઉત્તર લખો :
(1) શ્રીકૃષ્ણ-સુદામાનું વિદ્યાર્થીજીવન તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
4. નીચેની કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :
“તમો પાસ અમો વિદ્યા શીખતા, તને સાંભરે રે ?
હું ને મોટો કીધો મહારાજ, મને કેમ વીસરે રે ??”

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- તમારા વર્ગમાં બધા જ વિદ્યાર્થીઓ બે જૂથમાં વહેંચાઈને આ કાવ્ય સંવાદ રૂપે રજૂ કરો. પહેલું જૂથ માત્ર કૃષ્ણ દ્વારા બોલાતી પંક્તિઓ ગાય અને બીજું જૂથ સુદામાની પંક્તિઓ રજૂ કરે એ રીતે ભાવવાહી સ્વરે ગાન કરો અથવા પઠન કરો.
- તમે જ્યારે પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે તમારા મિત્ર/સખી સાથેના અનુભવો વિશે વર્ગમાં વાત કરો. આ અનુભવોને આધારે પ્રાસ મળે એવી પંક્તિઓ બનાવો.

ઉદાહરણ :

- રજા પડતાં જતા નદીકાંઠે તને સાંભરે રે ?
પથરો ફેંકી વમળ ગણતા મને કેમ વીસરે રે...
● મૈત્રીના ઉત્તમ નમૂનારૂપ પ્રસંગો એકઠા કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કવિ માત્ર તને સાંભરે ? મને કેમ વીસરે ? થી સમગ્ર કાવ્ય લખી શક્યા હોત પરંતુ દરેક પંક્તિમાં અંતે ‘રે’ ઉમેરતાં લયની જે સુંદરતા ઉમેરાય છે તે નોંધનીય છે.
- મધ્યકાળમાં પ્રશ્નોત્તર શૈલીમાં ઘણાં કાવ્યો રચાયાં છે. અહીં પણ તને સાંભરે રે ? મને કેમ વીસરે રે ? ની સંવાદશૈલીથી કૃષ્ણ-સુદામાની આત્મીયતા, સ્નેહ અને આનંદ ઊપરી આવ્યાં છે.
- કાવ્યમાં ભાવની રજૂઆત માટે કવિઓ કેવી કેવી શૈલી યોજે છે તે અન્ય કાવ્યોમાં પણ સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

મિત્રતાનું મહત્વ સમજાવતા આ આભ્યાનકાવ્યમાં નિઃસ્વાર્થ મૈત્રી એ જીવનની મહામૂર્તી છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. ઊંચ-નીચ, અમીર-ગરીબ, નાના-મોટા એવા લેદબાવથી પર હોય તે સાચી મૈત્રી. શિક્ષકે આવી મિત્રતાનાં ઉદાહરણો રજૂ કરી મૈત્રીનું મહત્વ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું.

આ કાવ્ય દ્વારા શિક્ષકે ગુરુકુળ પરંપરામાં અપાતા શિક્ષણની, તે વખતે શિષ્ય અને ગુરુના આત્મીય સંબંધોની, વિદ્યાર્થીજીવનમાં શ્રમ, નિષ્ઠા, કર્તવ્યભાવના અને ગુરુવચનનો/આદેશનો કેવો મહિમા હોતો તે સ્પષ્ટ કરવું.

કૃષ્ણ અને સુદામા સાંદીપનિ ઋષિને ત્યાં ભાગતા હતા તે સમયના પ્રસ્તુત કાવ્યમાં વ્યક્ત થયેલા પ્રસંગોને વાર્તા સ્વરૂપે રજૂ કરવા. નીચે આપેલી પંક્તિઓ અને એના જેવી અન્ય પંક્તિઓ દ્વારા મિત્રતા કેવી હોય તે સમજાવવું :

- ‘મિત્ર એવો શોધવો, ઢાલ સરીખો હોય, સુખમાં પાછળ પડી રહે, દુઃખમાં આગળ હોય.’
- ‘શેરી મિત્ર સો મળો, તાળી મિત્ર અનેક; જેમાં સુખ-દુઃખ વામીએ, સો લાખનમાં એક’

મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’

(જન્મ : 2-11-1914, અવસાન : 29-8-2001)

મનુભાઈ રાજારામ પંચોળી, ‘દર્શક’નો જન્મ રાજકોટ જિલ્લાના વાંકાનેર તાલુકાના પંચાશિયા ગામે થયો હતો. સ્વાતંત્ર્ય સૈનિક હતા. જેલનિવાસ દરમિયાન ખૂબ વાચન કર્યું, મનન-ચિંતન કર્યું. તેઓ ઠિઠિદાસના ઊંડા અભ્યાસી હતા. તેમણે ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ, લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાપીઠમાં ઉચ્ચસ્થાને રહી રાષ્ટ્રીય કેળવણી ક્ષેત્રે ઉત્તમ કામગીરી કરી. કેળવણીના નવા પ્રયોગો કર્યા. ગાંધીવિચાર, ધર્મ, શિક્ષણ, ઈતિહાસ, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ વિશે ઊંડાણપૂર્વક લેખન કર્યું છે. ‘બંધન અને મુક્તિ’, ‘દીપ નિર્વાણ’, ‘સોકેટિસ’ અને ‘કુરુક્ષેત્ર’ વગેરે તેમની સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાઓ એક છે. ‘પરિત્રાણ’, ‘અંતિમ અધ્યાય’, ‘ગૃહારણ્ય’ વગેરે તેમના ઉત્તમ નાટકો છે. તેઓ ‘રણાંજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’, ‘પદ્મભૂષણ’, ‘સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ક્સ, દિલ્હી’ તથા જ્ઞાનપીઠના મૂર્તિદેવી પુરસ્કારથી સન્માનિત થયા હતા.

‘ગોપાળબાપા’ અંશ મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’ની બૃહન્નવલ ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’ના પ્રથમ ભાગમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. ગોપાળબાપા અને મહારાજ સયાજીરાવનો સંવાદ અહીં કેન્દ્રમાં છે. પોતાના મિત્રના દીકરાને ઉછેરવા માટે ગોપાળબાપા ઝડી-ઝંખરાં અને કોતરોવાળી જમીન સયાજીરાવ પાસે માગે છે. એમાં ગોપાળબાપાની નીડરતા, પરોપકાર તથા સર્મર્ફણનાં દર્શન થાય છે. તો સામે પક્ષે સયાજીરાવની ઉદારતા અને માણસને પારખવાની દર્શિ પ્રગટ થાય છે. સાચું જીવતર જીવતા ગોપાળબાપા આપણી સંત-પરંપરાના વારસદાર જેવા લાગે છે. માંડળ ભગતની ધરતીને સેવવાની ભલામણ આજના યુગને બંધબેસતી છે.

એક જ આદમીનાં પુછ્યે આ કોતરોને આંબા, જાંબુડા, રાયણ અને ચીકુનાં ઝુંડથી મહેકતાં કરી મૂક્યાં છે. ચાલીસ વર્ષ એ વાતને હજુ માંડ થયાં છે.

...વર્ષની શિયાળાની એક સવારે એ વખતના સ્વખસેવી મહારાજ શ્રીમંત સયાજીરાવ આવા એક કોતરની ભેખડ ઉપર એક-બે અંગરક્ષકો સાથે ઊભા હતા. પડખેના ગીરના જંગલમાંથી એક દીપડો આવ્યાના વાવડે એ આ તરફ ઊતરી આવ્યા હતા. થોડાક શિકારીઓ ગોરડ બાવળનાં જાળાંઝંખરામાંથી નીચે કોતરમાં જતી કેડીએ સાવચેતીથી ઊતરતા હતા. એ બધા ગોરડની ઝડીમાં દેખાતા બંધ થયા, મહારાજ દૂર દેખાતી ટેકરીએ દૂરબીન માંડીને જોતા હતા ત્યાં કોતરમાંથી એક ખેડુ માણસે આવીને પ્રણામ કરી થોડાં ફળ બેટ ધર્યા.

મહારાજે દૂરબીન બાજુ પર મૂકી કર્યું : “શું છે ?”

“બોર.”

“બોર ! મૂઠી જેવડાં ?” આશ્વર્યથી મહારાજ મીઠા લીંબુ જેવાં બોરને જોઈ રહ્યા.

પછી પૂછ્યું, “ક્યાંથી લાવ્યા ?”

“અહીની મારી બોરડી પરથી. મેં એ જાતે ઉછેરી છે.”

“બેટ ધરવા આવ્યા હશો !”

“ના જી ! બેટ લેવા આવ્યો છું.”

હસીને મહારાજ કહે, “હું, ત્યારે તો લોભેલોબે આવ્યા છો ! કહો, શું અરજ છે ?”

“મહારાજ, અરજ તો એટલી જ છે કે આ કોતર મને યોગ્ય કિમતે આપો.”

“માગણી કરજો.”

“માગણી કર્યે તો વરસ ત્રણ થઈ ગયાં. કોણ દાદ દે છે !”

“આપું, શું કરશો ? બોરડી ઉછેરશો ?”

“બોર પણ આ ગામડાંનાં છોકરાને નથી મળતાં, પણ સાચું કારણ તો એ છે કે આ બધાં કોતરોનું તળ

સાચું છે. અંદરના ગાળામાં ધરા ભર્યા છે. ગમે ત્યાં આઈ હાથે પાણી નીકળે છે. જમીન પડા કોઈ ભાતની છે. શીંગોડાના મારને જો કોઈક રીતે રોકીએ તો આમાં બનારસી લંગડો પાકે ને ગરીબનાં અમરફળ જેવાં બોરો ઢગલેઢગલા ઉતરે.

“દીપડા રંજાડશે નહિ ?”

“આ તમારી પડખેના દીપડા ન રંજાડે તોયે ધણું છે.”

મહારાજે ઉંચું જોયું. એમની ભમરો ઘડીક ખેંચાઈ. એમને મોઢામોઢ આવું કહેનાર કોણા હતો ? જોયું તો બોલનાર મરકમરક હસી રહ્યો છે. નેણામાં ફરિયાદના રોષને બદલે સહજ કૌતુક છે. સયાજીરાવની માણસને પારખવાની શક્તિ અચૂક હતી. એમણે ધારીધારીને બોલનારને જોયો. ઊરો શ્વાસ લીધો. જાણો મનમાં કંઈક ઉતાર્યું, પછી એકાએક કહે :

“તમને આ કોતર આપ્યું. હમણાં જ લખી આપું છું, બીજી કંઈ મદદ જોઈતી હોય તો એ પણ બેતીખાતું આપશો. પણ એક કામ કરો, પે...લું મંદિર જોયું ?” એમણે કોતરને છેડે મથાળા પર ઉભેલ એક જીર્ણ શિવાલય બતાવ્યું.

“જી.”

“એ અપૂજ રહે છે. પેશા સરકારે બંધાવ્યું છે અને જુનવાણી શિલ્પનો નમૂનો છે. એની પૂજાનો બંદોબસ્ત કરો.”

“દખ લગાડતા નહિ મહારાજ, મારાથી બને તેવું નથી.”

“કેમ, મૂર્તિને નથી માનતા ?”

“ના રે બાપુ ! એમ તો એમ અને તમે સૌ મૂર્તિયું જ છીએ ને ? આ મૂર્તિયુંને રહેવાની જગા નથી મળતી ત્યાં વળી પાણાની મૂર્તિયું ક્યાં પદ્ધરાવવી ?”

મહારાજ ઘડીભર કહેનાર સામે એકીટશે જોઈ રહ્યા. પછી કહે : “વાત તો સાચી છે. પણ ત્યાંમે મૂર્તિને નામે આશરો સૌને મળે તેવું કરજો.”

“ધરમશાળા બંધાવીશ.”

“ભલે. આ તુલસીશયામ જવા-આવવાનો ધોરીમાર્ગ છે.”

શિકારીઓ હજુ આવ્યા નહોતા એટલે પછી વાતે વળગ્યા, મહારાજને આમાં રસ પડ્યો. એમાં જાણ્યું કે આ ખેડૂત તો વણિક છે. નામ છે ગોપાળદાસ. બરડાના પેટાળના એક ગામડામાં રહે છે, આ બધી જમીનની ખટપટ કરે છે તે તો ભાઈબંધના દીકરા માટે, ઝરિયાની કોલિયરીનો ભાગીદાર એ ભાઈબંધ ચારેક મહિના પહેલાં જ મરી ગયેલ છે અને જતાં જતાં દૂરથી જ એક ચિંઠીમાં બધી માલભિલક્ત અને દીકરાની ભાળવણી કરતા ગયા છે ગોપાળદાસને.

“તે આભપરાનો છાંયો મૂકીને અહીં શા સારુ જમીન માગો છો ?”

“બાપુ, એમે રહ્યા વાણિયા. મૂડી નાખતા પહેલાં સો ગળણે ગળીએ. ને એમાં આ તો પારકું ધન. જે દહાડે પડ હોકારો દે ત્યાં જ નાખ્યું કામનું ને ? વળી મારા ભાઈબંધના વડવાઓ અસલ ગાયકવાડીના વતની હતા.”

“તમે અહીં આવશો તો તમારા વેપારનું શું થશે ?”

“વેપાર કંઈ કરવો જ નથી, હરિનામનો જ વેપાર કરવાનું મારા ગુરુએ કહ્યું છે.”

“કોણ ગુરુ ?”

“ગુરુ ? ગુરુ માંડળ ભગત, થઈ ગયા ધોરાજ પડ્યે. મહારાજ એના આતમાની ગુલાબી કોળી’તી, એવી તો બલભલા રિદ્ધિસિદ્ધિવાળાંનીએ કોળતાં જોઈ નથી.”

“નામ તો સાંભળ્યું નથી.” મહારાજે વિસ્મયથી કહ્યું. પછી કહે :

“પણ તમે કંઈક ચમત્કાર જોયો હશો.”

“એકવાર મળ્યો છું, બાપુ. બીજી વાર દર્શને ગયો ત્યારે તો દેહ પડી ગયો’તો. એમે તો પરીખ વાણિયા-એકવારમાં પારખી લીધું.”

“શું બન્યું હતું ?” મહારાજે પૂછ્યું.

“મારડમાં હું મગફળીના સોદા માટે ગયેલો. બરાબર દસ વરસ ઉપરની વાત કરું છું. ગામમાં ખાસ કોઈને ઓળખું નહીં. દરવાજા પાસેની મોટી ધરમશાળામાં ઊતરેલો. દોઢીમાં ભગત બેઠેલા, ગામમાંથી લોટની કાવડ માર્ગી આવેલા, તે એની વહુ રોટલા ઘડે. ને ભગત કૂતરાંને નીરતા જાય-કાળોવાન, આંખ્યો નીચે રાખવાની ટેવ. હસે ભારે. જાણો સાવ બાળક જેવું. અવાજ જોયો હોય તો વાંસળી જેવો. ગલૂડિયાં હારે કંઈક ગડબડ ગડબડ વાતો કરતા જાય અને મરક મરક હસ્યે જાય. ત્યાં મારી સામે જોઈને ભગત કહે :

‘શેઠ છો ? શેનો વેપાર કરો છો ?’

મેં કહ્યું : ‘પરચૂરણા.’

‘જથ્થાબંધ મૂકીને આવા પરચૂરણામાં શીદ પડ્યા છો ?’

મેં કહ્યું : ‘બાપુ, મૂડી જુવે ને ?’

‘મૂડી તો માંઈ પડી જ છે’- કહી મારી સામે એકીટશે જોઈ રહ્યા. એની આંખોના તેજે મનમાં મારગ કરી દીધો. શિલા જાણો ખસવા માંડી-મારાથી આંખ સામે આંખ મંડાડી નહીં. નીચે જોઈ ગયો. જોઉં તો ભગતના પડખામાં કાળો ગિંગોડો ચડી ગયેલો.

‘મહારાજ, આ ગિંગોડો ચડી ગયો છે.’ કહી હું એ ઉખેડવા ગયો ત્યાં કહે :

‘રે'વા ધો એને. એને વળી બીજે ખાજ લેવા જાવું પડશે ને ? બહુ દી થઈ જ્યા છે એને.’

‘વાહ !’ શ્રીમંત સરકારથી બોલાઈ જવાયું.

(‘ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

શ્રીંગોડો નદીનું નામ; વિલક્ષણ અદ્ભુત, અસાધારણ; ધોરીમાર્ગ મુખ્ય રસ્તો, સરિયામ માર્ગ; ભાળવડી સૌંપણી, ભાળ રાખવા સૌંપણી કરવી, ભલામણ કરવી; વિસ્મય આશ્ર્ય, અચંબો; ગિંગોડો કૂતરાં, ગાય, લેંસ ઈત્યાદિ પશુઓના કાન વગેરે અંગો પર બાજતો જીવ

વિરુદ્ધાર્થી

અસલ નકલ

તળપદા શબ્દો

ગિંગોડો; જિંગોડો; પડખે બાજુમાં; અરજ વિનંતી; નેણ આંખ; દોઢી દેવડી, દરવાજા પાસેની જગ્યા; વાવડ ખબર, સમાચાર; ખાજ ખોરાક

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) “આ તમારી પડખેના દીપડા ન રંજાડે તોય ઘણું છે.” - આ વાક્ય કોણ બોલે છે ?

(A) મહારાજા શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ	(B) ગુરુ માંડળ ભગત
(C) ગોપાળદાસ	(D) પેશા સરકાર
- (2) મહારાજા સયાજીરાવમાં કઈ શક્તિ હતી ?

(A) જાનવરના સગડ પારખવાની	(B) ખોટા રૂપિયા પારખવાની
(C) હીરા પારખવાની	(D) માણસને પારખવાની

- (3) તુલસીશયામ જવા-આવવાના માર્ગ શિવાલય કોણે બંધાવ્યું હતું ?
(A) ગાયકવાડ સરકારે   (B) પેશા સરકારે
(C) ગુરુ મંડળ ભગતે   (D) ગોપાળબાપાએ
- (4) ગોપાળબાપા શાનો વેપાર કરવા ઈચ્છતા હતા ?
(A) અમરફળ જેવા બોરનો   (B) આંબાની કેરીનો
(C) કોલસાનો   (D) હરિનામનો

2. કારણ આપો :

- (1) ગોપાળબાપાએ શિવાલયની પૂજા કરવાની ના પાડી દીધી, કારણ કે...
(2) ગોપાળબાપા શીંગોડા નદીનાં કોતરો ખરીદવા ઈચ્છતા હતા, કારણ કે...

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઈ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) પાઠને આધારે સયાજીરાવ ગાયકવાડ વિશે સાત-આઈ વાક્યો લખો.
(2) ગોપાળબાપાનું પાત્રાલેખન કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’ નવલકથા મેળવીને વાંચો, એમાંથી તમને ગમતા પ્રસંગની વાત વર્ગમાં રજૂ કરો.
- શાણમાં વૃક્ષારોપણ કરો. તમે રોપેલા વૃક્ષને કોઈ સંત કે મહાપુરુષનું નામ આપો અને એ વૃક્ષને ઉછેરો.
- તમારી જાણમાં હોય અથવા શિક્ષકની મદદથી કોઈ વૃક્ષપ્રેમીની મુલાકાત લઈ ચર્ચા કરો.
- આ પાઠનું નાટ્યરૂપાંતર કરી વર્ગમાં ભજવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- “આ તમારી પડખેના દીપડા ન રંજાડે તો યે ઘણું”

‘પડખેના દીપડા’ શબ્દોથી મહારાજાના રાજવહીવટમાં વહીવટદારો કેવા હતા તે ઈશારામાં કહેવાયું છે. લાઘવથી ઘણું કહી દેવાની લેખકની શક્તિનો અહીં પરિચય થાય છે.

- “દખ લગાડતા નહિ, મહારાજ મારાથી બને એમ નથી.”

‘દખ’ જેવા તળપદા શબ્દથી શરૂ થતું આ વાક્ય ‘મારાથી’ના ભાવે પ્રયોગથી પૂર્ણ થાય છે. મહારાજ સામેની અદબ, કર્તાની મજબૂરી અહીં આ પ્રયોગથી સરસ રીતે દર્શાવાઈ છે. ‘હું કરી શકીશ નહિ’ ને બદલે “મારાથી બને એવું નથી’ વધુ વિનયર્થું જડાય છે.

● કૃતિના ધ્યાન ખેંચે એવા નીચેના રૂઢિપ્રયોગોથી કૃતિ વધુ આસ્વાદ બની છે, અને જે-તે પાત્રો યોગ્ય રીતે ઊપસી આવ્યાં છે :

- હોંકારો દેવો   - મનમાં મારગ થઈ જવો
- ભમર ચડાવવી   - આભપરાનો છાંયો હોવો
- સો ગળણો ગાળીને પીવું

શિક્ષકની ભૂમિકા

‘પોતાને માટે જીવે તે સ્વાર્થ અને બીજાને માટે જીવે એ પરમાર્થ’- એ વાત નવલકથા ખંડના ગોપાળબાપાના પાત્ર દ્વારા સમજાવવી.

ખેતીકાર્ય દ્વારા સમાજની ખૂબ મોટી સેવા કરી શકાય છે, પર્યાવરણનું રક્ષણ કરી શકાય છે. બિનઉપયોગી કે પડતર જમીનનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી તેના ઉત્પાદન દ્વારા દેશને તેનો લાભ પહોંચાડી શકાય અને એ રીતે ખેતી / વૃક્ષો રાખ્યની સમૃદ્ધિનો આધાર બની શકે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને જણાવવી.

સયાજીરાવ ગાયકવાડની માણસને પારખવાની ક્ષમતા અને રાજા તરીકે પ્રજાને મદદરૂપ થવાની જે ભાવના હતી તેને કારણે તે લોકપ્રિય અને વિકાસોન્મુખ રાજા તરીકે પંકાયા તેની ચર્ચા કરવી.

‘શાંતિ પમાડે તેને સંત કહીએ.’ એ ઉક્તિને આધારે સંત/સાધુ/ગુરુના સંસ્કાર, જ્ઞાન અને તેમની આધ્યાત્મિકતા અંગેની સમજ મહત્વની છે, નાત-જાત નહિ; તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને માહિતગાર કરવા. નાત, જાત, પ્રદેશ, ભાષા વગેરેના વાડા અને ભેદભાવથી વિદ્યાર્થીઓ મુક્ત થાય તે અંગે ચર્ચા કરવી.

વ्याकरण

એકમ-1

ધ્વનિશ્રેષ્ઠી, સંશા, વિશેષણ, સર્વનામ

ધ્વનિશ્રેષ્ઠી

મિત્રો, ગયા વર્ષ તમે ગુજરાતી ભાષાની ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા ભણી ગયા. સ્વર અને વંજન કોને કહેવાય, તે શીખ્યા. તમને ખબર છે કે ગુજરાતી ભાષા ‘ફોનેટિક’ ભાષા છે ? ‘ફોનેટિક’ એટલે આપણે જે રીતે બોલીએ છીએ તે જ રીતે લખીએ છીએ. અંગ્રેજી ભાષા ‘ફોનેટિક’ ભાષા નથી. તેમાં ‘put’ - ‘પુટ’ અને ‘bus’ ‘બસ’ છે. ઉચ્ચારણ અને જોડણી જુદાં પડે છે. જ્યારે ગુજરાતી ભાષામાં બંને સરખા જ હોય છે. જેમ કે, ‘ગોપાળ’ લખાશે, તો બોલાશે પણ ‘ગુ-ઓ-પૂ-આ-ળ’, ‘વહાલો’ શબ્દના ધ્વનિઓ જોઈએ તો ‘વુ-અ-હુ-આ-લુ-ઓ’ થશે.

તમે જો આ ધ્વનિશ્રેષ્ઠીને ધ્યાનથી વાંચી હશે તો ખ્યાલ આવશે કે ‘વહાલો’ શબ્દની ધ્વનિશ્રેષ્ઠીમાં અંતે ‘ઓ’ સ્વર છે. પરંતુ ‘ગોપાળ’ ધ્વનિશ્રેષ્ઠીમાં અંતે માત્ર ‘ળ’ વંજનધ્વનિ છે. તેના પછી ‘અ’ સ્વર લખ્યો નથી. કારણ કે છેલ્લા અક્ષર પછી ‘અ’ સ્વર આવે તો આપણો તે બોલતા નથી, ગુજરાતી ભાષા વંજનાન્ત ભાષા કહેવાય છે.

ચાલો, આપણે આવા કેટલાક શબ્દોના ધ્વનિઓને તેના કમમાં જોઈએ.

અરજ - અ + રૂ + અ + જૂ

તિરિધર - ગૂ + ઈ + રૂ + ઈ + ધૂ + અ + રૂ

હળધર - હૂ + અ + ળૂ + અ + ધૂ + અ + રૂ

શું - શૂ + ઊ

આત્મકથા - આ + તૂ + મૂ + અ + કૂ + અ + થૂ + આ

બિંદુ - બૂ + ઈ + નૂ + દૂ + ઊ

અહીં તમે ધ્યાનથી વાંચ્યું હશે તો ખ્યાલ આવશે કે ‘શું’માં ‘ઉ’ સ્વર છે. પણ ‘બિંદુ’માં ‘ઈ’ સ્વર નથી. કારણ કે આપણે અનુસ્વાર લખીએ છીએ, પણ ત્યાં આપણે ખરેખર ‘નૂ’ બોલીએ છીએ. એટલે કે, શબ્દોને ખરેખર બોલી જોવાના અને તેને આધારે ધ્વનિશ્રેષ્ઠી નક્કી કરવાની.

બોલો, શબ્દોની આવી ધ્વનિશ્રેષ્ઠી ધૂટી પાડવાની મજા આવે ને ? ચાલો, કેટલાક શબ્દો અહીં આપ્યા છે. તેની કઈ ધ્વનિશ્રેષ્ઠી હોઈ શકે તે વિકલ્પ પસંદ કરો.

(1) દૂરભીન

(ક) દૂ + ઊ + રૂ + અ + બૂ + ઈ + નૂ

(ખ) દૂ + ઊ + રૂ + અ + બૂ + ઈ + નૂ

(ગ) દૂ + ઊ + રૂ + અ + બૂ + ઈ + નૂ

(ધ) દૂ + ઊ + રૂ + અ + બૂ + ઈ + નૂ

(2) અપૂજ

(ક) અ + અ + પૂ + ઊ + જૂ + અ

(ખ) અ + પૂ + ઊ + જૂ

(ગ) અ + અ + પૂ + ઊ + જૂ + અ

(ધ) અ + પૂ + ઊ + જૂ

(3) દોકડો

- (ક) દૂ + ઓ + કૂ + અ + દૂ + અ + ઓ
- (ખ) દૂ + ઈ + કૂ + અ + દૂ + ઓ
- (ગ) દૂ + ઓ + કૂ + અ + દૂ + ઓ
- (ધ) દૂ + ઊ + કૂ + અ + દૂ + ઓ

(4) હાથોહાથ

- (ક) હુ + આ + થુ + ઓ + હુ + આ + થુ
- (ખ) હુ + આ + થુ + ઓ + હુ + આ + થુ + અ
- (ગ) હુ + ઓ + થુ + ઓ + હુ + ઓ + થુ
- (ધ) હુ + આ + થુ + આ + હુ + આ + થુ

(5) ભાઈબંધ

- (ક) ભૂ + ઓ + ઈ + બૂ + નૂ + ધૂ + અ
- (ખ) ભૂ + આ + ઈ + બૂ + નૂ + ધૂ + અ
- (ગ) ભૂ + આ + ઈ + બૂ + નૂ + ધૂ + અ
- (ધ) ભૂ + આ + ઈ + બૂ + નૂ + ધૂ + ઈ

ઉપરોક્ત શબ્દોની ધ્વનિશ્રેષ્ઠી ધરાવતો યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી શક્યા ? ચાલો, સાથે સમજુએ. શબ્દ-૧ ‘દૂરબીન’ કઈ ધ્વનિશ્રેષ્ઠીથી રચાયેલો શબ્દ છે ? વિકલ્પ-ખ. કારણ કે દૂરબીનમાં ‘દૂ’ પછી દીર્ઘ ‘ઊ’ અને ‘બૂ’ પછી દીર્ઘ ‘ઈ’ છે અને તે વંજનાન્ત શબ્દ છે. શબ્દ-૨ માં વિકલ્પ-ધ સાચો વિકલ્પ છે. કારણ ? ‘પૂ’ - દીર્ઘ ‘ઊ’. શબ્દ-૩માં ‘ગ’ અને શબ્દ-૪માં ‘ક’ સાચો વિકલ્પ છે. શબ્દ-૫ બોલી જોયો ? અનુસ્વાર બોલો છો કે ‘નૂ’ ? અહીં, સાચો વિકલ્પ ‘ગ’ છે. કારણ કે શબ્દને અંતે જોડાકાર આવતો હોય તો તેના પછી ‘અ’ સ્વર બોલાય છે.

આપણે જે ક્રમમાં ધ્વનિઓ બોલીએ છીએ, તે જ ક્રમમાં લખતા હોઈએ છીએ. પણ તમે નાના બાળકોને બોલતાં સાંભળ્યાં હશે. - તેમનાથી ઘણી વાર એકના બદલે બીજો શબ્દ બોલાઈ જતો હોય તેવું લાગે છે. જેમકે, ‘તકલીફ’ને બદલે ‘તફલીફ’ અથવા ‘રકાબી’ના બદલે ‘રબાકી’. અહીં તરત ધ્યાલ આવે છે કે ધ્વનિઓનો ક્રમ બદલાઈ ગયો છે. આપણે ઘણી વાર ઉતાવળમાં પરીક્ષામાં પણ એકના બદલે બીજો શબ્દ લખી નાખતાં હોઈએ છીએ. પણ એના લીધે અર્થ બદલાઈ જાય છે, તેવું તરત ધ્યાન નથી જતું. જેમ કે, ‘કાન’ શબ્દ લખવા માટે ‘ક-આ-ન’ ધ્વનિશ્રેષ્ઠી આપણા મનમાં છે. પણ લખતી વખતે આ ક્રમ બદલાઈ જાય - ‘ન-આ-ક’ થઈ જાય તો ? લખવું છે ‘કાન’, પણ લખાઈ જશે ‘નાક’.

નીચેનાં વાક્ય જુઓ :

- (1) - દાદાને કેમ છે ?
- દાદાને કામ છે ?
- (2) - મા તો બસ દીકરાનો વટ જોતી રહી !
- મા તો બસ દીકરાની વટ જોતી રહી !
- (3) - ભારત અને પાકિસ્તાનના વડાપ્રધાન વચ્ચે યોજાયેલ મુલાકાત.
- ભારત અને પાકિસ્તાનના વડાપ્રધાન વચ્ચે યોજાયેલ મુકાલાત.

આવા કેટલાક શબ્દોની ધ્વનિશ્રેષ્ઠી લખીએ ?

વાત -

તાવ -

મકાન -	કમાન -	
કરમ -	કમર -	રકમ -
ખેતર -	ખાતર -	
નાચે -	નીચે -	
શાંતિ -	શાંતિ -	

હવે નીચેના શબ્દોની ધ્વનિશ્રેષ્ઠી જૂઓ :

પુષ્ય - પુ + ઊ + ણુ + યુ + અ
શિલ્પ - શુ + ઈ + લુ + પુ + અ

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે પુષ્યમાં ‘ણ’ પછી કોઈ સ્વર નથી. તેથી ‘ણુ’ જોડાકાર છે. એ જ રીતે ‘શિલ્પ’માં ‘લુ’ બોલતી વખતે વચ્ચે કોઈ સ્વરનું ઉચ્ચારણ થતું નથી, તેથી તે જોડાકાર છે. કેટલાક જોડાકાર ધરાવતી ધ્વનિશ્રેષ્ઠીને જોઈએ.

વચ્ચે - વુ + અ + ચુ + ચુ + અ
સ્વરૂપ - સુ + વુ + અ + રૂ + ઊ + પુ
અન્ન - અ + નુ + નુ + અ
અશક્ય - અ + શુ + અ + કુ + યુ + અ
ચિંઠી - ચુ + ઈ + દુ + દુ + ઈ

ઉપર જોડાકાર ધરાવતી ધ્વનિશ્રેષ્ઠી તમે જોઈ. તમને ખ્યાલ આવ્યો હશે કે જોડાકારમાં જે અક્ષર પહેલા બોલાય છે - પહેલા લખાય છે, તે અડધો લખાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાક જોડાકારો જુદી રીતે લખાય છે અથવા વિશિષ્ટ લિપિચિન્ન ધરાવે છે. આવા જોડાકારોનો પરિચય કરીએ.

વિશિષ્ટ લિપિચિન્ન ધરાવતા જોડાકારો :

ક્ષ - કુ + ષુ + અ
જ્ઞ - જુ + ઝુ + અ
ત્ર - તુ + રૂ + અ

આ જોડાકારો ધરાવતા શબ્દોની ધ્વનિશ્રેષ્ઠી જોઈએ.

ક્ષમા - કુ + ષુ + અ + મુ + આ
ભિક્ષા - ભુ + ઈ + કુ + ષુ + આ
વિજ્ઞાન - વુ + ઈ + જુ + ઝુ + આ + નુ + અ
આજ્ઞા - આ + જુ + ઝુ + આ
ગ્રાદ - તુ + રૂ + આ + દુ + અ
ચિત્ર - ચુ + ઈ + તુ + રૂ + અ

તમને આવા શબ્દોની ધ્વનિશ્રેષ્ઠી શોધતાં આવડશે. ચાલો જોઈએ. નીચેના શબ્દોની ધ્વનિશ્રેષ્ઠી ધરાવતો યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરો.

(1) અંગરક્ષક

- (ક) અં + ગુ + અ + રૂ + અ + કુ + શુ + અ + કુ
- (ખ) અં + ગુ + અ + રૂ + અ + કુ + ષુ + અ + કુ
- (ગ) અં + ગુ + અ + રૂ + અ + કુ + સુ + અ + કુ
- (ઘ) અં + ગુ + આ + રૂ + અ + કુ + ષુ + અ + કુ

(2) અક્ષાંશ

- (ક) અ + કુ + શુ + અ + આં + શુ
- (ખ) અ + કુ + સુ + આં + શુ
- (ગ) અ + કુ + ધુ + આં + શુ
- (ઘ) અ + ધુ + કુ + આં + શુ

(3) નક્ષત્ર

- (ક) નૂ + અ + કુ + શુ + અ + તૂ + રૂ + અ
- (ખ) નૂ + અ + કુ + સુ + અ + રૂ + તૂ + અ
- (ગ) નૂ + અ + શુ + કુ + અ + તૂ + રૂ + અ
- (ઘ) નૂ + અ + કુ + ધુ + અ + તૂ + રૂ + અ

(4) ઇત્ત્રપતિ

- (ક) ધૂ + અ + તૂ + રૂ + અ + પૂ + અ + તૂ + ઈ
- (ખ) ધૂ + અ + રૂ + તૂ + અ + પૂ + અ + તૂ + ઈ
- (ગ) ધૂ + અ + તૂ + રૂ + અ + પૂ + અ + તૂ + ઈ
- (ઘ) ધૂ + આ + તૂ + રૂ + અ + પૂ + અ + તૂ + ઈ

(5) ક્ષેત્ર

- (ક) કુ + શુ + એ + તૂ + રૂ + અ
- (ખ) કુ + ધુ + એ + રૂ + તૂ + અ
- (ગ) ધુ + કુ + એ + તૂ + રૂ + અ
- (ઘ) કુ + ધુ + એ + તૂ + રૂ + અ

(6) ગાણિતક્ષ

- (ક) ગૂ + અ + છૂ + ઈ + તૂ + અ + જૂ + ઝૂ + અ
- (ખ) ગૂ + અ + છૂ + ઈ + તૂ + અ + જૂ + ઝૂ + અ
- (ગ) ગૂ + અ + છૂ + ઈ + તૂ + અ + ઝૂ + જૂ + અ
- (ઘ) ગૂ + અ + છૂ + ઈ + તૂ + અ + ઝૂ + અ

(7) જ્ઞાતિ

- (ક) જૂ + ઝૂ + આ + તૂ + ઈ
- (ખ) ઝૂ + જૂ + આ + તૂ + ઈ
- (ગ) જૂ + ઝૂ + આ + તૂ + ઈ
- (ઘ) ઝૂ + આ + તૂ + ઈ

(8) યજ્ઞચિત્ર

- (ક) યૂ + અ + ઝૂ + જૂ + અ + ચૂ + ઈ + તૂ + રૂ + અ
- (ખ) યૂ + અ + જૂ + ઝૂ + અ + ચૂ + ઈ + રૂ + તૂ + અ
- (ગ) યૂ + અ + જૂ + ઝૂ + અ + ચૂ + ઈ + રૂ + તૂ + અ
- (ઘ) યૂ + અ + જૂ + ઝૂ + અ + ચૂ + ઈ + તૂ + રૂ + અ

ધ્વનિશ્રેષ્ઠીઓ ધ્યાનથી વાંચી છે ને ? તો જ સાચો ઉત્તર દેખાશે. નહીં તો ‘ઈ + ઈ’, ‘તુ + રૂ’ - ‘રૂ + તુ’ બધું સરખું જ લાગશે. ઉત્તર મેળવવા છે ?

- (1) અંગરક્ષક : (ખ) અં + ગૂ + અ + રૂ + અ + કુ + ધૂ + અ + કુ
- (2) અક્ષાંશ : (ગ) અ + કુ + ધૂ + અં + શુ
- (3) નક્ષત્ર : (ઘ) નૂ + અ + કુ + ધૂ + અ + તુ + રૂ + અ
- (4) છત્રપતિ : (ક) છૂ + અ + તુ + રૂ + અ + પૂ + અ + તુ + ઈ
- (5) ક્ષેત્ર : (ઘ) કુ + ધૂ + એ + તુ + રૂ + અ
- (6) ગણિતજ્ઞ : (ખ) ગૂ + અ + છૂ + ઈ + તુ + અ + જૂ + રૂ + અ
- (7) જ્ઞાતિ : (ક) જૂ + રૂ + આ + તુ + ઈ
- (8) યજ્ઞચિત્ર : (ઘ) યૂ + અ + જૂ + રૂ + અ + ચૂ + ઈ + તુ + રૂ + અ

ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક જોડાક્ષર દેવનાગરી લિપિ (હિન્દી અથવા સંસ્કૃત ભાષા જેમાં લખાય છે તે) અનુસાર લખીએ છીએ. જેમકે ‘દ’, ‘થ’. આ અક્ષરોના જોડાક્ષર લખતી વખતે મૂંજવણ થતી હોય છે. વળી, ‘દ’ અને ‘ધ’ ના જોડાક્ષરમાં સામ્ય પણ ખૂબ લાગે છે. તેથી તેવા જોડાક્ષર પણ મૂંજવતા હોય છે. આ અક્ષરના જોડાક્ષરનો પરિચય નીચે મુજબ મેળવી શકાય.

દેવનાગરી લિપિચિહ્નનો પ્રયોગ : દ-દ			
જોડાક્ષર	ઉદાહરણ	શબ્દ	ધ્વનિશ્રેષ્ઠી
દુ + દ = દ	મુદ્રો, રદ્દી, મુદ્દલ, તદ્દન, હોદ્રો	મુદ્રો	મૂ + ઢ + દુ + દુ + ઓ
દુ + ધ = ધુ	શુદ્ધ, યુદ્ધ, બુદ્ધ, વૃદ્ધ, પદ્ધતિ	શુદ્ધ	શૂ + ઢ + દુ + ધૂ + અ
દુ + મ = મુ	પદ્મ, છદ્મ	પદ્મ	પૂ + અ + દુ + મૂ + અ
દુ + ય = યુ	ગય્ય, પદ્ય, વિદ્યા	વિદ્યા	વૂ + ઈ + દુ + યૂ + આ
દુ + ર = દ્ર	ચંદ્ર, ભદ્ર, મુદ્રા, તદ્રૂપ	મુદ્રા	મૂ + ઢ + દુ + રૂ + આ
દુ + વ = દ્વ	દ્વિતીય, દ્વિગુ, વિદ્વાન	દ્વિતીય	દુ + વૂ + ઈ + તુ + ઈ + યૂ
દુ + ંધ = દુ	દુદ, દુશ્ય	દુશ્ય	દુ + ંધ + શુ + યૂ + અ

‘દ’ સાથે ‘ધ’ ધ્વનિના જોડાક્ષરને પણ જોઈએ.

‘ધ’ના જોડાક્ષર			
જોડાક્ષર	ઉદાહરણ	શબ્દ	ધ્વનિશ્રેષ્ઠી
ધુ + ધ = ધ્ય	યોધ્યા, અધ્યર	અધ્યર	અ + ધૂ + ધૂ + અ + રૂ
ધુ + ય = ધ્ય	સંધ્યા, અધ્યાપક	સંધ્યા	સૂ + અ + ધૂ + યૂ + આ
ધુ + ર = ધ્ર	ધ્રુવ, ધ્રુજારી	ધ્રુવ	ધૂ + રૂ + ઢ + વૂ
ધુ + વ = ધ્વ	ધ્વનિ, ધ્વજ	ધ્વજ	ધૂ + વૂ + અ + જૂ
ધુ + ંધ = ધુ	ધુતિ, ધુતરાધ્ર	ધુતિ	ધૂ + ંધ + તુ + ઈ

‘શ’ ધ્વનિના જોડાકાર પણ દેવનાગરી લિપિ અનુસાર થાય છે.

‘શ’ના જોડાકાર			
જોડાકાર	ઉદાહરણ	શબ્દ	ધ્વનિશ્રેષ્ઠી
શ + ર = શ્ર	શ્રવણ, શ્રદ્ધા, શ્રેયસ	શ્રદ્ધા	શ્ર + રૂ + આ + દ્વ + ધૂ + આ
શ + વ = શ્વ	શ્વાસ, શ્વેત, શ્વાન	શ્વાન	શ્ર + વૂ + આ + નૂ
શૂ + ચ = શ્ચ	આશ્ચર્ય, નિશ્ચિત	નિશ્ચિત	નૂ + ઈ + શૂ + ચૂ + ઈ + તૂ

‘હ’ ધ્વનિના જોડાકાર વિશે વિચાર્યું છે ? ખબર જ હશે, પણ નીચેના શર્દો જોશો એટલે ઘ્યાલ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

હુ + મ = હમ	મૃહિ, ભ્રાહ્મણ
હુ + ન = હન	મધ્યાણ, જાણવી
હુ + ય = હય	બાહ્ય, સહ્ય
હુ + ર = હર	હરસ્વ, હ્રાસ
હુ + વ = હવ	જિહ્વા, ગહ્વાર
હુ + ંસ = હંસ	હંદય, હંથીકેશ

હવે તમે ધ્વનિશ્રેષ્ઠી છૂટી પાડશો ?

1. મુદ્દલ	2. પદ્ધતિ
3. પદ્ય	4. વિદ્વાન
5. યોધ્યા	6. અધ્યાપક
7. શ્રવણ	8. શ્વેત
9. દ્વિજિહ્વ	10. મૂલ્યહ્રાસ

ઉત્તર જોઈએ :

- (1) મુદ્દલ : મૂ + દુ + દુ + દુ + આ + લુ
- (2) પદ્ધતિ : પૂ + આ + દુ + ધૂ + આ + તૂ + ઈ
- (3) પદ્ય : પૂ + આ + દુ + યૂ + આ
- (4) વિદ્વાન : વૂ + ઈ + દુ + વૂ + આ + નૂ
- (5) યોધ્યા : યૂ + ઓ + ધૂ + ધૂ + આ
- (6) અધ્યાપક : અ + ધૂ + યૂ + આ + પૂ + આ + કુ
- (7) શ્રવણ : શૂ + રૂ + આ + વૂ + આ + ણૂ
- (8) શ્વેત : શૂ + વૂ + એ + તૂ
- (9) દ્વિજિહ્વ : દુ + વૂ + ઈ + ંસ + ઈ + હુ + વૂ + આ
- (10) મૂલ્યહ્રાસ : મૂ + ઉં + લુ + યૂ + આ + હુ + રૂ + આ + સુ

આપણા કક્કામાં જોડાક્ષર લખાય ત્યારે પહેલાં લખાતો અક્ષર જો ‘ખ, ગ, ચ, મ’ વગેરે જેવો ‘િ’ ધરાવતો હોય તો તેને ખસેડવાથી અડ્યો લખાય છે. જેમકે, ‘અન્ય’માં ‘ન’નો ‘િ’ દૂર કરતાં તે અડ્યા અક્ષર તરીકે લખી શકાયો. જો અક્ષર ‘ક, જ, ફ’ જેવો હોય તો તે બાજુબાજુમાં લખાય છે. જેમકે, ‘ચક્કર’. તો ‘ટ, ઠ, ડ’ જેવા ધ્વનિઓ ઉપર-નીયે લખાય છે. જેમકે, ‘ચિંઠા’. પરંતુ ‘ર’ ધ્વનિ આ બધા કરતાં જુદો છે.

‘ર’ અક્ષરના જોડાક્ષર બે જુદી રીતે થાય છે. (1) ‘ર’ વંજનધ્વનિ જોડાક્ષરમાં પહેલા આવે અને (2) ‘ર’ ધ્વનિ જોડાક્ષરમાં પછી આવે. ઉદાહરણ સહિત જોઈએ. ‘વાર્તા’ શબ્દની ધ્વનિશ્રેષ્ઠી જોઈએ તો ‘વ્લ-આ-રૂ-ત્લ-આ’માં ‘ર્ત’ જોડાક્ષરમાં ‘ર’ ધ્વનિ પહેલા આવ્યો છે અને ‘ત’ ધ્વનિ પછી આવ્યો છે, તેથી ‘ર’ ધ્વનિ રેફ તરીકે ‘ત’ ઉપર લખાય છે. તો ‘આકમણા’ શબ્દની ધ્વનિશ્રેષ્ઠી જોઈએ તો ‘આ-ક્ર-રૂ-આ-મ્લ-આ-ણ્ણ’માં ‘ક’ ધ્વનિ પહેલા આવ્યો છે, ‘ર’ ધ્વનિ ત્યાર બાદ આવ્યો છે. તેથી તે ‘ક’ તરીકે લખાય છે. અન્ય ઉદાહરણો જોતાં ‘ર’ ધ્વનિના જોડાક્ષર વધુ સ્પષ્ટ થશે.

‘ર’ પહેલા આવે તો ‘ત’ તરીકે	
ધ્વનિશ્રેષ્ઠી	શબ્દ
સ્લ + અ + રૂ + પ્લ + અ	સર્પ
વ્લ + અ + રૂ + ણ્ણ + અ + ન્ન	વર્ણન
પ્લ + અ + દ્લ + આ + રૂ + થ્લ + અ	પદાર્થ

નીચેની ધ્વનિશ્રેષ્ઠી અને શબ્દ વાંચીએ :

(1) ન્ન + ઈ + રૂ + ભ્લ + અ + ય્યુ	- નિર્બદ્ધ
(2) જ્ઞ + ઈ + રૂ + ણ્ણ + અ	- જ્ઞાણ
(3) સ્લ + ઊ + રૂ + ય્યુ + અ	- સૂર્ય
(4) મ્લ + આ + રૂ + ગ્લ + અ	- માર્ગ
(5) સ્લ + પ્લ + અ + રૂ + શ્લ + અ	- સ્પર્શ

અન્ય વંજન પહેલા આવે તો ‘િ’ તરીકે	
ધ્વનિશ્રેષ્ઠી	શબ્દ
ક્ર + રૂ + અ + મ્લ	ક્રમ
વ્લ + અ + જ્ઞ + રૂ + અ	વજ્ઞ
પ્લ + રૂ + અ + ત્લ + ય્યુ + અે	પ્રત્યે

(1) ક્ર + રૂ + અ + મ્લ + અ + બ્લ + અ + દ્લ + ધ્લ + અ	- ક્રમબદ્ધ
(2) આ + શ્લ + રૂ + અ + ય્યુ	- આશ્રય
(3) પ્લ + અ + રૂ + ઈ + શ્લ + રૂ + અ + મ્લ	- પરિશ્રમ
(4) વ્લ + ઈ + ગ્લ + રૂ + અ + ણ્ણ	- વિગ્રહ
(5) રૂ + આ + ણ્ણ + ટ્લ + રૂ + અ	- રાષ્ટ્ર
(6) વ્લ + ઈ + દ્લ + રૂ + ઓ + ણ્ણ	- વિદ્રોહ

આમ, આપણો જોયું કે આપણો જે બે વંજન વચ્ચે સ્વર નથી બોલતા, તે બે ધ્વનિઓ જોડાકાર તરીકે લખીએ છીએ. હવે, જોડાકારમાં જો વચ્ચે સ્વર બોલીએ તો ?

‘વસ્યુ - વ્ય + અ + સ્યુ + ય્ય + ઉ’

ધ્વનિશ્રેષ્ઠીમાં ‘સ્યુ’ જોડાકાર છે. આ ધ્વનિશ્રેષ્ઠીમાં સ્વર ઉમેરાય-

વસ્યિયુ - વ્ય + અ + સ્યુ + ઈ + ય્ય + ઉ

‘સાંજ સમે શામળિયો’માં ‘ધર્યો’ને બદલે ‘ધરિયો’, ‘ધસ્યુ’ને બદલે ‘ધસિયુ’ આ પ્રકારના શબ્દો છે. બોલયાલમાં ઘણી વાર આપણો આ રીતે જોડાકારને છૂટો પાડીને બોલતા હોઈએ છીએ. જેમકે, ‘દઈ’ના બદલે ‘દરદ’. હવે તમે જ્યારે કોઈ જોડાકાર લખશો ત્યારે પહેલાં એ શબ્દ બોલશો ને ?

સંજ્ઞા

મિત્રો, તમે અગાઉ ભણી ગયાં છો કે ભાષાના જે શબ્દો દ્વારા કોઈ વ્યક્તિ, વસ્તુ, સ્થળ કે ઘ્યાલનો નિર્દેશ થાય છે તેને ‘સંજ્ઞા’ કે ‘નામ’ કહે છે. સંજ્ઞાની મહત્વની લાક્ષણિકતા પર નજર નાંખીએ તો-

- ‘સંજ્ઞા’ કે ‘નામ’ લિંગ ધરાવતાં હોય છે.
  - ⦿ ગુજરાતી ભાષામાં ત્રણ લિંગ છે : પુલિંગ, ઔલિંગ, નપુસ્કલિંગ.
- ‘સંજ્ઞા’ કે ‘નામ’ વચન ધરાવે છે.
  - ⦿ ગુજરાતી ભાષામાં બે વચન છે : એકવચન, બહુવચન.
- સંજ્ઞા વિકારી કે અવિકારી હોય છે :
  - ⦿ વિકારી સંજ્ઞા : લિંગ કે વચન અનુસાર જે સંજ્ઞાનું રૂપ બદલાય તે વિકારી સંજ્ઞા.
દા.ત. વાંદરો - વાંદરી - વાંદરં, કાંસકો-કાંસકી, લિંગ અનુસાર ચઘુ-ચઘાં, પંખો-પંખા વગેરે
  - ⦿ અવિકારી સંજ્ઞા : લિંગ અનુસાર જે સંજ્ઞાનું રૂપ ન બદલાય, યથાવત રહે તે અવિકારી સંજ્ઞા.
દા.ત. ખેતર, વર્ગ, રાજા, ધી, લાડુ, નઢી વગેરે
- સંજ્ઞા મૂર્ત કે અમૂર્ત હોય છે :
  - ⦿ મૂર્ત સંજ્ઞા : જેને કોઈ પણ ઈન્દ્રિય (પંચેન્દ્રિય - આંખ, નાક, કાન, સ્પર્શ, સ્વાદ)થી અનુભવી શકાય તે. દા.ત. ચળકાટ, અવાજ, વાસ, કમળ, જલેબી વગેરે.
  - ⦿ અમૂર્ત સંજ્ઞા : જેને કોઈ રૂંગ, રૂપ, કદ, આકાર, ગંધ આદિ નથી, માત્ર તર્કથી અનુભવી શકાય તે. દા.ત., વિચાર, કોધ, દુઃખ, માનવતા વગેરે.
- સંજ્ઞાના મુખ્ય પ્રકાર નીચે મુજબ કરી શકાય :
  - ⦿ જીતિવાચક સંજ્ઞા : જ્યારે કોઈ શબ્દ દ્વારા આખો વર્ગસમૂહ સૂચવાતો હોય ત્યારે તેને જીતિવાચક સંજ્ઞા કહે છે. જેમકે, ભેંસ, ધર, તપેલી, પેન, મૂર્તિ, તકિયો, ઝલ્ભો, બારણું. (જ્યારે ‘ભેંસ’ શબ્દ વપરાય ત્યારે ‘કાળું, ચાર પગવાળું, દૂધ આપતું પ્રાણી’ જેવાં સામાન્ય લક્ષણ ધરાવતો અર્થ સૂચવાય.)
  - ⦿ વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા : જ્યારે કોઈ શબ્દ દ્વારા કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિ, પ્રાણી કે પદાર્થ સૂચવાતો હોય ત્યારે તેને વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા કહે છે. જેમકે, ‘પર્વત’ - જીતિવાચક

સંજ્ઞા છે. પરંતુ, ‘હિમાલય’, ‘ગિરનાર’ આદિ ચોક્કસ પર્વતનો નિર્દેશ કરે છે. તેથી તે વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા છે.

- ⌚ દ્રવ્યવાચક સંજ્ઞા : ગાળી ન શકાય તેવા પદાર્થને દર્શાવતી સંજ્ઞા, તે દ્રવ્યવાચક સંજ્ઞા. જેમકે, પાણી, લોખંડ, દૂધ, માટી વગેરે. આ સંજ્ઞાને કિલોગ્રામ કે લિટર આદિમાં માપી શકાય છે. પણ એક પાણી કે ચાર દૂધ અને સંઘાવાચક વિશેષજ્ઞ લાગતું નથી.
- ⌚ સમૂહવાચક સંજ્ઞા : કોઈ જૂથ કે સમૂહનો નિર્દેશ કરતી સંજ્ઞા તે સમૂહવાચક સંજ્ઞા. (સમૂહનો અર્થ આપનાર આ સંજ્ઞા હંમેશાં એકવચનમાં પ્રયોજય છે.) જેમકે, ટોળું, ધણ, સેના વગેરે.
- ⌚ ભાવવાચક સંજ્ઞા : ભાવનો નિર્દેશ કરતી સંજ્ઞા, તે ભાવવાચક સંજ્ઞા. જેમકે, માનવતા, સુખ, કોષ, મજા વગેરે.
- ⌚ કિયાવાચક સંજ્ઞા : કિયા દર્શાવતી સંજ્ઞા, તે કિયાવાચક સંજ્ઞા. જેમકે, ‘બોલવું’ કિયા છે પણ ‘બોલ’ કિયા દર્શાવનાર સંજ્ઞા છે. (જેમકે, મહેમાનશ્રી આપણાને બે બોલ કહેશે.) દોડ, ચાલ, લેખન, દર્શન, રમત વગેરે.

મિત્રો, નીચેના વાક્યમાંથી સંજ્ઞા શોધો શકો ને ? તો સંજ્ઞા શોધો અને તેને વર્તુળ કરો. એક વાક્યમાં એકથી વધુ સંજ્ઞા હોઈ શકે. ધ્યાનથી વાંચજો.

- (1) મેં ચિઠી લખીને હાથોહાથ આપી.
- (2) તે ગોવાળમાં ગિરિધર શોભે.
- (3) પણ દોષ કબૂલ્યા વિના શુદ્ધિ ન થાય.
- (4) ખાંધે કુહાડા ધર્યા, તને સાંભરે રે ?
- (5) દીપડા રંજાડશે નહીં ?

તમે ચિઠી, ગોવાળ, ગિરિધર, દોષ, શુદ્ધિ, ખાંધ, કુહાડા, દીપડા - શબ્દોને વર્તુળ કર્યું ને ? એટલે કે, તમને સંજ્ઞા ખબર છે !

તો હવે, નીચે વાક્યો સાથે વિકલ્પો આચ્ચા છે. તેમાં કયા વિકલ્પમાં જતિવાચક સંજ્ઞા છે તે શોધો ?

- (1) હાજુ, ફાડ્યું મોટું ખોડ, મને કેમ વીસરે રે ?
 (ક) મોટું   (ખ) મને   (ગ) ફાટ્યું   (ધ) ખોડ
 (2) તેમણે ક્ષણવાર આંખ મીંચી.
 (ક) આંખ   (ખ) મીંચી   (ગ) તેમણે   (ધ) ક્ષણવાર
 (3) આજે હું એને શુદ્ધ અહિંસાને નામે ઓળખી શકું છું.
 (ક) આજે   (ખ) હું   (ગ) શુદ્ધ   (ધ) અહિંસા
 (4) તેમ ગોવાળમાં ગિરિધર શોભે, હરિ હળધરનો વીરો.
 (ક) ગિરિધર   (ખ) ગોવાળ   (ગ) હરિ   (ધ) હળધર
 (5) અહીં શા સારુ જમીન માગો છો ?
 (ક) સારુ   (ખ) શા   (ગ) જમીન   (ધ) અહીં

તમે ખોડ, આંખ, ગોવાળ અને જમીન - ઉત્તર ધરાવતા વિકલ્પ શોધ્યા છે ને ! શાબાશ !
હવે, નીચે આપેલા વિકલ્પોમાં કોઈ એક વિકલ્પ જાતિવાચક સંજ્ઞા નથી, કોઈ અન્ય સંજ્ઞા છે. મળશો ?
શોધો તો...

- (1) કોતરમાંથી ગોપાળબાપાએ આવીને શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ મહારાજને લીંબુ જેવડાં બોર ભેટ ધર્યાં.
(ક) કોતર (ખ) ગોપાળબાપા (ગ) લીંબુ (ધ) બોર
- (2) શામણિયાના શિર પર મોરમુગાટ અને કાનમાં કુંડળ શોભે છે.
(ક) શામણિયો (ખ) શિર (ગ) કાન (ધ) કુંડળ
- (3) જો આગગાડીના ડબ્બામાં ઘણી બીડી ફુંકાતી હોય તો ગાંધીજી તેના ધુમાડાથી ગુંગળામણ અનુભવતા.
(ક) આગગાડી (ખ) બીડી (ગ) ગાંધીજી (ધ) ડબ્બો
- (4) મહારાજ, અરજ તો એટલી જ છે કે શીંગોડા નદીનું આ કોતર મને યોગ્ય કિંમતે આપો.
(ક) કિંમત (ખ) નદી (ગ) કોતર (ધ) શીંગોડા
- (5) મહારાજ શ્રીમંત સયાજીરાવ આવા એક કોતરની ભેખડ ઉપર એક-બે અંગરક્ષકો સાથે ઉભા હતા.
(ક) સયાજીરાવ (ખ) કોતર (ગ) ભેખડ (ધ) અંગરક્ષક

તમને ખબર પડી ગઈ ને, કે કયો વિકલ્પ જાતિવાચક સંજ્ઞા નથી ? ગોપાળબાપા, શામણિયો, ગાંધીજી, શીંગોડા
અને સયાજીરાવ. બરાબર !

અરે, તમારો પરિચય મેળવવાનો તો રહી જ ગયો.... ચાલો તો, નીચેના ફોર્મમાં તમારી વિગતો ભરી આપો.

- (1) તમારું નામ : .....
- (2) તમારા પિતાજીનું નામ : .....
- (3) તમારી માતાનું નામ : .....
- (4) તમારો જન્મ કયા મહિનામાં થયો છે ? .....
- (5) તમારા રહેઠાણનો વિસ્તાર : .....
- (6) તમારી શાળાનું નામ : .....
- (7) તમારી શાળાનો વિસ્તાર : .....
- (8) તમારા ગામ-શહેરનું નામ : .....
- (9) તમારે પ્રવાસમાં જવાનું હોય તો ક્યાં જવાનું ગમે ? .....
- (10) તમારા ગામ - શહેર પાસે કોઈ નદી છે ? જો હા, તો નદીનું નામ : .....
- (11) તમારા ગામ - શહેર પાસે કોઈ પર્વત છે ? જો હા, તો પર્વતનું નામ : .....
- (12) તમારા ખાસ મિત્ર - બહેનપણીનું નામ : .....
- (13) તમારો પ્રિય તહેવાર : .....
- (14) તમારા પ્રિય નેતાનું નામ : .....
- (15) તમારા પ્રિય ખેલાડીનું નામ : .....

તમને ખબર પડી ? તમે અહીં વ્યક્તિ, જગ્યા, તહેવાર વગેરેનાં જે નામ આખાં, તે વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા કહેવાય !

નીચેનાં વાક્યોમાંથી વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા ઓળખી બાજુમાં આપેલી જગ્યામાં લખશો ?

- (1) સાંજ સમે શામણિયો વહાલો, વૃદ્ધાવનથી આવે. ....,
- (2) શીંગોડાના મારને જો કોઈક રીતે રોકીએ તો આમાં બનારસી લંગડો પાકે.....
- (3) એ મંદિર પેશા સરકારે બંધાવ્યું છે. ....

- (4) ધારું દૂર ગયા રણાછોડ, મને કેમ વીસરે રે ? .....
 (5) ધોરાજ્ઞના પડખે, કોળીગુરુ માંડણ ભગત થઈ ગયા .....
 જવાબ ખબર પડી ને ! શામળિયો, વૃદ્ધાવન, શીંગોડા, પેશા સરકાર, રણાછોડ, ધોરાજ્ઞ, માંડણ ભગત
 નીચેનાં વાક્યોમાં, આપેલા વિકલ્પોમાંથી વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા ખબર પડી જ જશે !
 (1) હાજી, સાંદીપનિ ઋષિને ઘેર, મને કેમ વીસરે રે ?
 (ક) સાંદીપનિ   (ખ) ઋષિ   (ગ) ઘેર   (ઘ) મને
 (2) આ તુલસીશ્યામ જવા-આવવાનો ધોરીમાર્ગ છે.
 (ક) આ   (ખ) તુલસીશ્યામ   (ગ) જવા-આવવાનો (ઘ) ધોરીમાર્ગ
 (3) મારડમાં હું મગફળીના સોદા માટે ગયેલો.
 (ક) હું   (ખ) મગફળી   (ગ) સોદા   (ઘ) મારડ
 (4) બધી માલમિલકત અને દીકરાની ભાળવણી ગોપાળદાસને કરતા ગયા છે.
 (ક) માલમિલકત   (ખ) દીકરો   (ગ) ભાળવણ   (ઘ) ગોપાળદાસ
 (5) પછી દારિદ્ર ખોવા દાસનું, સોમદાચિ શ્યામે કરી.
 (ક) દારિદ્ર   (ખ) દાસ   (ગ) શ્યામ   (ઘ) સોમદાચિ

સાંદીપનિ, તુલસીશ્યામ, મારડ, ગોપાળદાસ અને શ્યામ - ઉત્તર ધરાવતા વિકલ્પ પસંદ કર્યા છે ?

આપણે એક રમત રમીએ ? નીચે કેટલાંક વાક્યો છે. એમાં જાતિવાચક સંજ્ઞા નીચે રેખા દોરેલી છે. તમારે
 તેને સ્થાને (તમારા પાઠ અને કવિતા અનુસાર) વ્યક્તિવાચક નામ લખવાનાં છે. લખશો ને !

- (1) નદીના મારને રોકીએ તો ભીઠાં ફળ પાકે. .....
 (2) પછી ગુરુજી શોધવા નીસર્યા, તને સાંભરે રે ? .....
 (3) આવી શાંત ક્ષમા પિતાજ્ઞના સ્વભાવથી પ્રતિકૂળ હતી. .....
 (4) ભગવાનના મંદિર જઈ દર્શન કરી શાંત થઈ જવું તેવો ઠરાવ કર્યો. .....
 (5) ભગત કૂતરાંને રોટલા નીરતા જાય. ....

તમે શીંગોડા, સાંદીપનિ, કરમચંદ ગાંધી, રામજી અને માંડણ ભગત - જવાબરૂપે લખ્યા હોય તો પાઠ્યકમ
 પ્રમાણે તમે સાચા જવાબ આપ્યા છે.

તમને વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા અને જાતિવાચક સંજ્ઞા ખબર છે. હવે તમે સમૂહવાચક સંજ્ઞાને ઓળખી શકો ?
 નીચે આપેલાં વાક્યોમાંથી સમૂહવાચક સંજ્ઞા શોધી તેને વર્તુળ કરી બાજુમાં ફરીથી લખો.

- જેમકે, આગળ ગોધન, પાછળ સાજન, મનમાં મોહ ઉપજાવે.   ગોધન (ગાયોનું ધણ)
 (1) ત્રાણ ભારા બાંધ્યા દોરડે, તને સાંભરે રે ? .....
 (2) એક જ આદમીના પુછ્યે આ કોતરોને આંબા, જાંબુડા અને ચીકુનાં ઝુંઢ્યી મહેકતાં કરી મૂક્યાં છે. ....
 (3) બધા શિકારીઓ ગોરડની ઝડીમાં દેખાતા બંધ થયા. ....
 (4) મૂડી નાખતાં પહેલાં સો ગળણે ગળીએ. ....
 (5) તારામંડળમાં જેમ શાશ્વત શોલે, હેમે જર્દિગ હીરો. ....

જવાબની ખાતરી કરવી છે ? ભારા, ઝુંડ, ઝડી, મૂડી, મંડળ (તારામંડળ).

જે નજરે ન દેખાય પણ અનુભવી શકાય તેને ભાવવાચક સંજ્ઞા કહે છે, તે તમે જાણો છો. નીચેનાં વાક્યોમાંથી

ભાવવાચક સંજ્ઞા શોધી શકશો ? તેની નીચે રેખા દોરજો. જેમ કે,
અમારી પરાધીનતા અમને સાલવા લાગી.

ઉત્તર : અમારી પરાધીનતા અમને સાલવા લાગી.

- (1) આગળ ગોધન, પાછળ સાજન, મનમાં મોહ ઉપજાવે.
- (2) પણ અમને સંતોષ ન થયો.
- (3) બીજાં બી ખાવાની હિંમત જ ન ચાલી.
- (4) હાજુ, નાનપણનો નેહ, મને કેમ વીસરે રે ?
- (5) લીંબુ જેવડાં બોર જોઈને ગાયકવાડ સરકારને આશ્ર્ય થયું.

જવાબો જાણવા છે ? મોહ, સંતોષ, હિંમત, નેહ (સ્નેહ), આશ્ર્ય.

તમને કિયાવાચક સંજ્ઞાનો ખ્યાલ આવ્યો છે ? આ સંજ્ઞા દ્વારા કિયાની વાત થાય પણ તે કિયાપદ ન હોય, સંજ્ઞા હોય. આપણે ઉદાહરણ જોયું હતું, યાદ છે ? ‘લખવું’ કિયા કહેવાય, પણ ‘લખવા’ વિશે વાત કરવાની હોય તો આપણે ‘લેખન’ શબ્દ વાપરીએ છીએ. આ ‘લેખન’ કિયાવાચક સંજ્ઞા કહેવાય. આપણી પાઠ્યકૂતિને આધારે આવી કેટલીક કિયાવાચક સંજ્ઞા ઓળખીએ :

- (1) માગણી કર્યે તો વરસ ત્રણ થઈ ગયાં.
- (2) શીંગોડાના મારને રોકીએ તો આમાં બનારસી લંગડો પાકે.
- (3) બધી માલમિલકત અને દીકરાની ભાળવણી કરતા ગયા છે ગોપાળદાસને.
- (4) તેમણે કોઈ દિવસ અમને એકેય ભાઈને તાડન કર્યું હોય તેવું મને સ્મરણ નથી.
- (5) રામજીને મંદિર જઈ દર્શન કરી શાંત થઈ જવું.

ઉત્તર જોઈએ ? માગણી, માર, ભાળવણી, તાડન, સ્મરણ, દર્શન.

જોયું, તમને સંજ્ઞા અને સંજ્ઞાના પ્રકાર ખબર છે જ ને ! હવે તમારા બીજા પાઠ અને કવિતામાંથી સંજ્ઞા શોધી તેના પ્રકાર શોધશો ?

વિશેષજ્ઞ

મિત્રો, તમે વિશેષજ્ઞ એટલે શું, તે ભણી ગયા છો. જે શબ્દ સંજ્ઞાના અર્થમાં વધારો કરે તેને ‘વિશેષજ્ઞ’ કહે છે. જેમકે ‘વાળ’ સંજ્ઞાનો જે અર્થ છે તેમાં ‘લાંબા, કાળા, સુંવાળા’ આદિ શબ્દો દ્વારા અર્થમાં વધારો થાય છે. તેથી આવા શબ્દોને વિશેષજ્ઞ કહે છે. જે સંજ્ઞાને વિશેષજ્ઞ લાગ્યું હોય તે સંજ્ઞાને ‘વિશેષ્ય’ કહે છે. નીચેનાં વાક્ય વાંચો.

- (1) આગગાડીના ડબામાં બીડી ફૂકાતી હતી.
(અ) આગગાડીના ડબામાં ઘણી બીડી ફૂકાતી હતી.
- (2) શામળિયાએ શિર પર મોરમુગુટ ધારણ કર્યો હતો.
(અ) શામળિયાએ શિર પર સુંદર મોરમુગુટ ધારણ કર્યો હતો.

મિત્રો, ઉપરનાં વાક્યોમાં તમે જોઈ શકો છો કે જ્યારે વાક્ય (1) ‘બીડી’ વાંચો છો ત્યારે તમારી નજર સામે જે ચિત્ર ઊપસે છે અને ‘ઘણી બીડી’ વાંચો છો ત્યારે તમારી નજર સામે જે ચિત્ર ઊપસે છે, તે બંને વચ્ચે ભેદ લાગે છે ? જ્યારે ‘બીડી’ સાથે ‘ઘણી’ શબ્દ ઉમેરાય છે ત્યારે ડબામાં જુદી જુદી જગ્યાએ ઘણા બધા લોકો બીડી પીતા હોય તેવું ચિત્ર ઊપસે છે. અથવા વાક્ય (2)માં શામળિયા કૃષ્ણાએ ‘મોરમુગુટ’ ધારણ કર્યો છે અને વાક્ય (2-અ)માં ‘સુંદર મોરમુગુટ’ ધારણ કર્યો છે - એ બે ચિત્ર પણ જુદા પડે છે.

હવે નીચેનાં વાક્યો વાંચો.

- (3) બે ઊંચા છોકરાને મેદાનમાં મોકલો.
- (4) સમૂહગીતમાં ભાગ લેનારે સફેદ કપડાં પહેરવાં.

આમાંથી ‘ઊંચા’ અને ‘સફેદ’ શબ્દ કાઢી નાખીએ તો ? વાક્ય (3)માં ‘કોઈ પણ બે છોકરા’ નહીં, ‘ઊંચા’ બે છોકરા મોકલવાની સૂચના છે. અથવા વાક્ય 4માં લાલ, લીલો, પીળો નહીં, માત્ર ‘સફેદ’ ડ્રેસ પહેરવાની સૂચના છે. એટલે કે ‘ઊંચા’ દ્વારા ‘છોકરા’ની કે ‘સફેદ’ દ્વારા કપડાંના રંગની ચોકસાઈ કરવામાં આવી છે. આ રીતે શબ્દના અર્થમાં કોઈ વિશેષતા ઉમેરાય, સંજ્ઞાનો વધુ ચોક્કસ અર્થ દર્શાવવામાં મદદરૂપ બને તે શબ્દને ‘વિશેષણ’ કહેવાય છે.

તમે અહીં જોઈ શકો છો કે ‘ઊંચું’ દ્વારા કદ - ગુણ, ‘સફેદ’ દ્વારા રંગ કે ‘બે’ દ્વારા સંખ્યા દર્શાવાઈ છે. એટલે કે સંજ્ઞાના અર્થમાં ગુણ, આકાર, કદ, સંખ્યા આદિના અર્થ ઉમેરવા માટે વિશેષણ વપરાય છે.

વિશેષણના કાર્યને આધારે જ તેના પ્રકાર કરવામાં આવે છે, જે નીચે મુજબ છે.

- ગુણવાચક વિશેષણ : જે વિશેષણના સંજ્ઞાના આકાર, કદ, રંગ, ગુણ, કાર્ય આદિના અર્થમાં વધારો કરે તેને ગુણવાચક વિશેષણ કહે છે. જેમકે, ગોળ ટેબલ, લાંબી બેન્ચ, સફેદ ટોપી, હોશિયાર છોકરો, કડક આચાર્ય વગેરે.
- સંખ્યાવાચક વિશેષણ :
  - ⇒ પૂર્ણ સંખ્યાવાચક વિશેષણ : બે છોકરા, ચાર વર્ગો, અગિયાર છોકરા - વગેરે.
  - ⇒ કમિક સંખ્યાવાચક વિશેષણ : બીજો છોકરો, ચોથો વર્ગ વગેરે.
  - ⇒ માત્રાસૂચક વિશેષણ : થોડું પાણી, તદ્દન મફત, ધેરો રંગ વગેરે.
  - ⇒ આશરેવાચી : લગભગ 50 વિદ્યાર્થીઓ, આશરે ચાર કલાક વગેરે.
- સંબંધવાચક વિશેષણ : આ વિશેષણ વિશિષ્ટ છે. નીચેનાં પદ જુઓ.
  - ⇒ નદીનું કોતર
  - ⇒ બીડીનું હૂંકું
  - ⇒ કાનનું કુંડળ

‘નદી’, ‘બીડી’ કે ‘કાન’ ખરેખર તો તેઓ સંજ્ઞા જ છે. પણ અહીં તે ‘કોતર’, ‘હૂંકું’ કે ‘કુંડળ’ સંજ્ઞા-વિશેષય (સંજ્ઞા)ના વિશેષણ તરીકે વપરાયાં છે. આવાં વિશેષણને સંબંધવાચક વિશેષણ કહે છે.

- ⇒ સંબંધવાચક વિશેષણ ખરેખર સંજ્ઞા હોય છે.
- ⇒ તે અન્ય સંજ્ઞા - વિશેષ્ય સાથે ‘-નો’, ‘-ની’, ‘-નું’, ‘-ના’, ‘-નાં’ દ્વારા જોડાય છે.
- ⇒ વળી, આ વિશેષણ પોતે સંજ્ઞા હોવાથી પોતાનું જુદું વિશેષણ લઈ શકે. એટલે કે આમાં તો વિશેષણની હાર લાગી શકે. જેમકે,

સોનાના કડાના કકડાની ચોરી (સોનાનું કડું, કડાનો કકડો, કકડાની ચોરી)

નીચેનાં વાક્યોમાં સંબંધવાચક વિશેષણ છે. તે જોવાથી આ વિશેષણનો પ્રયોગ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

- ⇒ વહાલાજનું રૂપ રૂદેમાં વસિયું, મનકું તે ધસિયું મારું.
- ⇒ મેં પ્રૂજતે હાથે ચિંઠી પિતાજના હાથમાં મૂકી.
- ⇒ તેઓ ખાટલાને બદલે લાકડાની પાટ વાપરતા.
- ⇒ સુખદુઃખની કરતા વાત, મને કેમ વીસરે રે ?
- ⇒ પડેના ગીરના જંગલમાંથી દીપડો આવ્યાના વાવડ હતા.

- સાર્વનામિક વિશેષજ્ઞા : મારું, તારું, તેમનું આદિ સાર્વનામિક વિશેષજ્ઞા છે. ‘સર્વનામ’ની વાત કરતી વખતે આ વિશેષજ્ઞાને વિગતે સમજુશું.
- વિશેષજ્ઞ વિકારી કે અવિકારી હોય છે.
- વિકારી વિશેષજ્ઞા : સંજ્ઞાના લિંગ-વચન અનુસાર જે વિશેષજ્ઞાનું રૂપ બદલાય તે વિકારી વિશેષજ્ઞા. દા.ત. ‘ઉધારું’.
  - ⇒ ‘ઉધારી થાળી’ (‘થાળી’ → ઝીલિંગ)
  - ⇒ ‘ઉધાડો ખોરાક’ (‘ખોરાક’ → પુલિંગ)
  - ⇒ ‘ઉધારું બારણું’ (બારણું → નપુંસકલિંગ)
  - ⇒ ‘ઉધાડાં બારણાં’ (બારણાં → નપુંસકલિંગ, બહુવચન)

નાનું, મોટું, ખુલ્લું, સારું, આખું, અડું, સાજું, માંદું વગેરે વિકારી વિશેષજ્ઞા છે.
- અવિકારી વિશેષજ્ઞા : સંજ્ઞાના લિંગ-વચન કોઈ પણ હોય, પરંતુ તે અનુસાર જે વિશેષજ્ઞાનું રૂપ ન બદલાય, યથાવત્ રહે તેને અવિકારી વિશેષજ્ઞા કહે છે. જેમકે, ‘ચાલાક’
  - ⇒ ચાલાક ચોર (‘ચોર’ - પુલિંગ)
  - ⇒ ચાલાક શિયાળ (‘શિયાળ’ - નપુંસકલિંગ)
  - ⇒ ચાલાક વિદ્યાર્થીઓ (‘વિદ્યાર્થીઓ’ - પુલિંગ, બહુવચન)

હોશિયાર, સુંદર, મૂર્ખ, પ્રામાણિક, બંધ, વાસી, ખરાબ આદિ અવિકારી વિશેષજ્ઞા છે.

તમને વિશેષજ્ઞાના આ પ્રકારો જ્યાલમાં આવ્યા ? નીચેના કોઠા પર નજર ફેરવવાથી આ પ્રકારો વધુ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

પ્રકાર		કાર્ય	ઉદાહરણ
અર્થગત પ્રકાર	ગુણવાચક વિશેષજ્ઞા	વિશેષ્ય (સંજ્ઞા)ના આકાર, કદ, રંગ ગુણ, કાર્ય આદિનો નિર્દેશ	ગોળ, મોટું, કાળું, ચાલાક, શુભકારી આદિ
	સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞા	સંખ્યાવાચક	એક, બે, ત્રણ
		કમિક સંખ્યાવાચક	પહેલું, બીજું, ત્રીજું
		માત્રાસૂચક	ખૂબ, તદ્દન, અત્યંત, થોડું
		આશરેવાચી	આશરે, લગભગ, (આશરે સંખ્યા - બારેક, પચાસે(ક)
રચનાગત પ્રકાર	સાર્વનામિક	પુરુષવાચક, સમયવાચક... વગેરે	મારું, તેમનું, કોનું, ક્યારનું...
	સંબંધવાચક	સંજ્ઞા + -નો, -ની, -નું, -ના, -નાં...	કારની ઝડપ, બારણાનો રંગ.
	વિકારી	વિશેષજ્ઞાના લિંગ-વચન અનુસાર બદલાય	કાળી સાડી, કાળા વાળ મોટો છોકરો, મોટું મકાન
	અવિકારી	વિશેષ્ય (સંજ્ઞા)ના લિંગ-વચન અનુસાર ન બદલાય	સફેદ સાડી, સફેદ વાળ ત્રણ છોકરા, ત્રણ મકાન

તો હવે, નીચેનાં વાક્યોમાંથી વિશેષજ્ઞા શોધશો ? વિશેષજ્ઞા શોધો અને તેને વર્તુળ કરો.

- (1) મોરમુગુટ શિર સુંદર ધરિયો, કાને કુંડળ લહેકે.
- (2) પાછલી રાતના જાગતા, તને સાંભરે રે ?

- (3) પણ આજે હું એને શુદ્ધ અહિંસાને નામે ઓળખી શકું છું.
- (4) તેમણે પચીસેક રૂપિયાનું નાનું કરજ કર્યું હતું.
- (5) આગગાડીના ડબામાં ઘણી બીડીઓ ફૂંકતી હતી.

શોધાં વિશેષજ્ઞ ? સુંદર, પાછલી, શુદ્ધ, પચીસેક (પચીસેક રૂપિયા), રૂપિયાનું (રૂપિયાનું કરજ), નાનું, ઘણી. બરાબર ને ?

નીચે કેટલાંક એવાં વાક્યો છે, જેમાં એકથી વધુ વિશેષજ્ઞ છે. વાક્યો સાથે આપેલા વિકલ્પોમાં ત્રણ વિકલ્પ વિશેષજ્ઞ છે અને એક વિકલ્પ વિશેષજ્ઞ નથી. જે વિકલ્પ વિશેષજ્ઞ નથી, તે જણાવો.

- (ક) તેમણે આટલી અપાર શાંતિ જાળવી તેનું કારણ દોષની નિખાલસ કબૂલાત હતી.

(1) કારણ	(2) આટલી	(3) અપાર	(4) નિખાલસ
----------	----------	----------	------------
- (ખ) એમણો કોતરને છેઠે મથાળા પર ઊભેલ પેશા સરકારે બંધાવેલું, જુનવાણી શિલ્પના નમૂના જેવું, જીણું, અપૂર્જ રહેતું શિવાલય બતાવ્યું.

(1) જુનવાણી	(2) શિવાલય	(3) અપૂર્જ	(4) જીણું
-------------	------------	------------	-----------
- (ગ) બીડી પીવી એ જંગલી, ગંદી અને હાનિકારક ટેવ છે.

(1) જંગલી	(2) ગંદી	(3) હાનિકારક	(4) બીડી
-----------	----------	--------------	----------
- (ધ) મારા ભાઈના હાથમાં સોનાનું મોટું નક્કર કરું હતું.

(1) મારા	(2) મોટું	(3) નક્કર	(4) કરું
----------	-----------	-----------	----------

ક્યા વિકલ્પો વિશેષજ્ઞ નથી ? ધ્યાનથી વિકલ્પો જોયા ? કારણ, શિવાલય, બીડી અને કરું - વિકલ્પો વિશેષજ્ઞ નથી.

સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ ઓળખવા તો સાવ સહેલા છે. નીચેના વાક્યમાંથી શોધો સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ...

- (૧) આપણ બે મહિના પાસે રહ્યા, તને સાંભરે રે ?
- (૨) છતાં બે-ચાર બી ખાધાં
- (૩) મળી જમતા ત્રણો બ્રાત, મને કેમ વીસરે રે ?
- (૪) મૂડી નાખતા પહેલાં સો ગળણો ગળીએ.
- (૫) હાજુ, આવ્યા બારે મેહ, મને કેમ વીસરે રે ?

જવાબ આપવાની જરૂર છે ? બે, બે-ચાર, ત્રણો, સો, બારે... ઉપરનાં વાક્યોમાં પ્રયોજનેલા સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ છે.

એક રમત રમીએ ? નીચે કેટલાંક વાક્યોમાં ખાલી જગ્યા છે, વાક્યને અંતે કૌંસમાં વિશેષજ્ઞ આયાં છે. કૌંસમાં આપેલાં વિશેષજ્ઞથી વિરોધી વિશેષજ્ઞથી વાક્યની ખાલી જગ્યા પૂરવાની. બરાબર ? ઉદાહરણ જોઈએ ?

ઉદાહરણ : વાક્ય : એમાં આ તો..... ધન. (પોતાનું)

ઉત્તર : એમાં આ તો પારકું ધન.

સમજાઈ ગયું ? તો નીચેની ખાલી જગ્યા પૂરો.

- (૧) હાજુ, ... નો નેહ, મને કેમ વીસરે રે ? (મોટપણા)
- (૨) આવી શાંત ક્ષમા પિતાજીના સ્વભાવથી ..... હતી. (અનુકૂળ)
- (૩) ..... શરીર થાયે ઘણું, તને સાંભરે રે ? (ઉષા)
- (૪) મારા ભાઈના હાથે સોનાનું ..... કરું હતું. (પોલું)

(5) હું દરવાજા પાસેની ..... ધર્મશાળામાં ઉત્તરેલો. (નાની)

ઉત્તર મળ્યા ? ખાતરી કરીએ ? (1) નાનપણા (2) પ્રતિકૂળ (3) શીતળ (4) નક્કર (5) મોટી.

હવે, પ્રકાર જોઈએ ? નીચેનાં વાક્યોના અધોરેખિત વિશેષજ્ઞાનો પ્રકાર જગ્ઞાવતો વિકલ્પ પસંદ કરો.

(1) વહાલાજનું રૂપ મહાશુભકારી, રસિયા વિશે કેમ રહીએ ?

(ક) માત્રાસૂચક (ખ) ગુણવાચક (ગ) સંબંધવાચક (ધ) સંખ્યાવાચક

(2) ત્રણ ભારા બાંધ્યા દોરડે, તને સાંભરે રે ?

(ક) માત્રાસૂચક (ખ) ગુણવાચક (ગ) સંબંધવાચક (ધ) સંખ્યાવાચક

(3) આપધાતની વાત ભૂલી જવી એવો ઠરાવ કર્યો.

(ક) માત્રાસૂચક (ખ) ગુણવાચક (ગ) સંબંધવાચક (ધ) સંખ્યાવાચક

(4) શીતળ થાય શરીર ઘણું, તને સાંભરે રે ?

(ક) માત્રાસૂચક (ખ) ગુણવાચક (ગ) સંબંધવાચક (ધ) સંખ્યાવાચક

પ્રકારો સ્પષ્ટ થયા છે ને ? જવાબ મેળવી લઈએ...

ક્રમ	વિશેષજ્ઞા	પ્રકાર
(1)	મહાશુભકારી	ગુણવાચક
(2)	ત્રણ	સંખ્યાવાચક
(3)	આપધાતની વાત	સંબંધવાચક
(4)	શીતળ	ગુણવાચક
(5)	થોડાક	માત્રાસૂચક

વિશેષજ્ઞાના અર્થગત પ્રકાર તો સમજાઈ ગયા છે. રચનાગત પ્રકાર પણ જોઈ લઈએ. નીચેનાં વાક્યોમાં ખાલી જગ્યા આપેલી છે. વાક્યને અંતે કૌંસમાં વિકારી વિશેષજ્ઞાનું મૂળરૂપ આપેલું છે. તમારે વિશેષજ્ઞને યોગ્ય રૂપ વાપરી ખાલી જગ્યા પૂરવાની છે. ઉદાહરણ જોઈએ ?

ઉદાહરણ : વાક્ય : મેં ચિંઠીમાં ..... દોષ કબૂલ કર્યો ને સજા માગી. (બધું)

ઉત્તર : મેં ચિંઠીમાં બધો દોષ કબૂલ કર્યો ને સજા માગી.

સમજાઈ ગયું ? હવે વિકારી વિશેષજ્ઞાના યોગ્ય રૂપથી નીચેની ખાલી જગ્યા પૂરો.

(ક) ગોપાળભાપાએ શ્રીમંતુ સયાજીરાવ ગાયકવાડ મહારાજને લીબુ જેવડાં ..... બોર બેટ ધર્યા. (મોટું)

(ખ) બીડી પીવાની ટેવ એટલે ..... અને હાનિકારક ટેવ. (ગંદું)

(ગ) ભગતના પડખામાં ..... ગાંગોડો ચડી ગયેલો. (જાણું)

(ધ) સાંજ સમે શામળિયો ..... વૃદ્ધાવનથી આવે. (વહાલું)

તમે જોયું ? ‘દોષ’ શબ્દ પુલિંગ છે, તો ‘બધું’ને બદલે ‘બધો’ શબ્દથી ખાલી જગ્યા પૂરી હતી. એ જ રીતે બાકીની ખાલી જગ્યાના જવાબ જોઈએ-

ક્રમ	વિશેષજ્ઞાનું મૂળરૂપ	વિશેષય-સંશા	વિશેષયની વ્યાકરણી માહિતી	ઉત્તર
ક.	મોટું	બોર	(ધર્યા) - નાંસું. બહુવચન	મોટાં
ખ.	ગંદું	ટેવ	ઓલિંગ, એકવચન	ગંદી
ગ.	જાણું	ગાંગોડો	પુલિંગ એકવચન	જાડો
ધ.	વહાલું	શામળિયો	પુલિંગ, એકવચન	વહાલો

હવે તમને બરાબર ખ્યાલ આવી ગયો હશે કે વિકારી વિશેષજ્ઞના લિંગવચન તેના વિશેષ્ય (સંજ્ઞા)ના લિંગવચન અનુસાર રહેશે. સાથોસાથ એ પણ ખ્યાલ આવ્યો હશે કે સામાન્ય રીતે પહેલાં વિશેષજ્ઞ આવે પછી વિશેષ્ય (સંજ્ઞા) આવે. (પદમાં કવિ શબ્દના કમને બદલતો હોય છે. જેમકે ‘શામળિયો વહલાલો’)

નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. વાક્યમાં પ્રયોગ શકાય તેવું વિશેષજ્ઞ વાક્યને અંતે આધું છે. તમારે જ્ઞાવવાનું છે કે એ વિશેષજ્ઞનું વિશેષ્ય (સંજ્ઞા) શું હોઈ શકે ?

ઉદાહરણ : વાક્ય : મારા ભાઈના હાથે સોનાનું કડું હતું.

વિશેષજ્ઞ : નક્કર

ઉત્તર : કડું - નક્કર કડું

(1) તેમણે આટલી શાંતિ જાળવી તેનું કારણ દોષની કબૂલાત હતી.

વિશેષજ્ઞ : નિખાલસ

(2) અરજ તો એટલી જ છે કે આ કોતર મને કિંમતે આપો.

વિશેષજ્ઞ : યોગ્ય

(3) એમણે કોતરને છેડે મથાળા ઉપર ઊભેલું એક શિવાલય બતાવ્યું.

વિશેષજ્ઞ : જીજી

(4) બીડીનો આટલો શોખ દુનિયામાં કેમ છે એ સમજવાની શક્તિ હું કદી મેળવી શક્યો નથી.

વિશેષજ્ઞ : જબરદસ્ત

વિશેષજ્ઞ - વિશેષ્ય (સંજ્ઞા) સમજાય છે ? ઉત્તર જોઈને ખાતરી કરીએ ?

(1) દોષ - નિખાલસ દોષ

(2) કિંમત - યોગ્ય કિંમત

(3) શિવાલય - જીજી શિવાલય

(4) શોખ - જબરદસ્ત શોખ.

તો, હવે ‘વિશેષજ્ઞ’ સ્પષ્ટ છે ને ?

સર્વનામ

વાતચીતમાં કે વર્ણનમાં એક વાર ‘નામ’ કે ‘સંજ્ઞા’ પ્રયોગ્ય પછી વારંવાર એ ‘સંજ્ઞા’નો પ્રયોગ અર્થગ્રહણમાં બાધક બને છે. તેથી એ ‘નામ’ને સ્થાને જે પ્રયોગ્ય છે તેને ‘સર્વનામ’ કહે છે. આપણે એક નમૂનો જોઈએ-

એક વાર ગટુ, બટુ અને મનુ નામે ત્રણ યુવાનો જ્ઞાનની શોધમાં નીકળી પડ્યા. રસ્તામાં ગટુ કહે, ‘ગટુને બહુ જ ભૂખ લાગી છે.’ બટુ કહે, ‘હા, બટુને પણ...’ મટુ કહે, ‘મટુને પણ...’ પરંતુ ગટુ, બટુ અને મનુ પાસે ફક્ત એક જ રોટલો વધ્યો છે. તેનાથી ગટુ, બટુ અને મનુની ભૂખ નહીં સંતોષાય. ગટુ અથવા બટુ અથવા મટુ ખાય તો ગટુ અથવા બટુ અથવા મટુની ભૂખ થોડી સંતોષાય.’ ગટુએ પૂછ્યું, ‘પણ ગટુ, બટુ અને મટુમાંથી કોને આ રોટલો મળશે, તે કેવી રીતે નક્કી કરવું ?’

... સમજાય છે કાંઈ ? વાંચ્યતા તકલીફ પડે છે ? સમજાય છે, પણ બીજી વાર વાંચ્યા પછી. કારણ કે પ્રયોગ્યથેલા નામને વારંવાર પ્રયોગ્યવું અર્થને સમજવામાં નરે છે. આ જ ફકરો ખરેખર આ રીતે કહેવાય તો તરત સમજાય.

એક વાર ગટુ, બટુ અને મનુ નામે ત્રણ યુવાનો જ્ઞાનની શોધમાં નીકળી પડ્યા. રસ્તામાં ગટુ કહે, ‘મને બહુ જ ભૂખ લાગી છે.’ બટુ કહે, ‘હા, મને પણ...’ મટુ કહે, ‘મને પણ...’ પરંતુ આપણી પાસે ફક્ત એક જ રોટલો વધ્યો છે. તેનાથી આપણા સૌની ભૂખ નહીં સંતોષાય. કોઈ એક જ ખાય તો તેની ભૂખ થોડી સંતોષાય.’ ગટુએ પૂછ્યું, ‘પણ આપણામાંથી કોને આ રોટલો મળશે, તે કેવી રીતે નક્કી કરવું ?’

સમજવામાં સરળ થઈ ગયું - નામ અને સર્વનામના યોગ્ય ઉપયોગને કારણે.

અહીં બીજી એક બાબત પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. આ ફકરામાં ‘મને’ શબ્દ કેટલી વાર પ્રયોગ્યો છે? અને કોના માટે ? તમે વાંચ્યું હશે કે ‘મને’ શબ્દ ત્રણ વાર પ્રયોગ્યો છે. ગટુ બોલે છે ત્યારે ગટુ પોતાના માટે

'મને' શબ્દ વાપરે છે, બટુ બોલે છે ત્યારે બટુ પોતાના માટે 'મને' શબ્દ વાપરે છે અને બટુ બોલે છે ત્યારે બટુ પોતાના માટે 'મને' શબ્દ વાપરે છે. અર્થાત્, ગટુ બટુ, બટુ કે અન્ય કોઈ પણ 'બોલનાર' જ્યારે પોતાની વાત કરે ત્યારે 'મને' પ્રયોગ શકાય.

તમે સર્વનામ વિશે પહેલા અભ્યાસ કરી ચૂક્યા છો. તેથી તેના વિવિધ પ્રકારો વિશે માત્ર નીચેના કોઈ પર નજર નાખીએ અને યાદ કરી લઈએ.

પ્રકાર	સર્વનામ			પ્રશ્નાર્થક	સાપેક્ષ	અનિશ્ચિત	સાર્વનામિક વિશેષજ્ઞા	પ્રશ્નાર્થક વિશેષજ્ઞા
પુરુષવાચક સર્વનામ	એકવચન	બહુવચન		કોઇ	જે... તે...	કોઈ	કોઈનું	કોનું
	પ્રથમ પુરુષ (બોલનાર)	હું - મેં	અમે, આપણે					
	બીજો પુરુષ (સાંભળનાર)	તું-તે	તમે					
સ્વવાચક	જાતે, પોતે, પંડે							
દર્શક સર્વનામ	ચેતન	આ	એ, તે,			કોઈ,	કશાકનું	શેનું
	અચેતન	(નજીકનું)	પેલું (દૂરનું)					
સ્થાનવાચક	અહીં (નજીકનું), ત્યાં (દૂરનું)			ક્યાં	જ્યાં... ત્યાં...	ક્યાંક	અહીંનું ત્યાંનું	ક્યાંનું
સમયવાચક	અત્યારે, હાલમાં, હમણાં (વર્તમાન)			ક્યારે	જ્યારે... ત્યારે...	ક્યારેક	જ્યારનું, ત્યારનું	ક્યારનું
રીતિવાચક	આમ			કેમ, કેવી રીતે	જેમ... તેમ...			
જથ્થાવાચક	આટલું			કેટલું	જેટલું... તેટલું	કેટલુંક	જેટલાનું... તેટલાનું	કેટલાનું
માપવાચક	એવં			કેવં	જેવં..તેવં			
સરખામણી	આવું, એવું			કેવું	જેવું...તેવું			
કારણ				કેમ, શા માટે, શીદ				
સંબંધ				કોનું, શેનું				

તો હવે સર્વનામ ઓળખી શકો ને ? નીચેનાં વાક્યોમાંથી સર્વનામ ઓળખો અને તેને વર્તુળ કરો. એક વાક્યમાં એકથી વધારે સર્વનામ હોઈ શકે. ધ્યાનથી વાંચજો.

- (1) હું પણ રડ્યો.
- (2) પિતાજી પોતે મને મારશે એવો લય તો ન જ હતો.
- (3) કહ્યું છીને, તેં કીધો કેર, મને કેમ વીસરે રે ?
- (4) બીડી પીવાની ટેવ જંગલી, ગંદી અને હાનિકારક છે, એમ મેં સદાય માન્યું છે.
- (5) પે...લું મંદિર જોયું ?

સર્વનામ ખબર પડી ? હું, પોતે, મને, તેં, મને, મેં અને પેલું - ને વર્તુળ કર્યું ?

હવે તમે સર્વનામ ઓળખી શકો છો, બરાબર ? તો નીચે વાક્યો સાથે વિકલ્પો આપ્યાં છે. ચારમાંથી ત્રણ વિકલ્પ સર્વનામ છે, એક વિકલ્પ સંજ્ઞા - નામ છે. તે વિકલ્પ શોધો.

- (1) તેમણે કોઈ દિવસ અમને એકે ભાઈને તાડન કર્યું હોય એવું મને સમરણ નથી.
- (ક) તેમણે (ખ) કોઈ (ગ) દિવસ (ધ) અમને
- (2) પણ એને સંઘરવી ક્યાં એ અમારા માટે સવાલ થઈ પડ્યો.
- (ક) એને (ખ) ક્યાં (ગ) એ (ધ) સવાલ
- (3) મેં પ્રૂજતે હાથે આ ચિક્કી તેમના હાથમાં મૂકી.
- (ક) તેમના (ખ) ચિક્કી (ગ) આ (ધ) મેં
- (4) એમ તો અમે ને તમે, સૌ મૂરતિયું જ છે ને !
- (ક) અમે (ખ) તમે (ગ) સૌ (ધ) મૂરતિયું
- (5) પિતાજી પોતે અમને મારશે, તેવો લય મને તો ન જ હતો.
- (ક) પિતાજી (ખ) પોતે (ગ) અમને (ધ) મને

સર્વનામ ન હોય તેવા વિકલ્પ - (ગ) દિવસ, (ધ) સવાલ, (ખ) ચિક્કી, (ધ) મૂરતિયું, (ક) પિતાજી - બરાબર શોધ્યા હતા ને ?

તમે સર્વનામને બદલે વિશેષ નામ મૂકી શકો ? નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તમારી પાઠ્યકૂતિમાંથી જ લેવાયેલાં વાક્યો છે. તો ધ્યાનથી વાક્યો વાંચો અને અધોરેખિત સર્વનામને સ્થાને નામ મૂકો.

- (1) હવે પછી ચોરી ન જ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો.
- (2) તેમને ભગંદરનું દરદ તો હતું જ.
- (3) તમો પાસ અમો વિદ્યા શીખતા, તને સાંભરે રે ?
- (4) મારડમાં હું મગફળીના સોદા માટે ગયેલો.
- (5) એને વળી બીજે ખાજ લેવા જાવું પડ્શે ને ?

મદદની જરૂર છે ? જવાબ નીચે મુજબ છે.

વાક્ય	સર્વનામ	નામ
(1)	મેં	ગાંધીજી
(2)	તેમને	કરમચંદ ગાંધી
	તમો	સુદામા
(3)	અમો	કૃષ્ણા
	તને	સુદામા
(4)	હું	ગોપાળદાસ
(5)	એને	ગીર્ગોડો

ઉપર પુરુષવાચક સર્વનામની વાત કરી હતી. યાદ છે ને ! નીચેનાં વાક્યોમાંથી પુરુષવાચક સર્વનામ શોધી શકો ?

શોધો અને તેને જુદા તારવો. એક વાક્યમાં એકથી વધારે પુરુષવાચક સર્વનામ હોઈ શકે. અને હા, અન્ય કોઈ સર્વનામ હોય તો તેને જુદા ન તારવશો. માત્ર પુરુષવાચક સર્વનામ જ... બરાબર ?

- (1) એમણો ધારી ધારીને બોલનારને જોયો.
- (2) આપણા સૂતા એક સાથરે રે, તને સાંભરે રે ?
- (3) બીડી પીવાની ટેવ જંગલી, ગંદી ને હાનિકારક છે એમ મેં સદાય માન્યું છે.
- (4) પણ તમે કંઈક ચમત્કાર જોયો હશે.
- (5) તેઓ ખાટલાવશ હતા.

વાક્યો ધ્યાનથી વાંચ્યા ને ! પુરુષવાચક સર્વનામ તારવ્યા ? એમણો, આપણા, તને, મેં, તમે, તેઓ... બરાબર ?

‘કંઈક’ નથી તારવ્યું ને ? એ પુરુષવાચક સર્વનામ નથી.

પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ તો ઓળખવા સહેલા છે. નીચેનાં વાક્યોમાંથી પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ ઓળખી શકો ને !

- (1) વહાલાજ્ઞનું રૂપ મહાશુભકારી, રસિયા વિષ કેમ રહીએ ?
- (2) મરીને શો લાભ ?
- (3) મહારાજે દૂરભીન બાજુ પર મૂકી પૂછ્યું, ‘શું છે ?’
- (4) તે આભપરાનો છાંયો મૂકીને અહીં શા સારુ જમીન માગો છો ?
- (5) શેઠ છો, શેનો વેપાર કરો છો ?

મળ્યા પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ ? કેમ, શો, શું, શા, શેનો - બરાબર છે.

અનિશ્ચિત સર્વનામ ઓળખવા પણ ખૂબ સહેલા છે. નીચેનાં વાક્યો વાંચો અને અનિશ્ચિત સર્વનામ જુદા તારવો.

- (1) શીંગોડાના મારને કોઈક રીતે રોકીએ તો આમાં બનારસી લંગડો પાકે.
- (2) જ્યારે કોઈ આપધાત કરવાની ધમકી આપે છે ત્યારે તેની મારા પર બહુ ઓછી અસર થાય છે.
- (3) એ ગામમાં ખાસ હું કોઈને ઓળખું નહીં.
- (4) જાણો તેમના મનમાં કંઈક ઉત્તર્યું.
- (5) ત્યાં કોતરમાંથી એક ખેડૂ માણસે આવીને પ્રણામ કરીને કંઈ બેટ ધરી.

આ વાક્યોમાંથી તમે ‘હું, તેમના, મારા’ વગેરે સર્વનામ નથી તારવ્યા ને ? તો બરાબર. કારણ કે તમારે માત્ર ‘અનિશ્ચિત’ સર્વનામ જ તારવવાના હતા. સાથે જોઈ લઈએ ? - કોઈક, કોઈ, કોઈને, કંઈક, કંઈ. બરાબર !

થોડી વધારે મહેનત કરી શકીએ ? આપણે પહેલાં સર્વનામના પ્રકાર જોયા હતા. તેના પર એકવાર ફરીથી નજર ફેરવી લો. હવે, નીચેનાં વાક્યોમાં અધોરેખિત સર્વનામનો પ્રકાર જણાવો.

- (1) પિતાજ પોતે મને મારશે એવો ભય તો ન જ હતો.
(ક) સ્થળવાચક   (ખ) દર્શક સર્વનામ   (ગ) પુરુષવાચક સર્વનામ (ઘ) સ્વવાચક
- (2) આપણા સૂતા એક સાથરે, તને સાંભરે રે ?
(ક) સમયવાચક   (ખ) અનિશ્ચિત સર્વનામ (ગ) પુરુષવાચક સર્વનામ (ઘ) દર્શક સર્વનામ
- (3) એ મંદિર અપૂર્જ રહે છે.
(ક) અનિશ્ચિત સર્વનામ (ખ) દર્શક સર્વનામ   (ગ) પુરુષવાચક સર્વનામ (ઘ) સ્થળવાચક

- (4) પણ ત્યાંય મૂર્તિને નામે આશરો સૌને મળે તેમ કરજો.
 (ક) સ્થળવાચક   (ખ) દર્શક સર્વનામ   (ગ) પુરુષવાચક સર્વનામ (ધ) દર્શક સર્વનામ
- (5) ત્યારે કામ કહ્યું ગોરાણીએ, તને સાંભરે રે ?
 (ક) સમયવાચક   (ખ) અનિશ્ચિત સર્વનામ (ગ) પુરુષવાચક સર્વનામ (ધ) સ્વવાચક

જવાબ જોઈએ :

વાક્ય	સર્વનામ	પ્રકાર
(1)	પોતે	સ્વવાચક સર્વનામ
(2)	આપણા	પુરુષવાચક સર્વનામ
(3)	એ	દર્શક સર્વનામ
(4)	ત્યાં	સ્થળવાચક સર્વનામ
(5)	ત્યારે	સમયવાચક સર્વનામ

સર્વનામ તો ઓળખી શકો છો. પણ જેમ નામ - સંજ્ઞા પરથી વિશેષજ્ઞ સાધી શકાય છે, તેમ સર્વનામ પરથી પણ વિશેષજ્ઞ સાધી શકાય છે. જેમકે, 'રમેશની ચોપડી', હવે જો 'રમેશ'ને બદલે 'હું' વાપરીએ તો ? 'મારી ચોપડી.' બરાબર ? અન્ય રૂપો જોવા છે ?

	એકવચન		બહુવચન	
	સર્વનામ	સાર્વનામિક વિશેષજ્ઞ	સર્વનામ	સાર્વનામિક વિશેષજ્ઞ
પ્રથમ પુરુષ	હું - મૈં	મારું	અમે, આપણો	અમારું, આપણું
બીજો પુરુષ	તું - તેં	તારું	તમે	તમારું
ત્રીજો પુરુષ	તે	તેનું	તેઓ	તેમનું, તેઓનું

સાર્વનામિક વિશેષજ્ઞ વિકારી વિશેષજ્ઞ છે. એટલે કે સંજ્ઞા - નામ અનુસાર તે લિંગ-વચન લે છે. જેમકે, (તેઓ-) તેમનું - તેમનું ઘર (નપું. લિંગ), તેમની પરીક્ષા (બી.), તેમનો વર્ગ (પું.) હવે, નીચેનાં વાક્યોમાં પ્રયોગાયેલાં સાર્વનામિક વિશેષજ્ઞ ઓળખી શકો ?

ઉદાહરણ : વાક્ય : આ મારી બોરડીનાં બોર છે.

સાર્વનામિક વિશેષજ્ઞ : મારી.

- હું તેમની પાટની સામે બેઠો.
- અમારી પરાવીનતા અમને સાલવા લાગી.
- વહાલાજીનું રૂપ રૂદેમાં વસિયું, મનડું તે ધસિયું મારું.
- આ તમારી પડખેના દીપડા ન રંજાડે તો યે ઘણું.
- ટાકે ધૂજે આપણી દેહ, મને કેમ વીસરે રે ?

આ વાક્યોમાં તેમની, અમારી, મારું, તમારી, આપણી - સાર્વનામિક વિશેષજ્ઞ છે. ઓળખી શક્યા હતા ને ! તો હવે, તમારા માટે 'સર્વનામ' પણ સ્પષ્ટ છે.

સુનદરમ્

(જન્મ : 22-3-1908, અવસાન : 13-10-1991)

ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર, ‘સુનદરમ્’. ભરૂચ પાસેનું મિયામાતર ગામ તેમનું વતન છે. પુડુચેરીના શ્રી અરવિંદ આશ્રમમાં નિવાસ કર્યા પછી પૂર્ણાયોગના સાધક તરીકે જીવન વિતાવ્યું હતું. ગુજરાતી ભાષાના ઉત્તમ કવિઓમાં સુનદરમ્નું આદરભર્યું સ્થાન છે. ‘કોયા ભગતની કડવી વાણી’, ‘કાવ્યમંગલા’, ‘વસુધા’, ‘યાત્રા’, ‘વરદા’ વગેરે તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. તેમની આરંભની કવિતામાં વાસ્તવ દર્શન અને ગાંધીયુગીન ભાવનાઓ પ્રગટ થાય છે, તો ઉત્તરકાલીન કવિતામાં શ્રી અરવિંદનો પ્રભાવ વરતાય છે. કવિતા ઉપરાંત નવલિકા, નાટક, નિબંધ, પ્રવાસ, વિવેચન વગેરે ક્ષેત્રે તેમનું નોંધપાત્ર પ્રદાન છે. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણાચંદ્રક તથા દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કારથી પુરસ્કૃત કરવામાં આવેલા છે.

‘ગુર્જરીના ગૃહકુંજે’ કાવ્ય ‘વસુધા’ સંગ્રહમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. આ કાવ્યમાં પોતાની જન્મભૂમિ પ્રત્યેનો અપાર પ્રેમ વ્યક્ત થયો છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ કહેવાયું છે – ‘જનની, જન્મભૂમિ સ્વર્ગાદપિ ગરિયસિ, એટલે કે જનની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી પણ ચિયાતી છે. પહેલી વાર જ્યાં આંખ ખોલી, પહેલી વાર જ્યાં પગલીઓ પાડી, પહેલી વાર ઘોંબનનો ઉછાળ જ્યાં અનુભવ્યો, એ ઘર-પ્રદેશ સતત કાવ્યનાયકના મનમાં ગુજ્યા કરે છે. આ એ ઘર-પ્રદેશ છે જ્યાં અનેક ઝતુઓ પસાર કરી, કુંગરો-બેતરોમાં ભયા, નદીઓમાં નાદ્યા, અનેક સુખ-દુઃખ મળ્યાં ને માટે જ આખી દુનિયા ભયા પણ પોતાના ઘરને, પોતાની જન્મભૂમિને ક્યારેય ભૂલ્યાં નહિ એ આ કાવ્યનો મુખ્ય ભાવ છે.

ગુર્જરીના ગૃહકુંજે અમારું જીવન ગુંજે ગુંજે, ગુર્જરીના....

આંખ અમારી ખૂલી અહીં પહેલી

પગલી ભરી અહીં પહેલી

અહીં અમારાં યૌવન કેરી વાદળીઓ વરસેલી... ગુર્જરીના

અહીં શિયાળે તાપ્યાં સગડી

કોકિલ સૂણી વસંતે

અષાઢનાં ઘનગર્જન જીલ્યાં રણજણતાં ઉરતંતે... ગુર્જરીના

અમે ભયાં અહીના બેતરમાં,

કુંગરમાં કોતરમાં

નદીઓમાં નાદ્યાં આળોટ્યાં કુદરત પાનેતરમાં... ગુર્જરીના

અહીં અમારાં તન ધન અર્ઘ્યા,

પૌરુષ પ્રાશ સમર્પ્યા

વિશ્વ વાડીને સુફલિત કરવા નસનસથી રસ અર્ઘ્યા... ગુર્જરીના

અમે અહીં રોયાં કલ્લોલ્યાં

અહીં ઊઠ્યાં પછડાયાં

જીવનજંગે જગત ભયા પણ વિસર્યા નહિ ગૃહમાયા... ગુર્જરીના

(‘વસુધા’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

કોકિલ નરકોયલ; ધનગર્જન વાદળની ગર્જના; ઉરતંતે હદ્યના તાંતણો; કોતર નદીના પ્રવાહથી બનેલો ઊંડો પહોળો ખાડો કે બખોલ; પૌરુષ પુરુષાતન; સુફલિત ફળદુપ, સારા ફળવાળું; વિસરવું ભૂલી જવું; ગૃહમાયા ઘરની માયા, ઘરની લાગણી; પાનેતર પરણાતી વખતે કન્યાને પહેરવાનું વખત

વિરુદ્ધાર્થી

ખુલ્લું બંધ; પહેલી છેલ્લી

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) 'ગુર્જરીના ગૃહકુંજે' કાવ્યમાં કવિને કેવો અનુભવ - નથી થયો ?

(A) વસંતમાં કોકિલનો ટહુકો સાંભળ્યો છે.	(B) પહેલી પગલી અહીંથી જ ભરી હતી.
(C) ભર ઊંણે તાણાં અહીં સગડીએ	(D) અમે ભમ્યાં અહીંના ખેતરમાં
- (2) 'આંખ અમારી ખૂલી અહીં પહેલી' કહીને કવિ શું કહેવા માગે છે ?

(A) જન્મથી આંખ બંધ હતી	(B) હવે મોટા થયા એટલે આંખ ખૂલી
(C) બધું જ દેખાવા લાગ્યું	(D) અહીં જ જન્મ થયો હતો
- (3) જીવનની સફળતા-નિષ્ફળતાનો ઉલ્લેખ ક્યાં જોવા મળે છે ?

(A) અમે ભમ્યાં અહીંના ખેતરમાં	(B) અહીં શિયાળે તાણાં સગડીએ
(C) જીવનજંગે જગત ભમ્યાં	(D) કોકિલ સૂણી વસંતે
- (4) જીવનરૂપી યુદ્ધમાં કવિ ક્યાં ભમ્યા હતા ?

(A) ભારતમાં	(B) ગુજરાતમાં	(C) જંગલમાં	(D) જગતમાં
-------------	---------------	-------------	------------

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) પ્રારંભના જીવન માટેનો કવિનો અનુભવ શો હતો ?
- (2) કવિનો વતનપ્રેમ કાવ્યના આધારે વર્ણાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) તમારા બાળપણનો એકાદ અનુભવ તમારા શબ્દોમાં લખો.
- (2) કાવ્યને આધારે ગુજરાતનું ગૌરવ દર્શાવતા મુદ્રા લખો.

4. નીચેની કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

- આંખ અમારી ખૂલી અહીં પહેલી
પગલી ભરી અહીં પહેલી
અહીં અમારાં યૌવન કેરી વાદળીઓ વરસેલી.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- આ કાવ્યનું ગાન કરો.
- તમારી દસ્તિએ ગુજરાત કેવી છે તે ગધ/પદ સ્વરૂપે લખો.
- ગુજરાતનાં જે સંતાનોએ પોતાનાં કાર્યો દ્વારા જગતમાં ગુજરાતનું નામ ઉજ્જવળ કર્યું હોય એવી દસ્તિએની જીવનઝાંખીનો હસ્તલિખિત અંક જૂથમાં બનાવો.
- ગુજરાત ગૌરવનાં ગીતો મેળવી એનો અંક બનાવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કાવ્યની ધૂવ પંક્તિમાં વપરાયેલ ‘ગૃહ કુંજે’ શબ્દ અને તેની સાથે થયેલ ‘ગુંજે’, ‘ગુંજે’નું પુનરાવર્તન કાવ્યને લય અને માધુર્ય બસે છે. વળી કાવ્યને આકર્ષક લઢણ-રાગ આપે છે.
- ‘નદીઓમાં... કુદરત પાનેતરમાં’
પાનેતર નવવધૂનો પોશાક છે. આ ‘પાનેતર’ શબ્દ કવિએ પ્રકૃતિ માટે વાપરી એના પૂર્ણ સૌંદર્યને એક જ શબ્દે આલેખી દીધું છે તે સમજો.
- કવિએ ગૃહકુંજ, ઘનગર્જન, ઉરતંતુ, વિશ્વવાડી, જીવનજંગ જેવા સમાસોથી કાવ્યતાર વણી કાવ્યપોત તૈયાર કર્યું છે, જે થકી કાવ્ય વધુ ભાવવાહી અને અસરકારક બન્યું છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

ગુજરાતનું ગૌરવ કરતી આ જાણીતી રચનામાં વતનપ્રેમનું પ્રાગટ્ય ગ્રામ પરિવેશ અને કુદરતી તત્ત્વો સાથે જોડાઈને ખૂબ સાહજિક શૈલીમાં થયું છે. રાગ કાફીમાં આ કાવ્ય સ્વરબદ્ધ થયેલું છે.

વતનપ્રેમનો મહિમા વિશેષ છે. જ્યાં તમે જન્મ્યા, મોટા થયા અને જીવનજંગે જીવ્યુંયા હો તે ધરતી સાથેનો નાતો અતૂટ હોય છે, તે વાત વિદ્યાર્થીઓને કાવ્યમાં વર્ણવેલી પ્રવૃત્તિઓ સાથે જોડીને રસપ્રદ રીતે સમજાવવી.

સમગ્ર ગુજરાત એ આપણાં ઘર છે એવી ભાવના વિકસે તે માટે મારા-તારાનો બેદભાવ, વિસ્તારના કે જ્ઞાતિના વાડામાં ન બંધાતાં સમગ્ર ગુજરાતના વિકાસનો વિચાર કરવો તે અત્યંત અનિવાર્ય છે તે જણાવવું.

ગ્રામજીવન મનુષ્યને પૂર્ણતા બસે છે તે વાત ‘વરસાદ તમારી રાહ જુએ છે’ (રધુવીર ચૌધરી) જેવી કૃતિઓના વાચન દ્વારા સમજાવવી.

આ કાવ્યમાં વતનમાં માત્ર ગુજરાત નાહિ, ભારત નાહિ પણ વैશ્વિક કુટુંબની ભાવના પણ સુપેરે પ્રગટ થઈ છે, જે આ પંક્તિ દ્વારા સમજાવવું : ‘વિશ્વવાડીને સુફલિત કરવા નસનસથી રસ અર્પીં...’ ઘરનાં આંગણાથી વિશ્વ સુધીની વિસ્તારયાત્રા સ્પષ્ટ કરવી.

ઇશ્વર પેટલીકર

(જન્મ : 9-9-1916, અવસાન : 22-11-1983)

ઇશ્વરભાઈ મોતીભાઈ પટેલ પેટલાદ તાલુકાના પેટલી ગામના વતની છે. પેટલી ગામના નામ પરથી પોતાની અટક પટેલ પરથી પેટલીકર કરી દીધી.

‘જનમટીપ’, ‘પાતાળકુવો’, ‘કાજળની કોટડી’, ‘ધરતીનો અવતાર’, ‘કંકુ અને કન્યા’, ‘મારી હૈયા સગડી’, ‘તરણા ઓથે તુંગર’, ‘યુગના એંધાણ’, ‘ઋણાનુંધ’, ‘જુજવેરૂપ’, ‘સેતુંધ’, ‘અભિજાત’, ‘લાક્ષાગૃહ’ વગેરે તેમની મહત્વની નવલકથાઓ છે. ‘પારસમણિ’, ‘ચિનગારી’, ‘આકાશગંગા’, ‘કઠપૂતળી’, ‘લોહીની સગાઈ’ વગેરે સુપ્રસિદ્ધ નવલિકા સંગ્રહો છે. એમની કૃતિઓમાં સામાજિક સમસ્યાઓ અને એના ઉકેલો તથા નગરજીવનનાં દસ્તાવેજ ચિત્રો મોખરે રહ્યાં છે. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયેલો હતો.

‘લોહીની સગાઈ’ ઇશ્વર પેટલીકરના ‘લોહીની સગાઈ’ વાર્તાસંગ્રહમાંથી લેવાયેલી ટૂંકી વાર્તા છે. આ વાર્તાના કેન્દ્રમાં માતૃત્વની ચરમસીમાનનું આલેખન છે. અમરતકાકીનાં ચાર સંતાનોમાં બે દીકરી અને બે દીકરીઓ છે. જેમાં સૌથી નાની દીકરી મંગુ નાનપણથી જ ગાંડી અને મૂંગી છે. અમરતકાકી અપાર માતૃત્વથી ગાંડી દીકરીની સેવા કરતાં હોય છે. ગામના ઘણાં લોકો દીકરીને ગાંડાના દવાખાનામાં મૂકી આવવાની સલાહ આપે છે, પણ અમરતકાકી એ માટે તૈયાર નથી. આમ છતાં ગામની એક ગાંડી થયેલી છોકરી દવાખાનેથી સાજ-સારી થઈ પાછી આવે છે એ જોઈ અમરતકાકી પણ મંગુને દવાખાને મૂકવા તૈયાર થાય છે. મંગુને દવાખાને મૂકવા જતી વખતની અમરતકાકીની મનઃસ્થિતિ અને ત્યાં ગયા પછીના વાર્તાલાપોમાં મંગુ માટેનો માતા તરીકેનો અપાર પ્રેમ વ્યક્ત થયો છે. દવાખાને મૂકીને આવ્યા પણ અમરતકાકીનું મન તો મંગુની ચિંતામાં જ દુઃખી છે. વાર્તાને અંતે લેખકે મૂકેલા શબ્દો ‘અમરતકાકી મંગુની નાતમાં વટલાઈ ગયાં હતાં !’ દ્વારા મંગુના વિચારોમાં અમરતકાકી પણ ગાંડાં થઈ ગયાં એ સંકેત મૂકી દીધો છે. આમ, આખી વાર્તામાં લેખકે લાઘવથી, શિષ્ટ અને તળપદી ભાષાથી અમરતકાકીનું માતૃત્વ ઉપસાવી આયું.

મંગુને ગાંડાના દવાખાનામાં મૂકવાની સલાહ લોકો અમરતકાકીને આપતા ત્યારે એમની આંખમાં ઝળજણિયાં આવી જતાં અને દરેકને એ એક જ જવાબ આપતાં : ‘હું મા થઈને ચાકરી ન કરી શકું તો દવાખાનાવાળાંને શી લાગડી હોય ? ખોડા ઢોરને પાંજરાપોળમાં મૂકી આવવા જેવું જ એ તો કહેવાય.’

અમરતકાકીની આ ગ્રંથિ જાહેર થઈ ગયા પછી કોઈ એમને એવી વાત કરતું નહિ. જન્મની ગાંડી ને મૂંગી દીકરીને એ જે રીતે ઉછેરતાં, ચાકરી કરતાં અને લાડ લડાવતાં એ પ્રત્યક્ષ જોઈ લોકો એમનાં વખાણ પણ કરતા કે, આવી રીતે ગાંડી દીકરીને તો અમરતકાકી જ ઉછેરી શકે. બીજાને ઘેર હોય તો ભૂખીતરસી ક્યારની મરી ગઈ હોય. અને જીવતી હોય તોપણ આવું હષ્ટપુષ્ટ શરીર તો ન જ હોય.

મંગુ સિવાય અમરતકાકીને ગ્રાણ સંતાનો હતાં. બે દીકરા અને એક દીકરી. અમરતકાકી એ ગ્રાણો સંતાનોને વિસરી ગયાં હોય તેમ એમનું સમગ્ર માતૃત્વ મંગુ ઉપર અભિષેક કરતું હતું. એટલે રજાઓમાં દીકરાઓ અવારનવાર ઘેર આવતા ત્યારે એમનું ઘર બાળ પૌત્ર-પૌત્રીઓથી ખિલખિલાટ હસી ઉઠતું, છતાં દાદીમા તરીકે અમરતકાકી હરખપદ્ધૂં થઈ જતાં નહિ. ભાગ્યે જ બાળકોને એ તેડતાં, રમાડતાં કે લાડ કરતાં.

માના આ વર્તન વિશે દીકરાઓને કંઈ લાગતું નહિ, પણ વહુઓ સમસ્યી જતી. બંને વહુઓની પતિ આગળ આ એક જ ફરિયાદ હતી - દીકરાનાં બાળકો એમને દીઠાં ગમતાં નથી અને ગાંડા હીરાને છાતીએથી અળગો કરાતો નથી !

દીકરી માને મોંએ જ સંભળાવી દેતી : ‘મંગુને ખોટાં લાડ લડાવીને તેં જ વધારે ગાંડી કરી મૂકી છે. ટેવ પાડીએ તો ઢોરને ય જાડેપેશાબ ક્યાં કરાય અને ક્યાં ન કરાય તેનું ભાન આવે છે, તો ભાર વર્ષની છોડી ગમે તેટલી ગાંડી હોય પણ એને ટેવ પાડી હોય તો શું એટલું ભાન ન આવે ? એ મૂંગી છે પણ કંઈ બહેરી નથી કે આપણું કાને ન ધરે. ભૂલ કરે તો બે લપડાક ચોડી દીધી હોય તો બીજી વખત તરત ભાન રાખે.’

દીકરી આગળ કંઈ બોલે તે પહેલાં અમરતકાકીની આંખો વરસવા માંડતી. દીકરીનું હૈયું પણ ભરાઈ આવતું; પરંતુ કઠળા કાળજુ કરી એ મનનો દૂંમો કાઢી નાખતી : તું કંઈ કાયમ બેસી રહેવાની નથી. ભાબીઓને પનારે એ પડશે ત્યારે રોજ એનાં મળમૂત્ર ધોવા જેટલી કોઈ આળપંપાળ નહિ કરે અને એ દુઃખીદુઃખી થઈ જશે.’ સહેજ અટકીને ધીમે સાદે એ કહેતી : ‘દવાખાનામાં મૂકવાથી ડાહી નહિ થવાની હોય તો નહિ થાય, પણ આડોપેશાબ અને કપડાંનું ભાન આવશે તો ય બસ છે. ભાઈઓના ઘરમાં ભગવાને ધાન ઘણું આખ્યું છે. ભાબીઓ ટંકે ખાવા ન આપે એવી કજાત પણ નથી.’

અમરતકાકી લોકોને દવાખાના અંગે પાંજરાપોળની ઉપમા આપતાં ત્યારે લોકો પરાયા તરીકે જે કહી શકતા નહિ તે દીકરી કહી નાખતી : ‘દવાખાનાનું પાંજરાપોળ જેવું હશે અને કદાચ મંગુ ભરી ગઈ તો એનો અને કુદુંબનો છુટકારો થશે !’

દીકરા કમાતાધમાતા હોય, દીકરી સાસરે હીડોળાખાટે જૂલતી હોય ત્યારે હું મા થતી જાઉ એનો કંઈ અરથ નથી. મંગુની સાચી મા બની રહું ત્યારે જ મારી લોહીની સગાઈ ખરી. એટલે દીકરી કહે કે દીકરાઓ કહે તોપણ મંગુને દવાખાના દ્વારા મોત ભાડી ધકેલવા અમરતકાકી તૈયાર ન હતાં.

દીકરાઓ માના આ ભાવને સમજી ગયા હતા એટલે એ કોઈ વખત એવી વાત કરતા નહિ. ફક્ત દીકરાઓના મનમાં એક વસવસો હતો કે કોઈ તાલીમ પામેલી નર્સ કે દાક્તરની દેખરેખ નીચે એને રાખી હોય તો ટેવને લીધે કદાચ એને આડોપેશાબ ને કપડાંનું ભાન આવે; પરંતુ એવી સગવડ ઘર આગળ કરી શકાય તેમ હતું નહિ એટલે એ મૌન રહ્યા હતા.

ઇતાં અમરતકાકીએ એમની શ્રદ્ધા પ્રમાણેના ઉપચાર ચાલુ રાખ્યા હતા. દવા કરનારાઓ વણનોતર્યા ઘેર આવી પહોંચતા. શિલાજિત વેચનારા કે હિંગ વેચનારા મંગુને ગાંડી જાણતાં પોતે દવા જાણો છે તેવો દાવો કરતા. અમરતકાકી માનતાં કે હજાર ઉપચાર કરીએ ત્યારે એક ટેકી લાગી જાય. એટલે બીજાને મન ગાંડીધેલી વાત એ ગંભીરતાથી સાંભળતાં અને શ્રદ્ધાથી એનો અભલ કરતાં. જોખીઓ અને ભૂવાઓ પણ અવારનવાર વહારે ધાતા. એક જોખીએ ભાખ્યું હતું કે, આવતા માગશર મહિનામાં એની દશા બદલાય છે એટલે સારું થઈ જશે ત્યારથી માગશર મહિનો અમરતકાકીનો આરાધ્ય દેવ બની ગયો હતો.

માગશર મહિને તાકડે મંગુને ચૌદ વર્ષ પૂરાં થઈ રહેતાં હતાં એટલે કોઈ ડાહ્યું માણસ જે તરંગે ન ચડી જાય તેવા તરંગે અમરતકાકી ચડી જતાં - ચૌદમું ઊતરતાં કમુને પરણાવેલી. મંગુ ડાહી હોત તો આજે એના વિવાહનું પણ નક્કી થઈ ગયું હોત. જો માગશર મહિનામાં એને મટે તો... મૂર્ઝનું રૂપ તો એવું છે કે મૂરતિયો એને જોતા સમો હા પાડી દે !

અને જાણો એને મટયું હોય તેમ એ લગ્નની યોજના પણ વિચારવા મંડી જતાં.

એક વખત મંગુ ડાહ્યાની માફક ચોકડીમાં પેશાબ કરવા બેઠી તેથી હરખાઈ જતાં અમરતકાકીએ દિવસો સુધી દરેક આગળ પારાયણ કર્યા કર્યું : ‘જોખીનું કહેવું સાચું પડશે. મંગુ કોઈ વખત નહિ ને આ પહેલી વખત એની મેળે ચોકડીમાં પેશાબ કરવા બેઠી !’

સાંભળનારને ગળે આ વાત ઊતરવી મુશ્કેલ હતી, કારણ કે એ સાંભળતી વખતે મંગુ પેશાબ કરી ભીની માટી આંગળાં વડે ખોતરતી નજરે પડતી !

મંગુને ધૂન આવે ને એ ઊભી થઈ જતી તો એમને નવી વાત મળી જતી : ‘મેં કહ્યું તે સમાજી ડાહ્યાની માફક ઊભી થઈ ગઈ !’

આમ અમરતકાકીનો આશાભર્યો માગશર મહિનો આવ્યો ઇતાં મંગુ ડાહી તો ન થઈ પણ શહેરના કન્યાવિદ્યાલયમાં ભાગતી ગામની એક દીકરી-કુસુમ-ગાંડી થઈ ગઈ. મંગુની માફક એને પણ આડોપેશાબનું ભાન ન રહ્યું. અમરતકાકીને એથી દુઃખ તો થયું, પણ સાથે સાથે સંતોષ પણ થયો કે ડાહીઊમરી છોડી ગાંડી થતાં આવું ભાન ગુમાવી બેસે તો જન્મથી ગાંડી મંગુને બિચારીને એવું ભાન ન હોય તો એમાં શી નવાઈ ?

કુસુમને દવાખાનામાં મૂકવાનું નક્કી થયું. એ સમાચાર જાણી અમરતકાકીને ઓછું આવ્યું કે એની મા જીવતી હોત તો એને દવાખાને મૂકવા ન હેત. મા વગર બધું સૂનું કહ્યું છે તે ખોટું નહિ. એ સાથે પોતાની આંખ મીંચાતાં મંગુને પણ ભાઈઓ દવાખાને મૂકી આવતા હોય તેવું દશ્ય એમને કંપાવી ગયું.

પહેલા મહિનાને અંતે કુસુમને સારો ફાયદો થયો તેવા સમાચાર આવ્યા. એને બાંધી મૂકવી પડતી તે હવે છૂટી ફરે છે છતાં તોફાન કરતી નથી. જાડોપેશાબનું પૂરેપૂરું ભાન આવ્યું છે. ગાંડપણ રહ્યું હોય તો ફક્ત આખો દિવસ એ ગાયા કરે છે એટલું જ. એ પણ બીજા મહિનામાં મટી જશે એવો દાક્તરે અભિપ્રાય આખ્યો હતો.

બીજે મહિને કુસુમને મટી ગયું, છતાં એકાદ મહિનો રહે તો સારું એવી દાક્તરની સલાહથી એને ત્રીજો મહિનો રાખવામાં આવી હતી. એ ઘેર આવી ત્યારે આખું ગામ એને જોવા ઉમટયું હતું. સૌથી મોખરે અમરતકાકી હતાં.

કુસુમને પૂરેપૂરી ડાહી થઈ ગયેલી જોઈ અમરતકાકીને દરેક સલાહ આપવા મંડી ગયું : ‘કાકી ! તમે મંગુને એક વખત દવાખાનામાં મૂકી તો જુઓ. જરૂર એને મટશે.’

અમરતકાકીએ જિંદગીમાં પહેલી વખત દવાખાનાનો વિરોધ ન કર્યો. બીજે દિવસે એમણે કુસુમને પોતાને ઘેર બોલાવી. એને પાસે બેસાડી દવાખાનાની હકીકત પૂછવા માંડી. નર્સ કે દાક્તરને કોઈ કોઈ ગાડાં તમાચા મારી જાય તોપણ એ લોકો એના ઉપર જિજાતાં નથી કે એને મારતાં નથી એ જાણી એમને દવાખાના ઉપર શક્તા પણ બેઠી. નવી આશા જન્મી કે, મંગુના કરમમાં દવાખાનામાં જવાથી મટે એવું લખ્યું હશે તો ય કોને ખબર ? આટલા ઉપચાર કરી જોયા ત્યારે એક વધારે.

છેવટે મંગુને દવાખાને મૂકવી એવો અમરતકાકીએ નિર્ઝય કર્યો. એ માટે મોટા દીકરાને ઘેર આવી જવા એમણે પત્ર પણ લખાવ્યો. છતાં એ નિર્ઝય લીધો ત્યારથી એમની ઊંઘ ઊડી ગઈ હતી. જાણો પોતે હારીને આ કામ કરી રહ્યાં હતાં એમ એમના મગજ ઉપર એક જાતનો ભાર જણાવા લાગ્યો હતો.

મંગુ મોટી થતી જતી હતી, પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા વધતી જતી હતી, વહુઓ ચાકરી નહિ કરે એની ખબર પડી ગઈ હતી. કારણ કે, બેમાંથી એકે વહુએ હજુ સુધી સાથે રહેવા આવવાનું આમંત્રણ આખ્યું ન હતું. એ સ્થિતિમાં મંગુનો પ્રલુબુ હોય અને એને મટી જાય, કે ન મટે તોપણ જો એને દવાખાનામાં ગોડી જાય તો મરતી વખતે પોતાને એક જાતની શાંતિ રહે કે એની ચાકરી કરનાર દુનિયામાં પારકું પણ છે ખરું.

આ વિચારવહેણ સાથે અમરતકાકીની આંખોમાંથી એટલું બધું પાણી વહી જતું કે પથારી પલળી જતી. હૈયું પોકારી ઊઠતું - ગમે તે બહાનું ભલે કાઢો પણ મૂળ વાત એટલી કે તમેય દીકરીથી થાક્યાં છો ! અમરતકાકી ઊંઘમાંથી જબકી જતાં, બોલી ઊઠતાં - શું હું થાકી છું ? હૈયું બમજા જોરથી પોકારી ઊઠતું - એક વાર નહિ ને હજાર વાર !

અમરતકાકીને થયું, પોતે દીકરાને પત્ર લખ્યો તે જ મોટી ભૂલ કરી. એવી શી ઊતાવળ હતી કે શિયાળાની ટાઢમાં એને દવાખાને ધકેલવી પડે ? રાતમાં હું એને કેટલાય વખત ઓછાં છું, દવાખાનામાં એમ ઘડીએ ઘડીએ કોણ ઓછાડશે ? ઉનાળામાં મૂકવાનું રાખ્યું હોત તો ટીક થાત.

પરંતુ પત્ર મળતાં દીકરો આવી પહોંચ્યો. દવાખાનામાં દાખલ કરવાનો મેજિસ્ટ્રેટનો હુકમ પણ મેળવી લીધો. એક અઠવાડિયામાં જ મંગુને મૂકવા જવાનું આવી પહોંચ્યું. અમરતકાકીને ખાતરી થઈ ગઈ કે દીકરો ગાંડી બહેનને દવાખાનામાં ધકેલી વેઠ ઊતારવા માગે છે. એવું ના હોત તો પત્ર મળતાં તરત આવી શું કામ પહોંચે ?

મંગુને મૂકવા જવાનું હતું તે રાતે અમરતકાકીને બિલકુલ ઊંઘ આવી ન હતી. સવારમાં એક વિચાર એ પણ આવ્યો કે પોતે સાથે ન જાય તો સારું. દવાખાનાવાળા દીકરીને પોતાનાથી છૂટી પાડશે તે સહેવાશે નહિ; પરંતુ દવાખાનામાં કેવી સગવડ છે એ પોતે નજરે જુએ નહિ ત્યાં સુધી ચેન પડે એવું ન હતું. એટલે એ ન છૂટકે જવા તૈયાર તો થયાં પણ મંગુને લઈ ઘર બહાર નીકળવાનું થયું ત્યારે એમના ઉપર બ્રહ્માંડનો ભાર આવીને ઠલવાઈ ગયો. આંખમાંથી શ્રાવણ-ભાદરવો શરૂ થયો. નજર મંગુ ઉપર ચોટી ગઈ હતી તે કેમે ય ઊખડતી ન હતી. મંગુ એને

પહેરાવેલાં નવાં કપડાંનો રંગ ધારીધારીને જોઈ રહી હતી. ગેલમાં આવી ગઈ હોય તેમ અમરતકાકી સામે જોતાં એ હસી પણ ખરી. એ સમું અમરતકાકીનું દિલ કપાઈ ગયું. ઢોર પણ એને ખીલેથી છોડી બીજે લઈ જવામાં આવે છે ત્યારે નવા ધણીને ઘેર જવા આનાકાની કરે છે. મંગુને એટલું ય ભાન ન હતું એ પ્રત્યક્ષ અનુભવતાં અમરતકાકી ઉમરા ઉપર ફસડાઈ પડ્યાં. હૈયું કકળી ઉઠ્યું - અબુધ દીકરીનું દુનિયામાં કોઈ નહિ ! સગી મા પણ એની ના થઈ !

દીકરાએ મા તરફ નજર કર્યા સિવાય લથાયું ખાઈ પગ ઉપાડતાં કલ્યું : ‘મોંડું થાય છે. હવે નીકળવું જોઈએ.’ અને ફણિયા બહાર નીકળતાં એણે ધોતિયાના છેડા વતી આંખો લૂછી નાખી.

પાડોશી ઝીએ મંગુનો હાથ જાલી આગળ દોરી. બીજી ઝીઓએ અમરતકાકીને ટેકો આપ્યો. છેવટ કડવો ઘૂંટડો હૈયામાં સમાવી ઢીંચણ ઉપર હાથ ટેકવી એ ઊભાં થયાં. બે જણે જાલીને ચડાવ્યાં ત્યારે એમનાથી ઉમણિયામાં ચડાયું.

મંગુ ગાંડી છે એમ જાણતાં ગાડીમાં મુસાફરોને મજાનો ખોરાક મળી ગયો.

‘આવી ખાયેપીધે સુખી છોડીને દવાખાનામાં મૂક્શો એટલે મહિના દહાડમાં લાકડા જેવી થઈ જશે. ત્યાં તો ઢોરની પેઢે ટંકે જેમનું તેમનું નીર્યું એટલે બસ !’

‘આ છોડીની મા નથી ?’

અમરતકાકીને આ ઘા અસહ્ય થઈ પડ્યો. આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. કંઠ રુંધાઈ ગયો. શરમથી ડેંકું નીચું નમી ગયું. સાથે સાથે માથું નમતાં મા તરીકેનો એમનો દાવો પણ આપોઆપ વ્યક્ત થઈ ગયો.

‘બાપ રે’ તમે મા થઈને એને ધકેલી મૂકો છો, પછી દવાખાનાવાળાંનો શો દોષ કાઢવો !’

અમરતકાકી જો એકલાં હોત કે દીકરાને માહું લાગવાની બીક ન હોત તો વળતી ગાડીમાં મંગુને લેઈ એ ઘેર પાછાં ફર્યા હોત; પરંતુ બીજો ઉપાય ન હતો એટલે ભારે પગલે અને ભારે હૈયે એ દવાખાનામાં દાખલ થયાં.

મુલાકાતનો સમય હતો એટલે વચ્ચા ખંડમાં દર્દીઓ અને એમનાં સગાસંબંધીઓ છૂટાં છૂટાં બેઠાં હતાં. સ્વજનોએ ઘેરથી આણેલી રસોઈ ઘણાં જમતાં હતાં.

અમરતકાકી પરિચારિકાઓ તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં. પેલી બાઈની જે પરિચારિકા હતી તે હસીને બોલી : ‘હવે હું તમને બધું આપીશ. તમારા ધણી સારું સારું ખાવાનું લાવ્યા છે, એક વાર ખાઈ લ્યો.’

પેલી ગાંડી બાઈ છણાકો કરતાં બોલી : ‘મેં દાતણ નથી કર્યું, મેં મોંડું નથી ધોયું.’

અમરતકાકીએ જોયું તો એનું મોંધેલું હતું, છિતાં સહેજ પડા બિજાયા વગર પરિચારિકાએ પાણીનો લોટો લાવી એનું મોંધેવડાયું. નોંધિન વતી મોંધું લૂછી નાખ્યું. અમરતકાકીના હૈયાને ટાઢક વળી કે કામ કરનાર લોક છે તો માયાળું.

દાક્તર અને ઝીવોડીની મેટ્રન આવી પહોંચ્યાં. અમરતકાકીના દીકરાએ મેજિસ્ટ્રેટનો હુકમ આપ્યો. માને સંતોષ થાય તે માટે એ સાંભળે તેમ સારી સારવાર કરવા જણાયું. મેટ્રને કહ્યું : ‘એ બાબતમાં તમારે ચિંતા ન કરવી...’

વચ્ચે અમરતકાકી બોલ્યાં : ‘બોન ! ચિંતા એટલા માટે કરવાની કે આ સાવ ગાંડી છે. કોઈ પાસે બેસીને એને ખવડાવે નહિ તો એ ખાતી નથી...’ આટલું બોલતાં એમનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો અને વાક્ય અધૂરું રહી ગયું.

દૂર ઊભેલી પરિચારિકાઓ નજીક દોડી આવી. એક બોલી ઉઠી : ‘તમે બા, કોઈ જાતની ફિકર કરશો નહિ. અમે એને મોંમાં કોળિયો ઘાલીને ખવડાવીશું.’

ગળગળા સાદે અમરતકાકી બોલ્યાં : ‘એ જ બોન મારે કહેવું છે. એને ઝાડોપેશાબનું ભાન નથી એટલે રાતે કપડાં બગાડે તો જોજો. નહિ તો ભીનામાં સૂર્ય રહેશે તો વાયુ થઈ જશે.’

બીજી પરિચારિકા બોલી : ‘રાતમાં ચારપાંચ વખત તપાસ કરવામાં આવે છે.’

અમરતકાકી : ‘રાતે બતી હોય તો એને ઊંઘ નથી આવતી.’

‘જેને ઉંઘ ન આવે તેને ઉંઘની દવા આપીએ છીએ.’

‘એને બીજાં તોફાની મારે નહિ તે જોજો.’

‘તોફાની હોય તેને જુદાં રાખવામાં આવે છે. રાતે બધાંને જુદી જુદી ઓરડીઓમાં સુવાડવામાં આવે છે.’

મળવા આવેલા મુલાકાતીઓ વિદાય લેતા ત્યારે દદિની અંદરના ખંડમાં લેઈ જવા પૂરતું બારણું થોડું ખૂલતું. એ તક જરૂરી લઈ અમરતકાકીની નજર બેત્રા વખત અંદર ડેકાઈ રહી હતી. ગ્રાણ્યાર ખીઓને ફગફગતા વાળે, અસ્તવ્યસ્ત કપડામાં એમજો અંદર ફરતી જોઈ. એકે એમના ભાડી નજર કરી છાતી કૂટી અને એવો ડોળો ત્રાંસો કર્યો કે એ છણી મર્યાદ. એ ઉપરથી એમને અંદરનું રહેઠાણ જોવાનું દિલ થયું. માગણી કરી : ‘મંગુને જે ઓરડીમાં રાખવાની હોય તે મને જોવા ધો.’

મેટ્રને કહ્યું : ‘અંદર કોઈને જોવા જવા દેવાનો કાયદો નથી.’

ચકળવકળ આંખે આ નવી દુનિયા જોઈ રહેલી મંગુ અમરતકાકીની સોડમાં લપાઈ. માથે હાથ મૂકી, અમરતકાકી રોજનો વહાલસોયો ‘બેટા’ શબ્દ ઉચ્ચારવા ગયાં ત્યાં એમનો સાદ ફાટી ગયો. મરણપોક જેવી લાંબી પોક મુકાઈ ગઈ. આપું દવાખાનું એ આંકદમાં દૂબી ગયું. દીકરાની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહી ચાલ્યાં. આવા રૂદુનથી ટેવાઈ ગયેલાં દાક્તર, મેટ્રન અને પરિચારિકાઓનાં હૈયાં પણ ભરાઈ આવ્યાં. દીવાલો પણ ધૂજી ઊઠી કે આટલું લાગણીભર્યું કોઈ ગાંડાનું સ્વજન આજ સુધી આવ્યું અમે જાહ્યું નથી !

એક પરિચારિકા હાથમાંનો રૂમાલ ફરકાવી મંગુનું પોતાના તરફ ધ્યાન ખેંચી બોલી : ‘લે, જોઈએ છે તારે ?’

એ રૂમાલ પકડવા માની સોડ ત્યજ મંગુ એકદમ ઊભી થઈ. થોડો રૂમાલ પકડવા દીધા પછી એનો હાથ પંપાળી પરિચારિકા મીઠાશર્યા શબ્દો બોલી : ‘તું મારી પાસે રહીશને બહેન ! હું તને સારું સારું ખાવાનું આપીશ. નવાં નવાં કપડાં પહેરાવીશ.’ મંગુ એના મોં સામે તાકી રહી હતી એટલે એ ક્ષણનો ઉપયોગ કરી લેતાં ‘ચાલ આપું’ કહીને એનો હાથ પકડી આગળ કરી. પેલું બારણું અધખૂલું થઈ મંગુને ગળી ગયું.

‘મંગુ... મંગુ...’ની કાળજું કંપી જાય તેવી ચીસ અમરતકાકીએ ફરી નાખી.

દાક્તરે આશ્વાસન આપતાં કહ્યું : ‘ધરડાં બા !’ અને બાજુમાં ઊભેલા દીકરા તરફ આંગળી કરતાં જણાવ્યું : ‘આ તમારા દીકરા જેવો મને પણ દીકરો ગણજો. દીકરીને દવાખાનામાં નહિ પણ દીકરાને ધેર મૂકી જાઓ છો એમ માનજો.’

આધેડ ઉમરની, બાળવયમાં વિધવા થતાં આ ક્ષેત્રમાં પડેલી મેટ્રને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું : ‘આજ સુધી તમે એનાં એક બા હતાં. આજથી હું એની નવી બા થઈ છું.’

અમરતકાકી દૂસરું ભરતાં બોલ્યાં : ‘એને મૂંગા ઢોર જેટલું ય ભાન નથી. મેં એને આજ સુધી મારાથી અળગી કરી નથી. કુસુમને તમારા દવાખાનામાં મટયું એટલે મેં કાળજું કઠણ કરી...’ અને એમનો કંઠ રુંધાઈ ગયો.

મેટ્રન : ‘એ કુસુમ જેવી આ પણ થોડા વખતમાં ડાહી થઈ જશે.’ અમરતકાકીનું દૂસરું શમ્યું છતાં એમની નજર પેલા બંધ બારણાને વીધી મંગુ ઉપર મંડાયેલી હતી. મંગુએ જાણો એમને યાદ દેવડાયું હોય તેમ એ બોલ્યાં : ‘એ લુઝ્ઝો રોટલો ખાતી નથી. સાંજે વાળુમાં રોટલો દૂધમાં ચોળીને આપજો. દૂધ ના હોય તો દાળમાં.’

અમરતકાકીની કરુણ આંખ ભણી નજર માંડવાની મેટ્રનની શક્તિ લુપ્ત થઈ હોય તેમ એણે નીચી દસ્તિ રાખી કહ્યું : ‘સારું.’

અમરતકાકી : ‘એને દહી બહુ ભાવે છે. દરરોજ તો ના બને, પણ બીજેત્રીજે દહાડે આપજો. એવું વધારાનું જે ખર્ચ થશે તે અમે આપીશું. જે એની ચાકરી કરતું હશે તેને પણ રાજ કરીશું.’

અમરતકાકી અને દીકરો મંગુને મૂકી દવાખાનાની બહાર નીકળ્યાં ત્યારે બંનેનાં મોં ઉપર શોકનાં વાદળ છિવાયેલાં હતાં. મૂંગાં મૂગાં બંને બહાર ઊભેલી ધોડાગાડીમાં બેસી વિદાય થયાં. ગાડીના ડબામાં પગ મૂકતાં

અમરતકાકીને સાંભરી આવ્યું - દવાખાનામાં સૂવા ખાટલો આપતા હશે કે નહિ ? મંગુ નીચે સૂઈ રહેલી નથી એટલે જો ખાટલો નહિ હોય તો એને નહિ ફાવે. મનમાં થયું કે જો પોતાને અંદર જોવા દીધી હોત તો આ ભાળવણી કરવાનું રહી ન જત. ઓરડીમાં ખાટલો ન જુવત એટલે તરત સાંભરી આવત.

દવાખાનામાં કામ કરનાર માયાળું છે, ભલાં છે, એવી ખાતરી અમરતકાકીને થઈ હતી; પરંતુ એમને અંદર જવા દીધાં ન હતાં એટલે વસવસો રહી ગયો હતો કે આપણને નહિ ગમે તેવું હશે ત્યારે જ અંદર જવા નહિ દેવાનો કાયદો કર્યો હશે ને ? એનો ટેકો આપતું હતું પેલું અધારોલું બારણું. ભૂતની માફક ભમતી ગંડી, જથરવથર અને ભૂખે મરી ગઈ હોય તેવી બિહામણી ગાંડી છીઓ. એ સાથે અમરતકાકીને મંગુ પોતાને ન જોવાથી રડતી હોય તેવો સાદ સંભળાયો. એમની આંખોમાંથી આંસુ ચાલ્યાં. બાજુમાં બેઠેલી છીએ પૂછપરછ કરી - કેમ બા રડો છો ? કોઈનું મૈણું થયું છે ?

રાત્રે પોણા અગિયાર વાગે ઘેર આવ્યાં ત્યારે એમની વાટ જોતી પાડોશાણ, જે એમની પિતરાઈ થતી હતી તે જાગતી હતી. એમને માટે એણો રસોઈ કરી રાખી હતી; પરંતુ બંને જ્ઞાન વાળું કરવાની ના પાડી. સ્વજનના મરણનો ધા તાજો હોય ત્યારે જેમ આગ્રહ કરનારની જીબ ન ઉપડે તેમ પાડોશાણ ખેંચતાણ ન કરી શકી.

અમરતકાકીના અંતરમાં એક જ તંબૂરો વાળી રહ્યો હતો - મંગુ અત્યારે શું કરતી હશે ? પળે પળે એ જ વિચાર એમના હૈયાને વીધી રહ્યો હતો. કેટલી કંડી છે ? એને ઓઢાઈયું હશે ? પેશાબ કરી પલાયું હશે તો એની ધાધરી અને પાથરણું બદલ્યાં હશે ?

જાણે મંગુ એમનો બોલ સાંભળવાની હોય તેમ એ બબડ્યાં : ‘બેટા ! પેશાબ ન કરતી. ઓઢાઈલું કાઢી ન નાખતી.’ આ શબ્દો સૂતી વખતે એ કાયમ ઉચ્ચારતાં છતાં મંગુ એનો અમલ કરતી નહિ. રાતે એણો પેશાબ કર્યો હોય તો એની ધાધરી અને પથારી એ બદલી નાખતાં. મંગુ મોટી થઈ છતાં પોતાની ભેગી એને સુવાડતાં, જેથી એ પેશાબ કરે તો પોતાને તરત બબર પડે, જાગી જાય અને એને ભીનામાં સૂઈ રહેવું ન પડે.

અમરતકાકીને પોતાને પણ એના વગર પથારી સૂની સૂની લાગતી હતી. મનમાં થયું - મારા ભેગી સૂવા ટેવાઈ ગયેલી એને ઊંઘ આવી હશે ? એ સાથે એની આંખો બહાવરી બની પોતાને શોધતી હોય તેમ એમને દેખાયું. એમણો ઈસ ઉપર કપાળ કૂટચું - હું મા થઈને એને દવાખાને હડસેલીને આવતી રહી ! એમનાથી ઝૂસકું ભરાઈ ગયું.

બહારના ખંડમાં સૂતેલા દીકરાને પણ ઊંઘ આવી ન હતી. મા કરતાં એને સોમા ભાગની મંગુ સાથે માયા ન હતી છતાં એની છાતી ઉપર પણ વેદનાનો કાળમીઠ પથ્થર મુકાઈ ગયો હતો. માના ઝૂસકા સાથે એની આંખમાંથી પણ આંસુ વહેવા લાગ્યાં. પોતાને આટલી વેદના થાય છે તો માને શું-શું થતું હશે ? વેદના માના હૈયાનું માંસ કેવી કૂર રીતે ચૂંધી રહી હતી તેનો સાક્ષાત્કાર જીવનમાં પહેલી વખત દીકરાને થયો. એનું હૈયું પોકારી ઊઠચું - માનું આ દુઃખ કોઈ ઉપાયે ટાળવું જોઈએ. દીકરો થઈને આટલું હું ન કરી શકું તો મારું જીવતર ધૂળ છે. એ સાથે એના અંતરે પ્રતિજ્ઞા કરી - હું મંગુને જીવતાં સુધી સારી રીતે પાળીશ. વહુ એના મળમૂતર ધોવા તૈયાર નહિ હોય તો હું ધોઈશ ! એ સાથે વેદનાનો કાળમીઠ પથ્થર એની છાતી ઉપરથી ખસી ગયો.

અમરતકાકીએ બીજું ઝૂસકું બર્યું હોત તો દીકરાએ તે ઘડીએ જ એમને પોતાની પ્રતિજ્ઞા જણાવી શાંત પાડ્યાં હોત; પરંતુ એ જંપી ગયેલાં લાગ્યાં એટલે હવે સવારે વાત એમ માની દીકરાએ ઊંઘવા આંખ મીંચી અને થોડી વારમાં એની આંખ મળી ગઈ.

વહેલી પરોઢે, ઘંટીનો અને વલોણાનો મધુરો અવાજ ગામમાં ગુંજ રહ્યો હતો ત્યારે ગામ આખાને વીધી નાખે તેવી ચીસાચીસ અમરતકાકીએ કરી મૂકી : ‘ધાજો, રે... ધાજો, મારી મંગુને મારી નાખી રે...’

દીકરો ખાટલામાંથી ઊછળી પડ્યો. પાડોશી દીકી આવ્યાં, ઘંટીઓ અને વલોણાં થંબી ગયાં. જેણે સાંભળ્યું તે ધાઈ આવ્યાં અને આવ્યાં તેવાં હબકી ગયાં. અમરતકાકી મંગુની નાતમાં વટલાઈ ગયાં હતાં !

(‘શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી વાર્તાઓ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્�ી / શબ્દાર્થ

શિલાજિત એક ઔષધિ; અભિષેક મસ્તક પર થતી જલધારા; પરિચારિકા સેવિકા; પાંજરાપોળ અશક્ત કે ઘરડાં ઢોરોને રાખવાનું ધર્માદા સ્થાન; ચાકરી સેવા; ઉપચાર સારવાર; વસવસો અફ્સોસ; ભાળવણી ભલામણ, ભાળ રાખવા સોંપણી કરવી; ઝૂર ઘાતકી; જથુરવથર અવ્યવસ્થિત;

વિરુદ્ધાર્થી

પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ; વખાણ નિંદા; મૂંગું વાચાળ; ભીનું સૂકું; વ્યક્ત અવ્યક્ત; વિધવા સધવા

તળપદા શબ્દો

અરથ અર્થ, મતલબ; બોન બહેન; ભણી તરફ; મૈણું મરણ; ધાઈ આવ્યાં દોડી આવ્યાં

રૂઢિપ્રયોગો

હરખપદૂડા થઈ જવું આનંદથી ગાંડાધેલા થઈ જવું; સમસમી જવું ધૂંધવાઈ જવું; હૈયું ભરાઈ આવવું દુઃખ કે લાગણીથી રડું રડું થઈ જવું; વહારે ધાવું સહાય કરવા આગળ વધવું; ગોઠી જવું ફાવટ આવવી; હૈયું કકળી ઊઠવું હૃદયમાં દુઃખ થવું; હૈયે ટાઢક વળવી શાંતિ થવી, રાહત થવી; પનારે પડવું માથે પડવું, ફરજિયાતપણે સંબંધમાં રાખવું પડે તેવી અવસ્થા; છાતીએથી અળગો કરવો દુઃખ સાથે સ્વજનને પોતાનાથી દૂર કરવો

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) અમરતકાકી લોકોને દવાખાના અંગે શાની ઉપમા આપતાં ?

(A) મંદિરની	(B) ઘરની
(C) પાંજરાપોળની	(D) સ્મશાનની
- (2) “બાપ રે ! તમે મા થઈને એને ધકેલી મૂકો છો, પછી દવાખાનાવાળાંનો શો દોષ કાઢવો.” - આ વાક્ય કોણા બોલે છે ?

(A) ગામના લોકો	(B) સગાં-વહાલાં
(C) પડોશી ઓઓ	(D) ગાડીના મુસાફર
- (3) અમરતકાકી મંગુની નાતમાં વટલાઈ ગયાં હતાં ! એટલે...

(A) અમરતકાકીએ ધર્માતરણ કર્યું હતું.	(B) અમરતકાકી મંગુની જેમ ગાંડાં થઈ ગયાં હતાં.
(C) અમરતકાકી મૃત્યુ પામ્યાં હતાં.	(D) અમરતકાકીને મંગુનું સ્વખનું આવ્યું હતું.
- (4) વહુઓ મંગુની ચાકરી નહિ કરે એની અમરતકાકીને ખબર પડી ગઈ હતી. કારણ કે...

(A) વહુઓ અમરતકાકી સાથે વારંવાર ઝઘડતી હતી.
(B) દીકરાઓ, વહુઓની જ વાત સાંભળતા હતા.
(C) વહુઓએ ચોખે-ચોખું સંભળાવી દીધું હતું.

(D) બેમાંથી એકે વહુએ હજુ સુધી સાથે રહેવા આવવાનું પોતાને આમંત્રણ આપ્યું ન હતું.

2. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર લખો :

- (1) દવાખાનામાં મંગુને જે ઓરડામાં રાખવાની હોય તે ઓરડો અમરતકાકી શા માટે જોવા માગતાં હતાં ?
- (2) અમરતકાકીએ દવાખાનામાં મંગુ માટે કરેલી ભલામણો નોંધો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લિટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) અમરતકાકીનું સમગ્ર માતૃત્વ મંગુ ઉપર અભિષેક કરતું હતું - આ વાક્ય સમજાવો.
- (2) દવાખાનાનું વર્ણન પાઈના આધારે કરો.
- (3) મંગુને દવાખાને મૂકવા જતાં પહેલાંની અમરતકાકીની મનઃસ્થિતિનું વર્ણન કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- પાંચ-સાતના જૂથમાં વહેંચાઈ આ નવલિકાની સંવાદરૂપે અભિવ્યક્તિ કરો. આ નાટક તમારી શાળાના સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમમાં રજૂ કરો.
- તમને તમારી બા શા માટે ગમે છે એનાં સાત-આઠ કારણો આપો.
- તમારી આસપાસ કે પરિચિત હોય તેવાં વિકલાંગ બાળકોનો ઉછેર તેમનાં માતાપિતા કેવી રીતે કરે છે તે વિશે નોંધ લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘ટંકે ખાવા ન આપે એવી કણત નથી’ - આ વાક્યરચના તપાસો. ‘ન આપે’ અને ‘એવી નથી’ એવા બે નકાર અહીં છે. બે નકાર હકારનો અર્થ બતાવે છે. આવી રચનામાં કોઈ શંકાને નિર્મૂળ કરવાનો હેતુ હોય છે.
- ‘પેલું બારણું, અધખૂલું થઈને મંગુને ગળી ગયું’ - નાનું સરખું એક વાક્ય કેટલું બધું કહી શકે છે ! મંગુ નજર આગળથી ગઈ એ ક્ષણની અમરતકાકીના હૈયાની વેદના આ વાક્યથી મર્મભેદી બની રહી છે. મંગુ કોઈ હિંસક પશુનાં જરૂરાં મારફતે દુઃખમાં ધકેલાતી હોય એવો ભાવ બતાવવા ‘ગળી ગયું’ શબ્દનો યોગ્ય ઉપયોગ થયો છે.
- ‘અમરતકાકી મંગુની નાતમાં વટલાઈ ગયાં હતાં’ - માતૃપ્રેમની પરાકાઢા બતાવતું આ વાક્ય કૃતિની ધરી બની રહ્યું છે. નાતમાં વટલાવુંનો સામાન્ય અર્થ નાત બદલવી એવો થાય છે. જે અહીં અલગ અર્થ માટે વપરાયો છે તે સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

કહેવાય છે કે પૃથ્વી પરના દરેક બાળકની સંભાળ રાખવાનું ઈશ્વર માટે શક્ય ન બન્યું ત્યારે તેણે માનું સર્જન કર્યું. માતાને પોતાનું દરેક બાળક વહાલું હોય છે. ગાંધું, ઘેલું, મંદબુદ્ધિનું - ગમે તેવું હોય - પણ માને મન એ પોતાના હૃદયનો ટુકડો છે. ‘લોહીની સગાઈ’ કૃતિમાં આ વાત્સલ્યભાવની પરાકાઢા દર્શાવાઈ છે. ગાંડી દીકરી મંગુની માતાને કેટલી લાગણી, કેટલી ચિંતા છે તે અતંત સાહજિક રીતે અને કળાની ખૂબીથી વ્યક્ત થયું છે. ‘મંગુને દવાખાને તો મૂકવી જ નથી’ - એવા દઢ નિર્ણયમાં જે રીતે બાધ્ય બદલાવ આવે છે છતાં અંદરથી મન માનતું નથી - એ માનસિક સંઘર્ષનું ચિત્રણ દાદ માગી લે તેવું છે તેની શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ વિગતે ચર્ચા કરવી.

દીકરો પણ માના દુઃખે ખૂબ દુઃખી છે અને પોતાનું કર્તવ્ય મનથી સ્વીકારે છે ત્યારે ઘણું મોંડું થઈ ગયું હોય છે. મંગુને દવાખાને મૂકીને આવ્યા પછી માનો વલોપાત, મંગુની ચિંતા, પોતે કરેલી ભૂલનો પશ્ચાત્તાપ, અમરતકાકીને પણ ‘પાગલ’ કરી મૂકે છે તેવો અંત ખૂબ કરુણ અને હૃદયસ્પર્શી છે તે સ્પષ્ટ કરવું. માતાના વાત્સલ્યભાવ સાથે અન્ય કોઈની તુલના શક્ય નથી તે સમજાવવું.

વિદ્યાર્થીઓ આ ભાવનું સંભાન કરે, માના વાત્સલ્યને સમજે, તેમનામાં ‘માતૃદેવો ભવ’ની ભાવના વિકસે તેવી ચર્ચા કરવી.

નાથાલાલ દવે

(જન્મ : 3-6-1912 અવસાન : 25-12-1993)

તેમનો જન્મ ભાવનગર જિલ્લાના ભુવા ગામે થયો હતો. ગુજરાત રાજ્યના શિક્ષણાધિકારી તરીકે તેમણે ફરજ બજાવી હતી. ‘કાલિંદી’, ‘જહાનવી’, ‘અનુરાગ’, ‘પિયાબિન’, ‘ઉપદ્રવ’, ‘મહેનતનાં ગીત’, ‘ભૂદાન યજ્ઞ’, ‘સોનાવરણી સીમ’, ‘હાલો બેરું ગામડે’ અને ‘મુખવાસ’ તેમના કવિતાસંગ્રહો છે. ગેયતા, પ્રકૃતિચિત્રો અને ગ્રામચિત્રો તેમની કવિતાની વિશેષતા છે.

‘કામ કરે ઈ જીતે’ માનવીય પરિશ્રમનું ગૌરવ કરતું જાણીતું ગીત સ્વરૂપનું કાવ્ય છે. પરિશ્રમ એ હાથ એટલે કે બાવડાની નીપજ છે. જે પરિશ્રમ કરે છે એ જીતે છે અને દેશને તથા દુનિયાને બદલે છે. કવિએ મહેનત સાથે હૈયાનાં ખમીરની અને સામૂહિક પુરુષાર્થની વાત કરીને સ્વનિર્ભરતા અને સ્વમાનની રખેવાળી કરવાનું સૂચવ્યું છે. તળપદી ભાષામાં કવિએ શ્રમની પવિત્રતા પ્રગટ કરી છે.

કામ કરે ઈ જીતે રે માલમ !

કામ કરે ઈ જીતે,
આવડો મોટો મલક આપણો
બદલે બીજ કર્દ રીતે ? રે માલમ.

ખેતર ખેડીને કરો સીમ સોહામણી
બાંધો રે નદીયુંનાં નીર;
માગો છે દેશ આજ મહેનત મજિયારી,
હૈયાનાં માગો ખમીર, રે માલમ.

લિયો ત્રિકમ, ભાઈ ! લિયો કોદાળી ને
ઘર ઘર ગૂંજો ચરખે;
બાવડાને જોરે આ દુનિયા બદલવી
નજરું હોઈ ઈ નીરખે, રે માલમ.

ગાંચું ભણોલાં તો ઓફિસમાં બેસે ને
નીકળે નહિ બહાર કોઈ રીતે;
કાગળ ઉપર કરે કરામતું ને
છાપાં ચોંટાડે ભીતે. રે માલમ.

હાલો રે ખેતર ને હાલો રે વાડીએ
વેળા અમોલી આ વીતે;
આજે બુલંદ સૂરે માનવીની મહેનતના
ગાઓ જ્યાજ્યકાર પ્રીતે. રે માલમ.

(‘મહેનતનાં ગીતો’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

સીમ ખેતર કે ગામની હદ, તે ભાગની જમીન; મજિયારું સહિયારું; ખમીર જોશ, તાકાત; ત્રિકમ જમીન ખોદવાનું એક ઓજાર; વેળા સમય, ટાણું, વખત; બુલંદ ઊંચો (અવાજ)

વિડુદ્રાર્થી

જત હાર; સોહામણું ડરામણું

તળપદા શબ્દો

મલક પ્રદેશ, દેશ, મુલક; અમોલું અમૂલ્ય; લિયો લેવું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) આપણો દેશ આપણી પાસે શું માગી રહ્યો છે ?
(A) સહિયારી મહેનતનું બળ   (B) મહેનત વગરનું જીવન
(C) માત્ર ઊંચું ભણોલા લોકો   (D) માત્ર કાગળ ઉપરનું કાર્ય
- (2) આ દેશને કઈ રીતે બદલી શકાય ?
(A) નદીઓનાં નીરને બાંધીને   (B) ઝેતરોમાં મબલક પાકનું ઉત્પાદન કરીને
(C) નદીઓનાં નીરને વહેતાં કરીને   (D) ઉપરના (A) અને (B) બંને રીતે
- (3) દુનિયાને કઈ રીતે બદલી શકાય ?
(A) ખૂબ જ મહેનત કરીને   (B) કામ કર્યા વગર
(C) આરામ કરીને   (D) છાપાંને ભીત ઉપર ચોટાડીને
- (4) આ કાવ્યમાં...
(A) આળસનું મહત્વ પ્રગટ થાય છે   (B) પરિશ્રમનું મહત્વ પ્રગટ થાય છે.
(C) ખાસ કશું જાણવા મળતું નથી   (D) ઊંચું ભણોલા લોકોનું મહત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

2. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આठ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) આ કાવ્યમાં વ્યક્ત થતું મહેનતનું મહત્વ તમારા શબ્દોમાં લખો.
- (2) મુદ્દાસર નોંધ લખો : કાવ્યને આધારે શ્રમજીવીની અભિલાષા

3. પંક્તિ સમજાવો :

‘કામ કરે ઈ જીતે
આવડો મોટો મલક આપણો
બદલે બીજી કઈ રીતે ?’

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- એક ખેડૂતની મુલાકાત લો. એની ખેતીની પ્રવૃત્તિની જાણકારી વિશે સમજવાના દસ પ્રશ્નો તૈયાર કરો અને એના ઉત્તરોના આધારે મુલાકાત અહેવાલ તૈયાર કરો.
- ખેડૂતની જીવનશૈલી વિશે નોંધ લખો.
- હવે પછી તમે ઘરનાં કયાં-કયાં કામો રોજ કરશો એની યાદી બનાવો.
- પુરુષાર્થનું મહિમાગાન કરતાં વાક્યો-સૂત્રો અને ગીતો મેળવી એનો અંક બનાવો. સૂત્રો નોટિસબોર્ડ પર મૂકો.
- મહેનત કરીને આગળ વધી હોય એવી વ્યક્તિઓના પ્રેરક પ્રસંગો મેળવી વર્ગમાં રજૂ કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કવિએ કાવ્યમાં ‘નદીઓને બદલે ‘નદીયું’, નજરને બદલે ‘નજરું’, ‘કરામતો’ને બદલે ‘કરામતું’ શબ્દો વાપર્યાં છે. આ પ્રાદેશિક વિશેષતા કાવ્યને અલગ ઓળખ અપાવે છે. તમારા પ્રદેશના આવા પ્રયોગો તરફ પણ તમે ધ્યાન આપો.
- ‘મારો છે દેશ આજ મહેનત મજિયારી’
‘કાગળ ઉપર કરે કરામતું’
‘એતર ખેડીને કરો સીમ સોહામણી’ જેવા વર્ણાનુપ્રાસની ખૂબી ચિત્ત ઉપર એક અલગ અસર ઊભી કરે છે તે સમજો.
- ‘નજરું હોય ઈ નીરખે રે’ - દશ્ય નહિ; દષ્ટિનું મહત્વ છે. આ મૂલ્યવાન વાત કવિએ કેટલી સાહજિકતાથી મૂકી બતાવી છે તે જુઓ. જોવાનું કામ તો બધા કરે પણ સ્વખંડલા ભાવિનો વિચાર કરે છે એવું અહીં સૂચન છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

શ્રમનું મહત્વ દર્શાવતા આ કાવ્યમાં નીચે જેવા મુદ્દાઓની ચર્ચા શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ કરવી :

- સિદ્ધિ તેને જઈ વરે જે પરસેવે નહાય.
- પરિશ્રમ એ જ પારસમણી
- જે કામ કરે તેને જ સફળતા મળે.

આપણા સમાજમાં ગરીબી અને બેકારીની સમસ્યા વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. તેની પાછળ એક મોટું કારણ એ જાણવા મળે છે કે ઘણા માણસો બેકાર હોવા છતાં શ્રમયુક્ત કાર્ય કરવા તૈયાર નથી. ભણ્યા પછી અમુક કાર્ય તો મારાથી થાય જ નહિ તેવી ગેરસમજ વિદ્યાર્થીઓમાં દૂર કરવી.

પરિશ્રમ દ્વારા જ દેશને બદલી શકશો, તેનો વિકાસ કરી શકશો એ ભાવને વિશેષપણે ખોલવો.

બકુલ ત્રિપાઠી

(જન્મ : 26-11-1928, અવસાન : 31-8-2006)

બકુલ પદમણિશંકર ત્રિપાઠીનો જન્મ નડિયાદમાં થયો હતો. તેઓ પ્રથમ હરોળના હાસ્ય સર્જક હતા. તેમણે કોમર્સ કોલેજમાં અધ્યાપનકાર્ય કર્યું હતું. ‘સચરાચર’, ‘સોમવારની સવારે’, ‘દ્રોષાચાર્યનું સિંહસન’, ‘હૈયું ખોલીને હસીએ’, ‘ગોવિંદ માંડી ગોઠી’ તેમના હાસ્ય નિબંધસંગ્રહો છે. ‘વૈકુંઠ નથી જવું’, ‘હિંડોળો ઝાકમજોળ’, ‘મન સાથે મૈત્રી’, ‘અધારની સાંજ’, ‘પ્રિય સખી’, વગેરે તેમના લલિત નિબંધસંગ્રહો છે. દૂરદર્શન પર આવતી તેમની ‘ગપસપ’ શ્રેષ્ઠી ખૂબ લોકપ્રિય થયેલી. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો હતો.

બકુલ ત્રિપાઠીનો ‘છાલ, છોતરાં અને ગોટલા’ હાસ્યનિબંધ ‘હાસ્ય એટલે પ્રભુ સાથે મૈત્રી’ પુસ્તકમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. આ નિબંધમાં લેખકે ભારતીય લોકોની ગમે ત્યાં કચરો નાખવાની, ગંદકી કરવાની માનસિકતા પર કટાક્ષ કર્યો છે. વેદ-પુરાણ-રામાયણ-મહાભારત આપનાર સંસ્કૃતિના લોકો એ જ સંસ્કૃતિના પ્રતીક સમાં મંદિરોની બહાર જ ગંદકી કરતા હોય છે. જ્યાં સ્વચ્છતા ત્યાં પ્રભુનો વાસ હોય છે, પણ આપણે ત્યાં તો જ્યાં પ્રભુનો વાસ ત્યાં જ ગંદકી હોય છે. કેળાની છાલ, નારિયેળનાં છોતરાં અને મગફળીનાં ઝોતરાંનાં ઉદાહરણો દ્વારા લેખક એક ગંભીર પ્રશ્ન તરફ આપણું ધ્યાન દોરે છે. એ માટે કાવ્યપંક્તિ, ફિલ્મી ગીત પંક્તિનો વંઘ્યાત્મક ઉપયોગ કર્યો છે. સમગ્ર હાસ્યનિબંધમાં લેખકે અવળવાણી અને કટાક્ષ દ્વારા આપણી ગંદકી અને અણાધડતાની ફુટેવને પ્રકાશિત કરી છે.

આપણી મૂળ ભારતીય સંસ્કૃતિ એ વેદ, પુરાણો, ઉપનિષદની સંસ્કૃતિ, રામાયણ-મહાભારત-ભાગવતની સંસ્કૃતિ, રામ, કૃષ્ણ અને બુદ્ધની સંસ્કૃતિ.

પણ એ તો બહુ પુરાણી વાત થઈ. આગળ જતાં આપણે ભારતદેશમાં આજે નવી જ સંસ્કૃતિ વિકસાવી છે - છાલ, છોતરાં અને ગોટલાની સંસ્કૃતિ !

પેલી મહાન સંસ્કૃતિના અવશેષો આજેય જરૂર છે. પુરાણાં મંદિરો, સ્થાપત્યો, સ્તૂપો... પણ એ બધાંયને ઢાંકી દે છે, આપણી નવી સંસ્કૃતિ - છાલ, છોતરાં અને ગોટલાની સંસ્કૃતિ.

અરે, પેલી પુરાણી સંસ્કૃતિનેય - મંદિરો, સ્થાપત્યો, સ્તૂપો ઉપર છવાઈ ગયાં છે આજની આપણી તાજા-બ-તાજા, નૌ-બ-નૌ સંસ્કૃતિનાં પ્રતીકો - છાલ, છોતરાં અને ગોટલા ! ખરેખર તમને આપણાં યાત્રાધામોમાં પણ શિલ્પો, મૂર્તિઓ, ધર્મપ્રતીકોની આસપાસ નાળિયેરનાં છોતરાં વેરાયેલાં દેખાશે. એમ તો કેળાં પવિત્ર ફળ છે. ઉપવાસ વખતે ફરાળનું ફળ છે ! એની છાલો આપણાને ઠેરઠેર દેખાશે આપણાં ધર્મસ્થાનોએ ! અને આપણો ધાર્મિક ભાવનાવાળાં હોવાથી પરમેશ્વરની આપણા પર અઢળક કૃપા છે - આપણા દેશમાં આંબા છે, આપ્રફળ છે, વિશ્વના શ્રેષ્ઠ આંબા પરમેશ્વરે આપણા ભારતદેશને આપ્યા છે. આનાથી આભારવશ થઈને આપણે ગોટલા પ્રભુને અર્પણ કરીએ છીએ; જોજો આપણાં યાત્રાધામોની ગલીઓમાં !

એટલે જ હું કહું છું આપણી નૂતન સંસ્કૃતિ છે - છાલ, છોતરાં અને ગોટલાની સંસ્કૃતિ !

અરે, પેલાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં પ્રતીકો તો ક્યાંક ક્યાંક જ દેખાય છે. ક્યાં સોમનાથ અને ક્યાં દ્વારકા, ક્યાં અંબાજ અને ક્યાં ડાકોર, ક્યાં બનારસ અને ક્યાં જગન્નાથપુરી ! છૂટાછવાયાં - ક્યાંક ક્યાંક જ - આવ્યાં છે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં પ્રતીક... પણ આપણી નૂતન સંસ્કૃતિનાં પ્રતીક તો દેશમાં ક્યાં નથી ? ઠેર ઠેર, અત્રતત્ર સર્વત્ર ! છાલ, છોતરાં, ગોટલા !

એમાં સૌથી પવિત્ર છે ગોટલા ! આખોય ગ્રીઝનો સમય આપણે આપણી ગલીઓ, શેરીઓ, માર્ગોને ગોટલાથી વિભૂષિત કરવામાં ગાળીએ છીએ. આપણો ઉદાર છીએ, કેરીનો રસ આપણે ખાઈએ છીએ એ કબુલ, પણ કેરીનો રસ કરતાં ગોટલા વધારે વજનદાર હોય છે, એ આપણો અર્પણ કરીએ છીએ સમાજને ! આપણે ખુલ્લવામાં એને છાલવી દઈએ છીએ - જેને ભોજન કરવું હોય તે કરે ! ઘણુંખરું ગૌમાતાઓ આનાથી પ્રસન્ન થાય છે - આપણે તો શું આપણી માતા કે શું ગૌમાતા, અદ્ધી કેરી (રસ પૂરતી) આપણી સગી માતાને અર્પણ, બાકીની અદ્ધી કેરી (ગોટલા પૂરતી) ગૌમાતાને અર્પણ !

આપણે ખુનિસિપાલિટીનું પીપ પાસે પડવું હોય તો પણ ગોટલા તો બહાર જ નાખીએ છીએ. એનું કારણ સમજો. પીપમાં ઉદ્દેશી ગોટલા કાઢીને ગાયમાતા કેવી રીતે ખાઈ શકે ? બહાર પડવા હોય તો ગાયો પણ ખાય, શાનોને પણ સુગંધ લેવી હોય તો લે, મસ્કિકાઓ પણ યથાશક્તિ આસ્વાદ લે - આપણે તો માનીએ છીએ કે જીવમાત્રને ઈશ્વરે ઘડેલો છે ! શું આપણાં છોકરાં કેરીનો રસ ખાય અને મસ્કિકાનાં બચ્ચાં ભૂખ્યાં રહે ? ના ચાલે ! આપણી સંસ્કૃતિ એ સ્વાર્થપણાને સ્વીકારતી નથી, આપણે તો ગોટલા ખુલ્લામાં જ નાખવાના !

છોતરાં - મોટેભાગે મગફળીનાં - એ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ છે પણ ગાયો કે મસ્કિકાઓને એ કામ નથી આવતાં એટલે આપણે છોતરાંને એક જગ્યાએ ખૂશામાં કે દીવાલ પાસે કે રસ્તા વચ્ચે ઢગલામાં નથી નાખતાં... આપણે શિંગના છોતરાંને સર્વત્ર વેરતાં ફરીએ છીએ ! સબ લૂભિ ગોપાલ કી, શા માટે પૃથ્વીની એક ચોરસમીટર જેટલી જગ્યા પણ ફોતરાંવિહોણી રાખવી ? આપણે બગીચામાં, થિયેટરમાં, ઓફિસ કમ્પાઉન્ડમાં, શાળાના વર્ગમાં સર્વત્ર ફોતરાં વેરતાં વેરતાં ચાલ્યા જઈએ છીએ ! એક કવિએ કહેલું :

“બેશામ, તોયે કેટલું થાકી જવું પડવું
નહિ તો જીવનનો માર્ગ છે ધરથી કબર સુધી.”

શાયરે વંગમાં કહ્યું છે કે ધરથી કબર સુધી કેટલી ટૂંકી જિંદગી છે - પણ એટલામાંય આપણાને કેટલો બધો જિંદગીનો થાક અનુભવાય છે !

મને કવિને કહેવાનું મન થાય છે કે જિંદગીનો થાક ન લાગે કવિ, જો તમે ધરથી કબર સુધી ફોકાં ખાતા ખાતા ટહેલતા ટહેલતા જાઓ અને ફોકાંનાં ફોતરાં સર્વત્ર વેરતા જાઓ તો !

બીજા એક ફિલ્મી શાયરે ગાયું છે, “દિલકે ટુકડે હજાર હુએ, એક યહાં ગિરા એક વહાં ગિરા !” હવે દિલનું શું છે કે આપણામાંના કેટલાકની પાસે જ એ હોય છે. બધાં પાસે નથી હોતું. વળી જેની પાસે હોય છે તેનુંથી દિલ તૂટે છે માત્ર જુવાનીમાં જ ! એટલે દિલના હજાર ટુકડા થાય અને એક અહીં ફેંકતા જઈએ અને એક ત્યાં ફેંકતા જઈએ એવું સદ્ગુર્ય તો કો’કને જ મળે છે. પણ ‘ફોકાં કે ટુકડે દો - ચાર હુએ એક યહાં ગિરા એક વહાં ગિરા !’ એ ગીત તો ગૌરવપૂર્વક આપણે ગાઈ શકીએ એમ છીએ - શૈશવથી તે વૃદ્ધાવસ્થા સુધી !

એટલે જ દિલના ટુકડા વેરાયેલા તો માત્ર કોલેજ કમ્પાઉન્ડમાં દેખાય છે - પણ ફોકાં કે ટુકડે ઈધર ઉધર યહાંવહાં સબ જગહ !

જોકે આ પણ પુષ્યવંતી પ્રવૃત્તિ છે - એમાં જીવદ્યા સમાઈ છે. ફોકાંનાં ફોતરાંમાં જો શિંગફોતરાં પણ હોય તો એના પર કીડીઓ આવે છે - ધડીવાર તો કીડીઓ સહકુટુંબ મિત્રમંડળ સહિત આવે છે. હવે કીડી બિચારું નાનું જંતુ, આપણે ફોકાંના ફોતરાંને રૂમાલમાં નાખીને, નાની પોટલી વાળી, બિસ્સામાં રાખીને પછી ખુનિસિપલ કચરાપેટી દેખાય ત્યાં જઈને ઠાલવી શકીએ - વિદેશોમાં આવો સજજ નિયમ છે. પણ આપણે તો જીવદ્યાવાળા માનવીઓ રહ્યા - આપણી કીડીબહેનો બિચારી કેટલુંથી ચાલીને છેક કચરાપેટી સુધી ક્યાં જાય ? બિચારી થાકી ન જાય ? એટલે જ આપણે દયા આણીને એને ફોતરાંની હોમારિલિલિ આપીએ છીએ ! કીડીઓ સર્વત્ર, ફોતરાં સર્વત્ર, સેવ ભૂસું ચવાણું એના દાઢા સર્વત્ર, એટલે કીડીઓ સર્વત્ર... આપણી લાગણીઓ સર્વવ્યાપી, આપણે ત્યાં કીડી, મંકોડા, માખી, મચ્છર સર્વવ્યાપી ! આપણે બધા માનવીઓ અને જંતુઓ પરસ્પર પ્રેમ રાખીને કેવું મધુરું જીવીએ છીએ ! મૂરખ યુરોપ, અમેરિકાવાળા આ સમજ શકતા જ નથી ! અરેરે, કારૂણ્ય, કારૂણ્ય, અપાર કારૂણ્ય !

અને છાલ ? છાલ, છોતરાં અને ગોટલાની આપણી સંસ્કૃતિનો પ્રથમ પાયો - છાલ ! બને તો કેળાંની, પણ નારંગીની, મોસંબીની કે નાળિયેરની પણ ચાલે - આપણે આ બધા પ્રકારની છાલ સર્વત્ર ફેંકીએ છીએ - પણ ફેંકવા માટે કેળાંની છાલ શ્રેષ્ઠ ! કેળું ખાઈને કેળાંની છાલ આમ ફટાક દઈને ફગાવી દેવી એ તો આપણી પ્રિય રાખ્યીય રમત છે. ઓલિમ્પિકવાળા દાઢેંકની અને ભાલાઢેંકની રમતો રાખે છે એટલે આપણો પતો નથી ખાતો, કાંસાનો ચંદ્રક પણ નથી મળતો. પણ કેળાંની છાલફેંકની સ્પર્ધા રાખે તો ભારતીય ખેલાડીને જ સુવર્ણચંદ્રક મળે. બીજાઓને બિચારાઓને આવડે જ નહિ ને ! કારણ પ્રેક્ટિસ જ નહિ ને ! બીજા દેશોના લોકો તો કેળાં ખાઈને છાલ પ્લાસ્ટિકની બેગમાં મૂકીને ડસ્ટબિન પાસે જઈને અંદર મૂકી આવે છે ! બિચારાઓ !

મેં તો અમેરિકામાં ત્યાંના ખેલાડીઓને મોઢામોઢ સંભળાવ્યું - “તાકાત હોય, તમારી માએ શેર સૂંઠ ખાધી હોય તો ઓલિમ્પિકમાં રાખો કેળાંની છાલફેંક સ્પર્ધા ! છે તાકાત ?”

એ લોકોએ મને પૂછ્યું, “વોટ ઈજ શેર સૂંઠ ?”

મેં કહ્યું, “કપાળ તમારું !”

મેં તો ઘરને ત્રીજે માળેથી ઘરની અંદરથી કેળાંની છાલ ફેંકતા મિત્રોને જોયા છે કે જેમની છાલ બારી બહાર, બાલકની બહાર, બરાબર સડકની વચ્ચોવચ્ચ્ય પડે ! બે ફૂટ આમેય નહિ ને પાંચ ફૂટ તેમેય નહિ ! બરાબર રસ્તાની મધ્યમાં ! કંપાસ લઈને માપી જુઓ !

કેળાંની છાલફેંકનું અજબનું કૌશલ્ય છે આપણી પાસે ! સાંભળ્યું છે કે કેટલાંક બાલમંદિરોએ આપણી આ સંસ્કૃતિની વિરુદ્ધ પ્રચાર શરૂ કરી દીધો છે. અરે ! બાળકોને સ્વચ્છતાની ટેવોય પાડવામાં આવી રહી છે !

પરિવર્તનનું કાર્ય એ તો અનહંદ ! અહા !

(‘હાસ્ય એટલે પ્રભુ સાથે મેત્રી’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

મૂળ પ્રાચીન, અસલ; માલિકા માખી; નૂતન નવું; પ્રાચીન જૂનું; યશાશક્તિ શક્તિ પ્રમાણો; ડસ્ટબિન કચરાપેટી; વિભૂષિત શાશ્વતારેલું

વિરુદ્ધાર્થી

શ્રેષ્ઠ કનિષ્ઠ; નૂતન પ્રાચીન; પવિત્ર અપવિત્ર; ઉદાર કઠોર; પ્રસન્ન અપ્રસન્ન; સદ્ગ્રામ દુર્ગ્રામ; સહિત રહિત; ઉદાર કંજૂસ

તળપદા શબ્દો

જડવું મળવું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) બકુલ ત્રિપાઠીના મતે ભારતદેશમાં આપણે કઈ નવી સંસ્કૃતિ વિકસાવી છે ?
  - (A) શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ અને ભગવાન બુદ્ધની સંસ્કૃતિ
  - (B) પુરાણાં મંદિરો, સ્થાપત્યો અને સ્તૂપોની સંસ્કૃતિ
  - (C) છાલ, છોતરાં અને ગોટલાની સંસ્કૃતિ
  - (D) વેદ, પુરાણો, ઉપનિષદની સંસ્કૃતિ
- (2) વિશ્વના શ્રેષ્ઠ આંબા આપનાર પરમેશ્વરને આપણે આભારવશ થઈને શું અર્પણ કરીએ છીએ ?

(A) અમૃત જેવી કેરી	(B) આપ્રદશણ
(C) આંબાનાં પાંડાં	(D) ગોટલા
- (3) બકુલ ત્રિપાઠીના મતે મગફળીનાં ફોતરાં આપણે ક્યાં વેરીએ છીએ ?

(A) બગીચામાં	(B) શાળાના વર્ગમાં
(C) થિયેટરમાં	(D) (A) (B) (C) ત્રણેયમાં

- (4) ઓલિમ્પિકમાં કઈ સ્પર્ધા રાખવાનું લેખક સૂચવે છે ?
 (A) દડાફેંકની (B) ભાલા ફેંકવાની
 (C) કેળાંતી છાલ ફેંકવાની (D) દોડવાની
2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :
 (1) અમેરિકાના ખેલાડીઓને લેખકે કઈ ચેલેન્જ કરી ?
 (2) કીડીઓના પરિવારની લેખકે કઈ ચિંતા વ્યક્ત કરી છે ?
3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :
 (1) જીવદ્યા પ્રેમના નામે લેખક આપણી કઈ નબળાઈ તરફ ધ્યાન દોરે છે ?
 (2) આ પાઠમાંથી આપણાને શું શીખવા મળે છે ?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- તમે તમારા વિસ્તારને સ્વચ્છ બનાવવા શું-શું કરી શકો એ વિશે જૂથચર્ચા કરો તથા કાર્યશિબિર ગોઠવો.
- ડૉ. અબ્દુલ કલામનો ભારતના નાગરિકોને લખેલો પત્ર મેળવીને વાંચો.
- ‘જાહેરસ્થળોની સ્વચ્છતા માટે તમે શું-શું કરો’ એ વિષય પર જૂથચર્ચાનું આયોજન કરો અને એમાં તારવેલા મુદ્રાઓને આધારે એક નાટક તૈયાર કરી તમારી શાળાના સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમમાં એ નાટક ભજવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘આપણી સંસ્કૃતિ એ સ્વાર્થપણાને સ્વીકારતી નથી,...’
 આપણે સ્વાર્થી મનુષ્યો નથી એમ પ્રશંસી, લેખક આપણને ગમે ત્યાં ગોટલા નાખનારા કહી ખરેખર કાન પકડે છે. વ્યાજસ્તુતિથી આ વર્ણન આલ્ફાદક બન્યું છે.
- ‘મૂરખ યુરોપ, અમેરિકાવાળા આ સમજ શકતા નથી...’
 ઉપદેશને બદલે હાસ્ય, વ્યંગ દ્વારા સમજાવતા લેખક મૂરખ જેવા નીંદનીય વિશેષજ્ઞાથી યુરોપ, અમેરિકાવાસીઓની પ્રશંસા જ કરે છે. આ વ્યાજસ્તુતિ સમજો.
- ‘કીડીઓ સર્વત્ર, ફોતરાં સર્વત્ર, સેવ, ભૂસું, ચવાણું સર્વત્ર...’
 રજૂઆતમાં પુનરાવર્તન કેવું અસરકારક બને છે તે આ વાક્યથી ઊપસી આવ્યું છે. વળી સીધી રજૂઆતને બદલે વ્યંગભરી રજૂઆત કેવી આલ્ફાદક બને છે તે નીચેનાં ઉદાહરણોથી સમજવા પ્રયાસ કરો :

સાદી રજૂઆત		વ્યંગભરી રજૂઆત
(1)	ગમે ત્યાં ફોતરાં નાખતાં ગંદકી થાય અને કીડીઓ આવે છે.	1. કીડીબહેનો બિચારી કેટલુંય ચાલીને છેક કુચરાપેટી સુધી ક્યાં જાય ?... આપણે દ્યા આણીને એને ફોતરાંની હોમરિલિવરી આપીએ છીએ !
(2)	આપણે સર્વત્ર છોતરાં નાખતા રહીએ છીએ.	2. સબ ભૂમિ ગોપાલ કી, શા માટે પૃથ્વીની એક ચોરસ મીટર જેટલી જગ્યા પણ ફોતરાંવિહોણી રાખવી?

શિક્ષકની ભૂમિકા

આપણો ત્યાં સરેઆમ નિયમોના અમલીકરણની બેદરકારી, ધાર્મિક અને જાહેરસ્થળોની સ્વચ્છતાની બેજવાબદારી તેમ જ એ બધી નબળાઈનું જાણો કે ગૌરવ હોય તે સ્થિતિ લેખકે માર્મિક શૈલીમાં વંગ સ્વરૂપે પ્રગટ કરી છે તે અંગે ઉદાહરણો સાથે વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું.

સ્વચ્છતા રાખવા શું કરવું જોઈએ ? નાગરિકની ફરજો શી છે ? બીજા દેશોમાં આપણા દેશની સરખામણીએ કેમ વધુ સ્વચ્છતા હોય છે તે અંગે વિદ્યાર્થીઓની સાથે વિગતે ચર્ચા કરવી અને પોતાની ફરજનિષ્ઠા અંગે સભાન બનાવવા.

બીજા દેશોમાં જનારા ભારતીયો ત્યાંના નિયમો ચુસ્તપણે પાળે છે પણ ભારતમાં પગ મૂકતા ની સાથે જ બદલાવ આવી જાય છે તે અંગેનો ડૉ. અબ્દુલ કલામનો લેખ મેળવી વિદ્યાર્થીઓને વાંચી સંભળાવી તેમાં રજૂ થયેલા વિચારોથી અવગત કરાવવા.

વ्याकुरण

એકમ-2

ધાતુ-પ્રત્યય

પરિસ્થિતિ : કિયા-પ્રક્રિયા-સ્થિતિ

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

- (1) ગીતા બગીચામાં છે.
- (2) ગીતા બગીચામાં રમે છે.
- (3) શિક્ષક વર્ગમાં છે.
- (4) ટેબલ પર ચોપડી નથી.
- (5) વિદ્યાર્થીઓ વર્ગમાં ભણે છે.

આ વાક્યો તમે ધ્યાનથી વાંચો તો તમને જ્યાલ આવશે કે જ્યારે વાક્ય 2 અને વાક્ય 5 વાંચો છો ત્યારે તમને 'ગીતા' કે 'વિદ્યાર્થીઓ' પ્રવૃત્તિ કરતાં હોય તેમ ખબર પડે છે. જ્યારે વાક્ય 1, 4 કે 5-માં કોઈ પ્રવૃત્તિનો ઉલ્લેખ નથી. માત્ર 'ગીતાનો બગીચામાં હોવાનો' કે 'ટેબલ પર ચોપડી ન હોવાનો' ઉલ્લેખ છે કે વાક્ય-3માં 'શિક્ષકના વર્ગમાં હોવા' અંગેની માહિતી માણી છે. એટલે કે, વાક્ય-1, 4 કે 5-માં કશું કે કોઈના 'હોવા કે ન હોવા'ની વાત છે.

જ્યારે આપણે વ્યક્તિ કે વસ્તુના 'હોવા કે ન હોવાની' વાત કરીએ છીએ, ત્યારે તેને 'સ્થિતિ' કહેવાય છે. નીચેનાં વાક્યો જોતાં 'સ્થિતિ' વિશે વધુ સ્પષ્ટતા થશે.

- (1) પોપટ પિંજરામાં છે.
- (2) તમારી નોટ પર પૂંકું છે ?
- (3) તમારા કંપાસમાં બે પેન છે ?
- (4) પણ્ણું પાસે પેન્સિલ નથી.
- (5) નિબંધની નોટો ખાનામાં છે.

તમે જોઈ શકો છો કે અહીં 'પોપટ, પૂંકું, પેન, પેન્સિલ કે નિબંધની નોટો' - ની માત્ર 'હોવા અથવા ન હોવાની' બાબતનો જ નિર્દેશ છે.

નીચેનાં વાક્યોમાંથી 'સ્થિતિ' દર્શાવતાં વાક્યો ઓળખી શકો ? તેમને ઓળખો અને અલગ તારવો.

- (1) ભાઈઓના ઘરમાં ભગવાને ઘણું ધાન આપ્યું છે.
- (2) દવા કરનારાઓ વડાનોતર્યા ધેર આવી પહોંચતા.
- (3) દવાખાનું પાંજરાપોળ જેવું હશે.
- (4) અમે ભયાં અહીના ખેતરમાં, કુંગરમાં, કોતરમાં.
- (5) મંગુ સિવાય અમરતકાકીને ત્રણ સંતાન હતાં.
- (6) અંદર કોઈને જોવા દેવાનો કાયદો નથી.
- (7) મેં દાતણ નથી કર્યું.
- (8) આ છોડિની મા નથી ?
- (9) અમરતકાકી અને દીકરો મંગુને દવાખાનામાં મૂકી બહાર નીકળ્યાં.
- (10) એને મૂંગા દોર જેટલું ય ભાન નથી.

ઉપરનાં વાક્યો વાંચતા કયા વાક્યમાં માત્ર કશાકના 'હોવા કે ન હોવા' અંગેનો જ્યાલ આવ્યો ? કયાં વાક્યો 'સ્થિતિ' સૂચવે છે ? વાક્ય-3માં દવાખાનું 'પાંજરાપોળ જેવું હોવાની' શક્યતા દર્શાવઈ છે. તો વાક્ય-5માં

અમરતકાકીનાં મંગુ સિવાય અન્ય સંતાનો ‘હોવાનો’ નિર્દેશ છે. વાક્ય-૭માં ‘કાયદો ન હોવા’નું કહેવાયું છે. વાક્ય ૪માં ‘મા હોવા કે ન હોવા’ અંગે પ્રશ્ન છે. તો વાક્ય-૧૦.માં ‘એને બિલકુલ ભાન હોવાનો’ નિર્દેશ છે. એટલે કે વાક્ય-૩, ૫, ૬, ૮ અને ૧૦ ‘સ્થિતિ’ દર્શાવતાં વાક્યો છે.

જો આ વાક્યોમાં ‘સ્થિતિ’ છે તો બાકીનાં વાક્યોમાં શેનો નિર્દેશ છે ? બાકીનાં વાક્યોમાં કોઈ પ્રવૃત્તિનો નિર્દેશ છે. જેને આપણે વ્યાકરણી ભાષામાં ‘સ્થિત્યંતર’ કહીએ છીએ. એટલે કે વ્યક્તિ કે વસ્તુ જે એક સ્થિતિમાં હોય તેનાથી બીજી સ્થિતિમાં પરિવર્તન પામે. જેમકે, વાક્ય-૭માં ‘અમરતકાકી અને દીકરો મંગુને દવાખાનામાં મૂકી બહાર નીકળ્યાં માં ‘અમરતકાકી અને દીકરો’ પહેલાં દવાખાનામાં હતાં, હવે એ સ્થિતિમાં પરિવર્તન આવ્યું. તેઓ ‘બહાર નીકળ્યાં.’

આવાં સ્થિત્યંતર ધરાવતાં વાક્યોમાં પણ પ્રકાર હોય છે. નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

- (1) ભાઈ ઓફિસ ગયો.
- (2) સૂરજ આથમ્યો.
- (3) રાજેશ કૂદ્યો.
- (4) બોલ ઉછળ્યો.
- (5) મોહન અંધારામાં ડરી ગયો.

આ વાક્યોમાં કાંઈ જુદું લાગે છે ? સારું. હવે તમે આ વાક્યોમાં ‘જાણીજોઈને’ કે ‘પોતાની જાતે’ એવા શબ્દો ઉમેરો તો !

- (1) ભાઈ પોતાની જાતે ઓફિસ ગયો.
- (2) સૂરજ પોતાની જાતે આથમ્યો.
- (3) રાજેશ જાણીજોઈને કૂદ્યો.
- (4) બોલ જાણીજોઈને ઉછળ્યો.
- (5) મોહન પોતાની જાતે અંધારામાં ડરી ગયો.

આમાંના કયાં વાક્યો તમને વિચિત્ર લાગ્યાં ? સૂરજ કાંઈ પોતાની જાતે આથમે ? બોલ જાણીજોઈને ઉછળે ખરો ? કોઈ પોતાની જાતે ડરે ? જે પ્રવૃત્તિ જાણીજોઈને ન થાય, પોતાની જાતે ન થાય, કુદરતી રીતે થઈ જાય તેને ‘પ્રક્રિયા’ કહેવાય છે. અને જે પ્રવૃત્તિ જાણીજોઈને, ઈરાદાપૂર્વક કરવામાં આવે ત્યારે તેને ‘કિયા’ કહે છે. ઉપરનાં વાક્યોમાં જોઈએ તો ‘ભાઈનો ઓફિસ જવાનો ઈરાદો છે, તે જાણીજોઈને ઓફિસ ગયો છે. અથવા રાજેશ ઈરાદાપૂર્વક કૂદ્યો છે. ‘કૂદવું’ કે ‘ન કૂદવું’ તે રાજેશ નક્કી કરે છે. ‘કૂદવા’ પર રાજેશનું નિયંત્રણ છે. પણ ‘ઉછળવું’ કે ‘ન ઉછળવું’ તે બોલ નક્કી નથી કરતો. એટલે કે ‘ઉછળવા’ પર બોલનું નિયંત્રણ નથી. તેથી ‘આથમવું’, ‘ઉછળવું’, ‘ડરવું’ એ પ્રક્રિયાઓ છે પણ ‘જવું’, ‘કૂદવું’ એ કિયાઓ છે. અન્ય વાક્યો જોતાં કિયા - પ્રક્રિયા વધુ સ્પષ્ટ થશે.

કિયા :

- (1) મંગુને ગાંડાના દવાખાનામાં મૂકવાની સલાહ લોકો અમરતકાકીને આપતા.
- (2) જન્મની ગાંડી અને મૂંગી દીકરીને એ જે રીતે ઉછેરતાં, ચાકરી કરતાં અને લાડ લડાવતાં એ પ્રત્યક્ષ જોઈ લોકો અમેનાં વખાણ પણ કરતા.
- (3) અમરતકાકીએ જિંદગીમાં પહેલી વખત દવાખાનાનો વિરોધ ન કર્યો.
- (4) ફળિયા બહાર નીકળતાં એણે ધોતિયાના છેડા વતી આંખો લૂછી નાખી.
- (5) મેં મોહું નથી ધોયું.

પ્રક્રિયા :

- (1) અમરતકાકીની આંખમાં જળજળિયાં આવી જતાં.
- (2) આવતા માગશર મહિનામાં એની દશા બદલાય છે એટલે સારું થઈ જશે.
- (3) મંગુ મોટી થતી જતી હતી.
- (4) આટલું બોલતાં એમનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો.
- (5) રાતે બતી હોય તો એને ઊંઘ નથી આવતી.

ઉપરનાં કિયાત્મક વાક્યોમાં આપવું, ઉછેરવું, ચાકરી કરવી, લાડ લડાવવા, વખાણ કરવા, વિરોધ કરવો, લૂંછવું, ધોવું - વગેરે જેવાં કિયાપદો જોઈ શકાય છે. આ કિયાપદો ‘કિયા’ છે કારણ કે તે જાણીજોઈને, ઈરાદાપૂર્વક કોઈક કરે છે. જ્યારે પ્રક્રિયાત્મક વાક્યોમાં ‘જળજળિયાં આવવાં, દશા બદલાવી, સારું થવું, મોટા થવું, કંઠ ભરાઈ આવવો, ઊંઘ આવવી - આ બધા સ્થિત્યાંતર પર કોઈનું નિયંત્રણ નથી. કોઈ ઈરાદાપૂર્વક કશું કરતું નથી, આપોઆપ થાય છે. તેથી તે ‘પ્રક્રિયા’ છે.

હવે, નીચેનાં વાક્યોમાંથી તમે કિયા - પ્રક્રિયા ધરાવતાં વાક્યો જુદાં તારવી શકશો ? આમ તો તારવી જ શકશો. પણ જો મુંજાવ તો ‘કિયા’ ઓળખવાની ચાવી યાદ છે ને ? જ્યાં તમે ‘જાણીજોઈને’, ‘ઈરાદાપૂર્વક’ જેવા પ્રયોગ ઉમેરી શકો તે કિયા. પણ ‘આપોઆપ’ કે ‘એની મેળે’ જેવા પ્રયોગ ઉમેરી શકો તો તે ‘પ્રક્રિયા’.

- (1) અહીં અમારાં તનધન અર્થ્યાં.
- (2) આપણે ભારતદેશમાં આજે નવી જ સંસ્કૃતિ વિકસાવી છે.
- (3) અમરતકાકી મંગુની નાતમાં વટલાઈ ગયાં હતાં.
- (4) ગામની એક દીકરી - કુસુમ - ગાંડી થઈ ગઈ.
- (5) અમરતકાકીએ એમની શ્રદ્ધા પ્રમાણોના ઉપયાર ચાલુ રાખ્યા હતા.
- (6) શરમથી તેમનું ડોકું નીચું નમી ગયું.
- (7) રાતમાં હું એને કેટલી વાર ઓછાં છું.
- (8) પત્ર મળતાં દીકરો આવી પહોંચ્યો.
- (9) અમરતકાકીને એથી દુઃખ તો થયું.
- (10) પેલી મહાન સંસ્કૃતિના અવશોષો આજેય જરૂર છે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં વાક્ય-1, 2, 5 7 અને 8 - કિયાત્મક પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે. અને વાક્ય-3, 4, 6, 9 અને 10 પ્રક્રિયાત્મક પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે.

આપણે ટૂંકમાં જોઈએ તો-

- વાક્ય દ્વારા કોઈ પરિસ્થિતિ સૂચવાતી હોય છે.
- જો માત્ર કોઈ વ્યક્તિ કે પદાર્થના હોવા કે ન હોવા અંગેની પરિસ્થિતિનો જ નિર્દેશ હોય તો તેને ‘સ્થિતિ’ કહે છે.
- જો સ્થિત્યાંતરની પરિસ્થિતિ હોય અને તે કોઈના દ્વારા ઈરાદાપૂર્વક કરવામાં આવે, પરિસ્થિતિ કોઈના નિયંત્રણમાં હોય તો તેને ‘કિયા’ કહે છે.
- જો સ્થિત્યાંતરની પરિસ્થિતિ હોય અને તે કુદરતી રીતે કે આપોઆપ થતી હોય, તેના પર કોઈનું નિયંત્રણ ન હોય તો તેને ‘પ્રક્રિયા’ કહે છે.

કાળ-અવસ્થા

નીચેનો ફકરો ધ્યાનથી વાંચો. તેમાં કેટલીક ખાલી જગ્યા આપી છે. તેની બાજુમાં આપેલા કિયાપદના યોગ્ય રૂપનો ઉપયોગ કરીને તમારે માત્ર એ ખાલી જગ્યા પૂરવાની છે.

(1) હલો દીદી ! તું કેમ છે ? હું ? હું મજામાં છું. જ્ઞાજુ શું ..... (કર-વું) ? અરે, અહીં તો અમે બધાં જલસા ..... (કર-વું). અત્યારે બધાં શું કરે છે, એમ ? દાદા રેઝિયો પર સમાચાર ..... (સાંભળ-વું). બા વટાણા ..... (ફોલ-વું). મમ્મી ભાજપાંઉ ..... (બનાવ-વું). ગુડિયા પખા પાસે ગણિત ..... (ભણ-વું). પખા તેને પ્રમેય ..... (શીખવ-વું).

ખાલી જગ્યાઓ પૂરી ? સાવ સરળ હતું, બરાબર ? તેમ છતાં ઉત્તરની ખાતરી કરી લઈએ ?

(1) હલો દીદી ! તું કેમ છે ? હું ? હું મજામાં છું. જ્ઞાજુ શું કરે છે ? અરે, અહીં તો અમે બધાં જલસા કરીએ છીએ. અત્યારે બધાં શું કરે છે, એમ ? દાદા રેઝિયો પર સમાચાર સાંભળે છે. બા વટાણા ફોલે છે. મમ્મી ભાજપાંઉ બનાવે છે. ગુડિયા પખા પાસે ગણિત ભણે છે. પખા તેને પ્રમેય શીખવે છે.

તમે બરાબર ઉત્તરોથી ખાલી જગ્યા પૂરી હતી, ને ? તમને ખબર પડી કે તમે શું કર્યું ? તમે પહેલા ફકરામાં વાંચ્યું કે ‘હું મજામાં છું.’ એટલે તમે ‘કરીએ છીએ, સાંભળે છે’ - જેવાં કિયાપદોથી ખાલી જગ્યા પૂરી. આ વર્તમાન કાળનાં રૂપો છે. આ રૂપના પ્રત્યયો તમે રોજ વાપરો જ છો. છતાં અહીં ફરી એક વાર જોઈ લઈએ :

વર્તમાનકાળ									
	એકવચન					બહુવચન			
	પ્રત્યય	રચના	(લખવું)	(દોડવું)		પ્રત્યય	રચના	(લખવું)	(દોડવું)
પ્રથમ પુરુષ	હું	-ં	(લખ + ં) (છ + ં)	લખું છું	દોડું છું	અમે - આપણે	-ઈએ (છ + ઈએ)	(લખ + ઈએ) (છ + ઈએ)	લખીએ છીએ
બીજો પુરુષ	તું	-એ	(લખ + એ) (છ + એ)	લખે છે	દોડે છે	તમે	-ઓ	(લખ + ઓ) (છ + ઓ)	લખો છો
ગીજો પુરુષ	તે	-એ	(લખ + એ) (છ + એ)	લખે છે	દોડે છે	તેઓ	-એ	(લખ + એ) (છ + એ)	લખે છે

વર્તમાનકાળ સ્પષ્ટ થઈ ગયો ? નીચે આપેલાં વાક્યો વર્તમાનકાળમાં ફેરવી શકો ? તેમાં કાવ્યપંક્તિ પણ છે. પરંતુ તમે કાળ બદલવા ઉપર જ ધ્યાન આપજો. તમને તરત ધ્યાલ આવી જાય તે માટે કિયાપદ નીચે રેખા દોરી છે. તો હવે નીચેનાં વાક્યોને વર્તમાનકાળમાં ફેરવો.

(1) સમુદ્ર ભણી ઉપજ્વા કમરને કસી રંગથી

અંટક મરજીવિદ્યા, ડગ ભરંત ઉત્સાહના

(2) એણો બબે તે કુળ ઉજાળિયાં.

(3) આ જ વાત અસમના શંકરદેવ અને માધવદેવે પણ કહી.

(4) માર્કડી મને શકરિયાં પણ આપતી અને અમૃત જેવું પાણી પણ પાતી.

(5) હઠ્યા ન લવ તો ય, સાહસિક સર્વ કૂદી પડ્યા

અગાધ જળમાં, પ્રવેશ કુદી કાળને ગહ્યરે

મૂળ કૃતિમાં ઉપર પ્રમાણે જ છે. આપણે 'કાળ'ના અભ્યાસ માટે આ વાક્યો કે પંક્તિના કાળ બદલીશું. ઉપરનાં વાક્યોને વર્તમાનકાળમાં લખ્યાં ? ચાલો તપાસીએ, બરાબર લખ્યા છે કે નહીં !

- (1) સમુદ્ર ભણી ઉપરે છે કમરને કસે છે રંગથી
અંટક મરજીવિયા, ડગ ભરે છે ઉત્સાહના
- (2) એ બજે તે કુળને ઉજાળે છે.
- (3) આ જ વાત અસમના શંકરદેવ અને માધવદેવ પણ કહે છે.
- (4) માર્કડી મને શક્તિયાં પણ આપે છે અને અમૃત જેવું પાણી પણ પાય છે.
- (5) હે છે ન લવ તો ય, સાહસિક સર્વ કૂદી પડે છે
અગાધ જળમાં, પ્રવેશ કરે છે કાળને ગહ્યરે

હવે નીચેનો ફકરો વાંચો. યોગ્ય કિયાપદના યોગ્યરૂપથી ખાલી જગ્યા પૂરો :

મને શિક્ષક થવું બહુ ગમે. જો હું શિક્ષક થઈશ તો હું ખૂબ કામ કરીશ. મારી શાળાનાં બાળકોને મજા પડે તેવી રીતે ..... (ભણાવ-વું). તેમને રસ પડે, તેમનું જ્ઞાન વધે તેવી વિવિધ પ્રવૃત્તિ ..... (કરાવ-વું). મારાં વિદ્યાર્થીઓ સ્વચ્છતા જળવશે. તેઓ વૃક્ષો અને પર્યાવરણને ..... (સાચવ-વું). અમે સાથે પ્રવાસે ..... (જ-વું), બધું ..... (જો-વું), નવું નવું ..... (શીખ-વું). હું, મારાં બીજાં શિક્ષકમિત્રો અને મારાં વિદ્યાર્થીઓ - અમે સહૃ સાથે મળી સ્વસ્થ સમાજ ..... (ઘડ-વું).

આ ફકરાની ખાલી જગ્યાઓ પૂરી ? બરાબર છે ? તેમ છીતાં ઉત્તરની ખાતરી કરવી છે ?

મને શિક્ષક થવું બહુ ગમે. જો હું શિક્ષક થઈશ તો હું ખૂબ કામ કરીશ. મારી શાળાનાં બાળકોને મજા પડે તેવી રીતે ભણાવીશ. તેમને રસ પડે, તેમનું જ્ઞાન વધે તેવી વિવિધ પ્રવૃત્તિ કરાવીશ. મારાં વિદ્યાર્થીઓ સ્વચ્છતા જળવશે. તેઓ વૃક્ષો અને પર્યાવરણને સાચવીશ. અમે સાથે પ્રવાસે જઈશું બધું જોઈશું, નવું નવું શીખીશું. હું, મારાં બીજાં શિક્ષકમિત્રો અને મારાં વિદ્યાર્થીઓ - અમે સહૃ સાથે મળી સ્વસ્થ સમાજ ઘડીશું.

અહીં તમે કયા પ્રત્યયો લગાવ્યા ? ચાલો જોઈએ...

ભવિષ્યકાળ										
		એકવચન				બહુવચન				
	પ્રત્યય	રચના	(લખવું)	(દોડવું)		પ્રત્યય	રચના	(લખવું)	(દોડવું)	
પ્રથમ પુરુષ	હું	-ઈશ	લખ + ઈશ	લખીશ	દોડીશ	અમે - આપણે	-ઈશું	લખ + ઈશું	લખીશું	દોડીશું
બીજો પુરુષ	તું	-ઈશ	લખ + ઈશ	લખીશ	દોડીશ	તમે	-શો	લખ + ઓ	લખશો	દોડશો
ત્રીજો પુરુષ	તે	-શો	લખ + શો	લખશો	દોડશો	તેઓ	-શો	લખ + શો	લખશો	દોડશો

નીચે આપેલાં વાક્યોને ભવિષ્યકાળમાં ફેરવી શકો ? તેમાં પણ કાવ્યપંક્તિ છે. ધ્યાનમાં રાખજો... અહીં કિયાપદ નીચે રેખા દોરી નથી. તમે શોધી શકશો ને ?

- (1) માર્કડીને કાંઠે કેટલીય વાર બેઠો છું.
- (2) જ્યારે જ્યારે ગામડે જાઉં છું ત્યારે ત્યારે માર્કડીને મળ્યા વગર રહેતો નથી.
- (3) કામ કરે ઈ જીતે રે માલમ !

(4) ડર્યાં પ્રિયજનો, બધાં સજલનેત્ર આડાં ફર્યાં,
શિખામણ દીધી : ‘વૃથા જીવન વેડફો કાં ભલા’

- (5) એની આયુધારા હજ વહે છે.
આ વાક્યો - પંક્તિઓ ભવિષ્યકાળમાં લખી શક્યા ? ચાલો જોઈએ,
(1) માર્કડીને કાંઠે કેટલીય વાર બેસીશ.
(2) જ્યારે જ્યારે ગામડે જઈશ ત્યારે ત્યારે માર્કડીને મળ્યા વગર રહીશ નહીં.
(3) કામ કરશે ઈ જીતશે રે માલમ !
(4) ડરશે પ્રિયજનો, બધાં સજલનેત્ર આડાં ફરશે,
શિખામણ દેશે : ‘વૃથા જીવન વેડફો કાં ભલા’

- (5) એની આયુધારા હજ વહેશે.
હવે નીચેનો ફકરો વાંચો અને બાજુમાં આપેલા કિયાપદના યોગ્ય રૂપથી ખાલી જગ્યા પૂરો.

(3) મને પખ્યાની સંમતિ મળતાં જ મેં પ્રવાસની ફી ભરી દીધી. હું પણ પાવાગઢના પ્રવાસમાં જોડાયો.
બસમાં મારા ખાસ ભાઈબંધ જોડે જ..... (બેસ). અમે બધાએ ગીતો..... (ગા), મીમીકી ..... (કર).
મજા કરતાં કરતાં અમે પાવાગઢ ..... (પહોંચ). અમારા સાહેબે અમને પાવાગઢનું મહત્વ .....
(સમજાવ). અમે બધાં વાતો કરતાં કરતાં પર્વત ..... (ચડ).

જવાબ જોઈ લઈએ ?

પખ્યાની સંમતિ મળતાં મેં પ્રવાસની ફી ભરી દીપેલી. હું પણ પાવાગઢના પ્રવાસમાં જોડાયો. બસમાં મારા
ખાસ ભાઈબંધ જોડે જ બેઠો. અમે બધાએ ગીતો ગાયાં, મીમીકી કરી. મજા કરતાં કરતાં અમે પાવાગઢ પહોંચાયો.
અમારા સાહેબે અમને પાવાગઢનું મહત્વ સમજાવ્યું. અમે બધાં વાતો કરતાં કરતાં પર્વત ચડ્યાં.

તમે વિચારો કે તમે પ્રવાસે ક્યારે ગયા હતા ? એને કયો કાળ કહેશો ? ‘ભૂતકાળ’ ? બરાબર ! તો તમે
અહીં કયા પ્રત્યય જોડ્યા એનો તમને ઝ્યાલ આવ્યો ? ચાલો, જોઈ જોઈએ....

પણ યાદ રાખજો... સકર્મક અને અકર્મક કિયાપદની રચના જુદી પડે છે. (સકર્મક અને અકર્મક તો યાદ
છે ને ? જે કિયાપદ કર્મ લઈ શકે તે સકર્મક. દા.ત., લખવું, વાંચવું, ખાવું, પીવું વગેરે. અને જે કિયાપદ કર્મ ન
લઈ શકે તેને અકર્મક કિયાપદ કહે છે. જેમકે, ચાલવું, દોડવું, બેસવું વગેરે)

ભૂતકાળ (અકર્મક)

એકવચન						બહુવચન					
		લિંગ કાળનો	લિંગનો	રચના	(દોડવું)			લિંગ કાળનો	લિંગનો	રચના	(દોડવું)
પ્રથમ	હું	પુલિંગ	પ્રત્યય	-ય	-ઓ	દોડુ+યુ+ઓ	દોડયો	અમે	પુલિંગ	-ય	આ
		ખીલિંગ	(-ય)	-ઈ		દોડુ+ઈ	દોડી		ખીલિંગ	-ય	આં
બીજો	તું	પુલિંગ	-ય	-ઓ		દોડુ+યુ+ઓ	દોડયો	તમે	મિશ્ર	-ય	આં
		ખીલિંગ	(-ય)	-ઈ		દોડુ+ઈ	દોડી		પુલિંગ	-ય	આ
ગીજો	તે	પુલિંગ	-ય	-ઓ		દોડુ+યુ+ઓ	દોડયો	તેઓ	મિશ્ર	-ય	આં
		ખીલિંગ	(-ય)	-ઈ		દોડુ+ઈ	દોડી		પુલિંગ	-ય	આ
		નાં	-ય	-ઉ		દોડુ+યુ+ઉ	દોડયું		ખીલિંગ	-ય	આં
પુરુષ									મિશ્ર	-ય	આં

ભૂતકાળનાં સકર્મક કિયાપદનો કોઈ નીચે આપ્યો છે. તે ધ્યાનથી જોશો તો ખ્યાલ આવશે કે (1) પુરુષનાં રૂપોમાં તફાવત છે, (2) લિંગ-વચનના પ્રત્યય કર્મ પ્રમાણો લાગશે.

ભૂતકાળ (સકર્મક)													
		એકવચન					બહુવચન						
		કર્મનું લિંગ	કાળનો પ્રત્યય	લિંગનો પ્રત્યય	રચના (લખવું)			લિંગ અમે	કાળનો પ્રત્યય	લિંગના પ્રત્યય	રચના (લખવું)		
પ્રથમ પુરુષ	મેં	પુલિંગ	-ય	-ઓ	લખૂ+યૂ+ઓ	લખ્યો	અમે	પુલિંગ	-ય	આ	લખૂ+યૂ+આ	લખ્યો	
		ઝીલિંગ	(-ય)	-ઈ	લખૂ+ઈ	લખી		ઝીલિંગ	-ય	આં	લખૂ+યૂ+આં	લખી	
બીજો પુરુષ	તેં	નાં	-ય	-ઉ	લખૂ+યૂ+ઉ	લખ્યું	તમે	મિશ્ર	-ય	આં	લખૂ+યૂ+આં	લખ્યું	
		નાં	-ય	-ઉ	લખૂ+યૂ+ઉ	લખ્યું		પુલિંગ	-ય	આ	લખૂ+યૂ+આ	લખ્યો	
ગીજો પુરુષ	તેણે	નાં	પુલિંગ	-ય	-ઓ	લખૂ+યૂ+ઓ	લખ્યો	તમો	ઝીલિંગ	-ય	આં	લખૂ+યૂ+આં	લખી
		નાં	ઝીલિંગ	(-ય)	-ઈ	લખૂ+ઈ	લખી		મિશ્ર	-ય	આં	લખૂ+યૂ+આં	લખ્યું
		નાં	નાં	-ય	-ઉ	લખૂ+યૂ+ઉ	લખ્યું		પુલિંગ	-ય	આ	લખૂ+યૂ+આ	લખ્યો

તમે જોઈ શકો છો કે સકર્મક ધાતુના ભૂતકાળના રૂપોમાં કર્તા તરીકે ‘હું’ને બદલે ‘મેં’, ‘તું’ને બદલે ‘તે’ અને ‘તે’ને બદલે ‘તેણે’ વપરાય છે. બીજો નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે અહીં ઉપરના કોઠામાં તમે જોશો કે ‘મેં’ સાથે ‘લખ્યો’નું રૂપ નોંધ્યું છે તો ‘અમે’ સાથે પણ ‘લખ્યો’નું રૂપ નોંધ્યું છે. શા માટે ? કારણ કે તેનો પ્રત્યય કર્મ અનુસાર લાગે છે. જેમકે,

જવાબ (પુલિંગ)	નાટક (નાંસકલિંગ)	કવિતા (ઝીલિંગ)
મેં જવાબ લખ્યો.	મેં નાટક લખ્યું.	મેં કવિતા લખી.
તેં જવાબ લખ્યો.	તેં નાટક લખ્યું.	તેં કવિતા લખી.
મીનાએ જવાબ લખ્યો.	મીનાએ નાટક લખ્યું.	મીનાએ કવિતા લખી.
મોહને જવાબ લખ્યો.	મોહને નાટક લખ્યું.	મોહને કવિતા લખી.
અમે જવાબ લખ્યો.	અમે નાટક લખ્યું.	અમે કવિતા લખી.
તમે જવાબ લખ્યો.	તમે નાટક લખ્યું.	તમે નાટક લખ્યું.
તેમણે જવાબ લખ્યો.	તેમણે નાટક લખ્યું.	તેમણે કવિતા લખી.

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે કિયા કરનાર ‘મેં’ હોય કે ‘તેં’, ‘મીના’ હોય કે ‘મોહન’ - પ્રત્યય તો ‘જવાબ’, ‘નાટક’ કે ‘કવિતા’ જેવાં કર્મ અનુસાર લાગ્યો છે.

ભૂતકાળ માટે આપણે ‘-ય’ ઉપરાંત ‘-એલ’ પ્રત્યય પણ વાપરીએ છીએ. જેમકે,

- મેં પહેલો પાઠ વાંચ્યો હતો. - મેં પહેલો પાઠ વાંચેલો.
- એ દિવસે ખૂબ વરસાદ વરસ્યો હતો. - એ દિવસે ખૂબ વરસાદ વરસેલો.

તમે ભૂતકાળના કોઈમાં જોયું કે ‘લખ્યું, વાંચ્યું, દોડ્યો’ વગેરેમાં ‘-ય’ પ્રત્યય લાગ્યો છે. પણ કેટલાક ધાતુઓમાં અન્ય પ્રત્યય વાપરીએ છીએ. આ યાદી નીચે મુજબ છે.

પ્રત્યય	ધાતુ	ઉદાહરણ
-ધ-	ખાવું, પીવું, લેવું, દેવું, કહેવું	ખાધો, પીધું, લીધી, દીધું, કીધું
-ઠ-	બેસવું, પેસવું, નાસવું	બેઠો, પેઠો, નાઠો

આ રૂપોને પણ ‘-એલ’ પ્રત્યય લાગી શકે, તે તમે ધ્યાનમાં રાખી શકો. જેમકે,

- એ લારી પર અમે બહુ બરફ ખાયેલો.
- ગામડે ફોઈના ઘરે તાજું દૂધ પીયેલું.
- પરીક્ષાના ગડા કલાક દરમિયાન દાદા બહાર જ બેઠેલા.

નીચેનાં વાક્યો ભૂતકાળમાં ફેરવો :

- (1) માણસ સુખ અને આનંદ શોધે છે.
- (2) આપણો કેરીનો રસ ખાઈએ છીએ, કબૂલ.
- (3) નર્સ તને સારું સારું ખાવાનું આપશે.
- (4) ઊંચું ભણેલાં તો ઓફિસમાં બેસે.
- (5) મારડમાં હું મગફળીના સોદા માટે જઉં છું.

ઉત્તર જોઈએ :

- (1) માણસે સુખ અને આનંદ શોધ્યા.
- (2) આપણો કેરીનો રસ ખાધો, કબૂલ.
- (3) નર્સ તને સારું સારું ખાવાનું આપ્યું.
- (4) ઊંચું ભણેલાં તો ઓફિસમાં બેઠાં.
- (5) મારડમાં હું મગફળીના સોદા માટે ગયો હતો / ગયેલો.

આપણે અહીં વર્તમાનકાળ, ભવિષ્યકાળ અને ભૂતકાળના પ્રત્યયો અને પ્રયોગ જોયા. હવે તમે નીચેનાં વાક્યો વાંચો.

(1) મેં નિબંધ લખ્યો.	(2) મેં નિબંધ લખ્યો છે.
(3) મેં નિબંધ લખ્યો હતો.	(4) ગીતાએ નિબંધ લખ્યો હશે.

દેખીતી રીતે સરખાં લાગતાં વાક્યોમાં થોડો તફાવત છે. વાક્ય-1 ભૂતકાળ દર્શાવે છે. પણ બીજાં વાક્યોમાં ‘લખ્યો’ ઉપરાંત ‘છે’, ‘હતો’, ‘હશે’ પણ વપરાયા છે. આ સમજવા માટે તમે વિચારો કે તમે વાક્ય-2 ક્યારે વાપરો અને વાક્ય-3 ક્યારે વાપરો ? માનો કે ધરકામમાં નિબંધ લખવાનો હોય અને બીજા દિવસે સાહેબ નિબંધની નોટ માગે તો તમે ક્યું વાક્ય વાપરો ? બીજું કે ત્રીજું ? જો તમે નિબંધની નોટ લઈને ગયા હશો તો વાક્ય-2 વાપરશો. પણ જો નિબંધની નોટ મળતી નહીં હોય, ખોવાઈ ગઈ હશે તો તમે વાક્ય-3 વાપરશો. બરાબર ? પણ તમારી બહેનપણી માટે કોઈ પૂછશો તો તમે વાક્ય-4 વાપરશો.

જો કિયા પૂરી થઈ ગઈ હોય તો પૂર્ણાવસ્થા દર્શાવવા ‘-ય’ પ્રત્યય વપરાય છે. પણ જો કિયા ચાલુ બતાવવી હોય, એટલે કે અપૂર્ણાવસ્થા બતાવવા તો ‘-ત’ પ્રત્યય લગાવાય છે. જેમકે,

- (1) રમેશ નિબંધ લખતો હતો. (ભૂતકાળમાં કિયા ચાલુ હતી, પૂરી થઈ ન હતી.)

- (2) ગીતા નિબંધ લખતી હશે. (કિયા ચાલુ હોવાની, પૂરી થઈ ન હોવાની સંભાવના)

જો કિયા થવાની બાકી હોય એટલે કે આગામી અવસ્થા દર્શાવવી હોય તો ‘-વાન્-’ પ્રત્યય લગાવીએ છીએ. જેમ કે,

- (1) રોહિત નિબંધ લખવાનો છે.

- (2) કુસુમ નિબંધ લખવાની છે.

- (3) ચેતના નિબંધ લખવાની હતી.

(સંભાવના માટે ‘-નાર’ પ્રત્યય પણ વપરાય છે. પરંતુ તે કિયા કરનાર સંદર્ભે વપરાય છે. મહંદશો તે વિશેષજ્ઞ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. જેમકે, ‘ભાગ લેનાર વિદ્યાર્થીઓ, પ્રાર્થના ગાનાર છોકરીઓ.)

તમે આવા નિબંધના શીર્ષક વાંચ્યા છે ? - ‘જો હું પંખી હોઉં તો’, ‘જો હું વડા પ્રધાન હોઉં તો’. આવાં શીર્ષક ધરાવતા નિબંધમાં તમે વિવિધ કલ્યાણાં કરો છો કે જો તમે પંખી હોવ તો શું કરો, જો તમે વડા પ્રધાન હોવ તો શું કરો, બરાબર ? આ પ્રકારનાં વાક્યોને ‘સંભાવના’ કહેવાય છે. આવા અન્ય કાળ-અવસ્થા ધરાવતાં કેટલાંક કિયાપદો પર નજર નાખીએ :

પુરુષ	એકવચન	ઉદાહરણ	બહુવચન	ઉદાહરણ
પ્રથમ પુરુષ	હો + ઉ	સવારે અગિયાર વાગે હું પ્રાર્થનાખંડમાં હોઉં	હો+ઈએ	સવારે અગિયાર વાગે અમે પ્રાર્થનાખંડમાં હોઈએ
બીજો પુરુષ	હો + (-એ)- ય	સવારે અગિયાર વાગે તું પ્રાર્થનાખંડમાં હોય	હો, હો+(- એ)વ	સવારે અગિયાર વાગે તમે પ્રાર્થનાખંડમાં હોવ
ત્રીજો પુરુષ	હો + (-એ)- ય	સવારે અગિયાર વાગે તે પ્રાર્થનાખંડમાં હોય	હો+(-એ)- ય	સવારે અગિયાર વાગે તેઓ પ્રાર્થનાખંડમાં હોય.

વર્તમાનકાલીન આદત : (વર્તમાનકાળ જેવા જ પ્રત્યય)

પ્ર.પુ.	હું સવારે ચાલવા જાઉ.	અમે સવારે ચાલવા જઈએ.
બી.પુ.	તું સવારે ચાલવા જાય.	તમે સવારે ચાલવા જાઓ, જાવ.
ત્રી.પુ.	તે સવારે ચાલવા જાય.	તેઓ સવારે ચાલવા જાય.

અન્ય કેટલીક અવસ્થા દર્શાવતા પ્રત્યયો એક નજરે જોઈ લઈએ.

અપૂર્ણ અવસ્થા	-ત-	લખતો હતો, લખતો હશે. મંગુ અત્યારે શું કરતી હશે ? થોડાક શિકારીઓ... સાવચેતીથી ઉત્તરતા હતા.
પૂર્ણ અવસ્થા	-ય-	લઘું છે, લઘું હતું, લઘું હશે. તમે ય દીકરીથી થાક્યાં છો. એનું પાથરણું બદલ્યું હશે ?
આગામી અવસ્થા	-વાન-	લખવાનો છે, લખવાની છે, લખવાની હશે.
સામાન્ય અવસ્થા	-વ-	સાચું બોલવું, ગુસ્સો ન કરવો. હરિનામનો જ વેપાર કરવો. છેવટે ચિઠી લખીને દોષ <u>કબૂલ કરવો</u> ને માફી માગવી એવો મેં ઠરાવ કર્યો.
મુખ્ય કિયા પહેલાની કિયા સૂચવવી	-ઈ-, -ઈને-	બોલવું, લાવવું, ખરીદીને આપવું સાંજે વાળુમાં રોટલો દૂધમાં ચોળીને આપજો. આપણ અમ બિક્ષા માગી લાવતા, તને સાંભરે રે ?
મુખ્ય કિયા પછીની કિયા દર્શાવવી	-વા-	આપવા ખરીદવું, બતાવવા લાવવું, મંગુને દવાખાને મૂકવા જવાનું હતું. પછી ગુરુજ શોધવા નીસર્યા, તને સાંભરે રે ?

ભૂતકાળીન આદત	-ત્ર-	દાદા રોજ સવારે માણા ફેરવતા. અમરતકાકી મંગુને પોતાની લેગી સુવાડતા. સુખદુઃખની કરતા વાત, મને કેમ વીસરે રે ?
ભૂતકાળીન સંભાવના (કિયાતિપત્યર્થ)	-ત-	તેં કહ્યું હોત, અમે આવ્યા હોત, તેઓ કંઈ મોકલાવાના હોત. અમરતકાકીએ બીજું દૂસરું ભર્યું હોત તો દીકરાએ તે ઘડીએ જ એમને પોતાની પ્રતિજ્ઞા જણાવી શાંત પાડ્યા હોત.

પાઠ કે કવિતા વાંચતી વખતે કાળ અને અવસ્થા પણ જોશો તો તમને વાંચવાની વધારે મજા આવશે.

મકરંદ દવે

(જન્મ : 13-11-1922, અવસાન : 31-01-2005)

મકરંદ વજેશંકર દવે 'સાંઈ' તેઓ રાજકોટ જિલ્લાના ગોડલના વતની હતા. આજાદીની ચળવળમાં જોડાયા હતા. અનેક અખબારોમાં કામ કર્યું. તેમણે વલસાડ જિલ્લાના નંદીગ્રામમાં આદિવાસીઓ માટે કાર્ય કર્યું.

'ઝબૂક વીજળી ઝબૂક' તેમનો બાળકાવ્ય સંગ્રહ છે. 'બે ભાઈ', 'તાઈકો', બાળનાટ્ય સંગ્રહો છે. 'ધોગપથ' અને 'અંતર્વેદી' તેમના આધ્યાત્મ ચિંતનનાં પુસ્તકો છે. 'તરણાં', 'જ્યબેરી', 'ગોરજ', 'સૂરજમુખી', 'સંજા', 'સંગતિ', તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. 'શેષી વિજાણાંદ' ગીત નાટિકા છે. 'માટીનો મહેકતો સાદ' નવલકથા છે. 'સત કેરી વાણી' સંપાદિત ભજનસંગ્રહ છે. તેમને રણજિતરામ સુવાર્ણિંદ્રક એનાયત થયો હતો.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પુત્રી વિશેનાં અનેક કાવ્યો છે પણ પુત્રવધૂનું સ્વાગત એક વિરલ કાવ્ય છે. કવિ પુત્રવધૂને લક્ષ્મીજી સાથે સરખાવે છે. એના આવવાથી ધરમાં સો-સો કમળની સુગંધ આવી તેમ વર્ણવી તેનો મહિમા કરે છે. પુત્રવધૂના આવવાથી ધરનું સૌંદર્ય કેવું ખીલી ઉઠે છે તેનાં ચિત્રો આપી એને ધરનું છત અને છાંયડી ગળાવી અદ્ભુત ગૌરવ કરે છે. બંને કુળ ઉજાળનાર પુત્રવધૂના આગમનથી જીવતરની હાશ (નિરાંત)નો ભાવ કવિએ ઉત્તમ રીતે પ્રગટ કર્યો છે.

આજ લખમી આવ્યાં મારે આંગણો
 લાવ્યાં સો - સો કમલની સુગંધ,
 ઓચ્છવ મારે આંગણો.

મારી અડવી ભીતોને એનાં આંગળાં
 જ્યાં જ્યાં પરશો ત્યાં સોહે શણગાર,
 ઓચ્છવ મારે આંગણો.

એ ને વેણાલે વહાલપ નીતરે
 એ ને ટોડલિયે ટહુકાર,
 ઓચ્છવ મારે આંગણો.

એ તો ધરનું છતર, ધરની છાંયડી
 ધરની અગાસીનું ખુલ્લું આકાશ,
 ઓચ્છવ મારે આંગણો.

એ હો બબ્બે તે કુળને ઉજાળિયાં
 હૈયે હુંફ ને જીવતરની હાશ,
 ઓચ્છવ મારે આંગણો.

('પરિવાર કાવ્યો'માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

અડવું શણગાર વિનાનું, શોભારહિત; આંગળાં આંગળીઓથી લીપણમાં કરાતી ભાત; પરશ સ્પર્શ કરવો;
ટોડલો (ટોલ્લો) બારસાખના ઉપલા લાકડા આગળ રહેતો છેડો; છતર છત; ઉજાળવું ઊજણું કરવું, શોભાવવું

વિરુદ્ધાર્થી

સુગંધ દુર્ગંધ; તડકો છાંયડો; ખુલ્લું બંધ

તળપદા શબ્દો

લખમી લક્ષ્મી; ઓચ્છવ ઉત્સવ; જીવતર જન્મારો, જિંદગી

રૂઢિપ્રયોગો

કુળને ઉજાળવું કુળને શોભાવવું, કુળની પ્રતિજ્ઞા વધે તેવું કાર્ય કરવું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) પુત્રવધૂના આવવાથી જાણે...
     (A) લક્ષ્મી આંગણામાં આવ્યાં   (B) સો - સો કમલની સુગંધ આવી
     (C) આંગણો આજે ઉત્સવ થયો   (D) ઉપરના (A) (B) (C) ત્રણેય
- (2) પુત્રવધૂનાં વેણ કેવાં લાગે છે ?
     (A) કડવાં ઝેર   (B) વહાલ નીતરતાં
     (C) કવેણ   (D) તોછડાં
- (3) ઘરનું છતર બનવું એટલે...
     (A) ઘરનો કબજો સંભાળી લેવો   (B) ઘરના બધા સભ્યોને સાચવનાર બનવું
     (C) ઘર હવે ઘર રહ્યું જ નથી   (D) અગાસી ઉપર નવું બાંધકામ કરવું
- (4) ‘ઘરની અગાસીનું ખુલ્લું આકાશ’ વાક્યનો ભાવાર્થ
     (A) સ્વચ્છફીપણું, તડ અને ફડ   (B) ઘર, અગાસી અને ખુલ્લું આકાશ
     (C) બંધન, ગુલામી અને તિરસ્કાર   (D) સન્માન-સ્વતંત્રતા અને સ્વીકાર

2. નીચેના પ્રશ્નોનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ઘરની અડવી ભીતો હવે શાશગારથી કેમ શોભવા લાગી ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઈ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) પુત્રવધૂના આગમનથી ઘરમાં આવેલા પરિવર્તનની નોંધ તમારા શબ્દોમાં લખો.

- (2) પુત્રવધૂનું આગમન ઘર માટે ઉત્સવ બની ગયું છે તેમ કવિ શા માટે કહે છે ?

4. નીચેની કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

“એણે બબે તે કુળને ઉજાળિયાં”

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- તમારા ઘરમાં અને પડોશનાં બહેન પરણીને પહેલી વખત સાસરિયામાં આવે એ સમયના ઘરના સભ્યો સાથેના અનુભવો જાણી એની નોંધ તૈયાર કરો.
- તમારા ઘરમાં ભાબી, બહેન કે બાની સાથેના ઘરના અન્ય સભ્યોનો ભાવાત્મક સંબંધ કેવો છે તેની નોંધ કરો.
- ‘દીકરી અને પુત્રવધૂનું ગૌરવ સમાન હોવું જોઈએ.’ એ મુદ્દા પર જૂથચર્ચાનું આયોજન કરો.
- મકરંદ દવેનાં કુટુંબભાવનાં અન્ય કાવ્યો મેળવીને વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કવિએ લખમી, ઓચ્છવ, છાંયડી, છતર જેવા તળપદા શબ્દો વાપરીને પણ કાવ્યનો લય અને મીઠાશ જાળવ્યાં છે.
- કવિએ ‘વેણ’ અને ‘ટોડલો’ શબ્દોને ‘વેણલે’ અને ‘ટોડલિયે’ જેવા લાડવાચક બનાવી એ જ લય અને મીઠાશ જાળવ્યાં છે.
- કવિએ છતર સાથે છાંયડીનો વર્ણાનુપ્રાસ મૂક્યો છે. વળી પુત્રવધૂ માટે ‘છાંયડી’ જેવું મૃદુ અને નજીકતાબર્યું વિશેષજ્ઞ વાપરી લાક્ષણિકતા પ્રગટ કરી છે. વળી કવિની કમાલ ‘આવ્યા’ વાપરવામાં દેખાય છે. પુત્રવધૂની સરખામણી લક્ષ્મીમાતા સાથે કરી છે, દેવીની જેમ એનું માન જાળવવા ‘આવ્યા’નું સાંકેતિક સૂચન મૂક્યું છે.
- ‘વેણલે વ્યાલપ નીતરે’, ‘ટોડલિયે ટહુકાર’, ‘અડવી ભીતોને એનાં આંગળાં’, ‘ઘરનું છતર ઘરની છાંયડી’ - આ શબ્દચિત્રો પુત્રવધૂને સરસ રીતે રજૂ કરે છે. વળી આવા સરળ શબ્દોથી પણ કેવું સક્ષમ આલેખન થઈ શકે છે એનો ઉત્તમ નમૂનો કવિ આપી દે છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

પોતાની દીકરી અને પુત્રવધૂમાં બેદ કરતાં પરિવારોની સંખ્યા આપણા સમાજમાં ઓછી નથી, પરંતુ દીકરી કરતાં પણ પુત્રવધૂને વિશેષ આવકાર આપનાર પરિવારો પણ આપણા સમાજમાં હયાત છે.

પુત્રવધૂ એ અજ્ઞાણી વ્યક્તિ... બીજા ઘરની વ્યક્તિ એવો ઉપેક્ષિત વ્યવહાર પુત્રવધૂમાં અસલામતીની ભાવના પેદા કરે છે. કાવ્યમાં સૂચવાયું છે તેમ પુત્રવધૂને ‘લક્ષ્મી’, ‘પરિવારનું અભિજ અંગ’, ‘કુદુંબનું ગૌરવ’, ‘કુળદીપિકા’ સ્વરૂપે જોવાની અને સ્વીકારવાની જરૂર છે. જે ઘરમાં આવું બને છે તે ઘર ‘સ્વર્ગથી પણ સુંદર’ બને તેવો ભાવ આ ગીતમાં વ્યક્ત થયેલ છે તેની સ્પષ્ટતા કરવી.

ભાષાકીય અભિવ્યક્તિની વિશેષતા અને પુત્રવધૂના આગમનથી સર્જયેલા ઉત્સવના માહોલને આનંદના કેન્દ્રસમાં ઉદાહરણોથી રજૂ કરાયાં છે તે સ્પષ્ટ કરવું. ગુજરાતીમાં પુત્રવધૂની પ્રતિજ્ઞા કરતાં ખૂબ ઓછાં કાવ્યો લખાયાં છે તે તરફ વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન દોરવું.

વિનોબા ભાવે

(જન્મ : 11-9-1895, અવસાન : 15-11-1982)

વિનાયક નરહરિ ભાવે, વિખ્યાત 'વિનોબા'ને નામે. રાયગઢ જિલ્લાના ગાગુડે ગામમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. તેઓ આચાર્યના હુલામણા નામે પ્રસિદ્ધ હતા. ગાંધીજીના અનુવાયી અને ભૂદાન ચળવળના પ્રણેતા હતા. તેઓ મૌલિક ચિંતક અને લેખક હતા. તેમણે ભગવદ્ગીતાનો મરાઠી ભાષામાં અનુવાદ કર્યો હતો. 'ગીતાપ્રવચનો' (ભારતની તમામ ભાષામાં અનુવાદિત) 'વિચારપોથી', 'સ્થિતપ્રકા દર્શન', 'મધુકર', 'કંતિ દર્શન', 'સ્વરાજ્ય શાસ્ત્ર', 'ભૂદાન ગંગા ભાગ-૧ થી ૧૦ તેમના મહત્વનાં પુસ્તકો છે. તેમને રેમન મેંસેસ એવોઈ તથા ભારતરલથી સન્માનિત કરાયા હતા.

વિનોબા ભાવેએ 'ભારતીય સંસ્કૃતિની સિદ્ધિ' નિબંધમાં સંસ્કૃતિ-પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ વચ્ચેનો લેદ ઉદાહરણોથી સમજાવ્યો છે. વિકૃતિનો અસ્વીકાર અને પ્રકૃતિને સંસ્કૃતિનું રૂપ આપવાની ભલામણ લેખકે કરી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રયોગશીલતાનો લેખકે મહિમા કર્યો છે. ભારતદેશનો વિચારવૈભવ અદ્ભુત છે એમ કહી લેખકે ભારતીય સંસ્કૃતિની ખૂબીઓ ખૂબ સચોટ રીતે સમજાવી વિવિધતામાં એકતાની વિશેષતા સ્પષ્ટ કરી છે.

પ્રકૃતિ એટલે સહજ સ્વભાવ. સંસ્કૃતિ એટલે સહજ સ્વભાવથી ઉપર ઉઠવું. વિકૃતિ એટલે સહજ સ્વભાવથી નીચે પડવું. પ્રકૃતિ વચ્ચે છે, નોર્મલ છે, સહજ છે.

માણસની એક પ્રકૃતિ હોય છે, એક સંસ્કૃતિ અને એક વિકૃતિ. ખૂબ લાગે છે અને ખૂબ લાગતાં માણસ ખાય છે, તે એની પ્રકૃતિ છે. ખૂબ ન લાગવા છતાં માણસ ખાય છે, તે એની વિકૃતિ છે અને ખૂબ લાગવા છતાં આજે એકાદશી છે એટલા વાસ્તે ભગવત્-સ્મરણ માટે માણસ ખાતો નથી, તે એની સંસ્કૃતિ છે. આમ, ઉપવાસ કરવો એ સંસ્કૃતિ છે. આપણે મહેનત કરીને ખાઈએ છીએ, તે આપણી પ્રકૃતિ છે. આપણે જાતે મહેનત કરવાનું ટાળીશું, બીજાની મહેનત લૂંટીને ભોગ ભોગવતા રહીશું, તે આપણી વિકૃતિ છે. આ વસ્તુ ભલે મોટા ભાગના માણસોમાં દેખાતી હોય, તેમ છતાં આ માણસની પ્રકૃતિ નથી, વિકૃતિ જ છે. ભલે ને આ પ્રકારની વિકૃતિ પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી દેખાતી હોય. તેમ છતાં આ કદાપિ સંસ્કૃતિ હોઈ શકે નહિ. પરંતુ આપણા શ્રમથી પેદા થયેલી ચીજ પણ બીજાને આચા વિના ભોગવતી નહિ, આપીને અને વહેંચીને જ ભોગવતી, એ માણસની સંસ્કૃતિ છે. માણસમાં અને પશુમાં ફરક છે, અંતર છે. આ અંતરને વધારવું, પશુપણામાંથી નીકળતા જઈને માણસપણા તરફ આગળ વધતા જવું, તેને જ સંસ્કૃતિવર્ધન કહે છે. માણસ સુખ અને આનંદ શોધે છે, એ ખરું; પરંતુ કયો આનંદ વિકૃત છે, કયો પ્રાકૃત છે અને કયો સંસ્કૃત છે, તેનો ઘ્યાલ રાખવો પડે. જે સુખ સહૃને આનંદ આપી શકે તેવું હોય એ જ ખરું સુખ છે, અને એ જ સુસંસ્કૃત આનંદ છે. જે આનંદ આપણાને સંસ્કૃતિ તરફ લઈ જાય, એ જ સાચો આનંદ છે.

સંસ્કૃતિ ક્યારેય ખરાબ નથી હોતી, વિકૃતિ જ ખરાબ હોય છે, અને પ્રકૃતિને આપણે ન ખરાબ કહી શકીએ, ન સારી. તે જેવી છે તેવી છે. કાગડો કાળો છે, તેને આપણે ખરાબ ન કહી શકીએ, કેમ કે તે એની પ્રકૃતિ છે. બગલો સફેદ છે, પણ તેટલા માત્રથી આપણે તેને સારો ન કહી શકીએ, કેમ કે તે એની પ્રકૃતિ છે, પ્રકૃતિથી ઉપર ઉઠીને આગળ વધવું, એ જ સંસ્કૃતિ છે.

ઘણી વાર આપણો વિકૃતિને પણ સંસ્કૃતિ માની લેવાની ભૂલ કરી બેસીએ છીએ. એટલે આ બાબત સાવધ રહેવાની જરૂર છે. આજે પણ્યમના લોકો વિજ્ઞાનમાં ઘણા આગળ વધ્યા છે. એમની પાસેથી આપણે લેવા લાયક ઘણું છે; પરંતુ એમનામાં ઘણો વિકૃતિનોયે અંશ પડ્યો છે, તેને સંસ્કૃતિ માની લેવાની ભૂલ આપણે ન કરીએ. એમની વિકૃતિ કાંઈ આપણે અપનાવવાની નથી. તે સિવાય દુનિયાભરની જેટલી સંસ્કૃતિ છે, તે આપણે અપનાવી લેવાની છે.

આની સાથોસાથ એ પણ ઘણામાં રાખીએ કે દુનિયાભરની સંસ્કૃતિ લઈએ, પણ આપણે ત્યાંની પણ ભલે હોય, વિકૃતિ આપણાને ન ખપે. આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળથી કોઈ એક જ ચીજ ચાલી આવતી હોય, પણ તે જો વિકૃતિ હોય, તો તેનો સ્વીકાર હરગિજ ન કરવો જોઈએ. વિકૃતિ બીજાઓની હોય કે આપણી હોય, સંદર્ભ વર્જય છે. અને પ્રકૃતિને સ્વીકારવી, પણ તેનુંયે હંમેશાં શોધન કરતા રહેવું. પ્રકૃતિને હરહંમેશ સંસ્કૃતિનું રૂપ આપતા રહેવું.

ખાવાનું આપણે ન છોડી શકીએ, કારણ કે તે પ્રકૃતિ છે, પણ માંસાહાર છોડી શકીએ. તે જરૂર છોડીએ, કેમ કે તે સંસ્કૃતિની દિશાનું આગળનું પગલું છે. ખાવામાં સંયમ રાખી શકીએ તો જરૂર રાખીએ, કારણ કે તેમ કરવાથી સંસ્કૃતિની દિશામાં એટલા આગળ વધીશું.

મારું તો માનવું છે કે વિજ્ઞાનની જેમ જેમ પ્રગતિ થતી જશે, માણસમાં વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ જેમ જેમ વધતી જશે, તેમ તેમ વિકૃતિઓ ક્ષીણ થતી જશે અને માણસ સંસ્કૃતિની દિશામાં આગળ વધતો જશે. બહુ આગ્રહ કરી-કરીને ખવડાવું કે અકર્યાંતિયાની માફક ખાવું, એ પણ વિકૃતિ જ છે. પણ આજે હજુ માણસને આ સમજાતું નથી, કેમ કે માણસને આપણી શરીરરચનાનું અને પાચન-પ્રક્રિયાનું પૂરતું જ્ઞાન નથી. જ્યારે તેને શરીરનું અંતર-બાબ્ય જ્ઞાન થશે, ત્યારે તેને તુરત સમજાશે કે આ વિકૃતિ છે અને તે છોડવી જોઈએ. માણસ કાયમ સંસ્કૃતિ-વિકૃતિનું પુથક્કરણ કરતો રહેશે, વિશ્વેષણ કરતો રહેશે, પ્રયોગો કરતો રહેશે, અને પોતાને સાચી દિશામાં આગળ વધારતો રહેશે.

આવું ભારતમાં થયું છે. અહીં હજારો વરસથી માણસ જાતજાતના પ્રયોગો કરતો રહ્યો છે અને તેમાંથી આપણે જેને ભારતીય સંસ્કૃતિ કહીએ છીએ, તે નીપળ છે. ભારતની સંસ્કૃતિ પ્રયોગશીલ છે. ભારત પ્રાચીન કાળમાં બહુ જ પ્રવૃત્તિમય હતો. અહીં બહુ પ્રયોગો પણ થયા, તેના નિર્ઝર્ખ પણ નીકળ્યા. અને તેમાંથી વિવિધ શાખાઓ પણ ઊભાં થયાં. તેમાં આધ્યાત્મિક દસ્તિ મુખ્ય હતી. માણસ આધ્યાત્મિક દસ્તિએ કેમ આગળ વધતો રહે, તેની ખોજ નિરંતર ભારતમાં ચાલી. આવી બધી યોજનાઓ આપણા પૂર્વજીએ અનેક પ્રયોગો કરી-કરીને ઘડી. અને આ આપણો બહુ મોટો વારસો છે.

ભારત માટે એમ કહેવાય છે કે આ એક મોટો સંપન્ન દેશ છે. અહીં સુંદર-સુંદર સેંકડો નદીઓ વહે છે અને હિમાલય જેવો અદ્ભુત પહાડ તો અહીં છે જ. આપણો દેશ ભારે સુજલ ને સુફળ છે. પણ આપણા કરતાંથે વધારે સુજલ-સુફળ દેશો દુનિયામાં મોજૂદ છે. એટલે આ કંઈ આપણી વિશેષતા ન કહેવાય. હા, આપણે એવો દાવો જરૂર કરી શકીએ કે અહીં જે વિચાર-સંપદા આપણાને મળી છે, તે અત્યંત અદ્વિતીય છે. આ હું કોઈ અભિમાનથી નથી કહેતો. જો હું કોઈ બીજા દેશમાં જન્મ્યો હોત, તો પણ નિષ્પક્ષપણે તટસ્થતાથી ભારત વિશે આવું જ કહેત કે ભારતનો વિચાર-વૈભવ ખરેખર અદ્વિતીય છે.

ભારતમાં વૈદિક ઋષિઓથી લઈને આજ સુધી શબ્દોની એક અખંડ પરંપરા ચાલી આવી છે. હું દુનિયામાં બીજો કોઈ દેશ એવો નથી જોતો, જ્યાંની ભાષામાં દસ હજાર વરસોથી એના એ શબ્દ ચાલ્યા આવતા હોય. ભારતમાં શબ્દશક્તિનું જેટલા ઊંડાશથી ચિંતન થયું છે, તેટલું બીજે ક્યાંય નથી થયું. ભારતે પોતાના પુરાણા શબ્દોને તોડ્યા નથી. નવા જરૂર બનાયા છે. સાથે જ જૂના શબ્દોમાં નવા અર્થ નાખીને તેમનો વિકાસ કર્યો છે. આ શબ્દ-પરંપરા ભારતમાં પહેલેથી આજ સુધી અખંડ ચાલી આવી છે અને બીજે ક્યાંય આવું જોવા મળતું નથી.

યાસ્કાયર્ય કહું, આપણી સનાતન છતાં નિત્યનૂતન સંસ્કૃતિ છે. આપણી ભીતર એક અખંડ તંતુ કાયમ છે. પુરાણા જમાનાના કોઈ ઋષિ આજે આવે, તો તેને આપણો બાબ્ય વેશ ભલે જુદો દેખાય, પણ એને આપણામાં એવું કંઈક અવશ્ય દેખાશે, જેને લીધે એ કહી ઉઠશે કે આ મારાં જ બાળકો છે. આપણી ભીતર કોઈક શાશ્વત, સ્નિગ્ય, ચવડ, કઠોર અને જીવતરવાળી વસ્તુ છે, જે બદલાતી નથી. આ આપણું એક અનોખું બળ છે.

હજારો વરસોનો આપણો પુરાતન દેશ છે. જ્યારે બીજા દેશોના ઈતિહાસનો આરંભ પણ નહોતો થયો, ત્યારે આપણા પૂર્વજો ગૌરવશિખર ઉપર પહોંચી ગયા હતા. અનેકાનેક પરિવર્તન આવ્યાં, છતાં અહીંની પરંપરા અતૂટ રહી, જે પ્રાચીનતમ કાળ સાથે આપણાને જોડી રાખે છે. સ્વણ-કાળના બેદો છતાં અહીં એકતાનું જ દર્શન થાય છે.

અહીં કહેવાયું છે કે, ‘દુર્લભં ભારતે જન્મ’. આપણો આ ભારતદેશ પરમ પવિત્ર દેશ છે, એમ આપણા પૂર્વજો કહ્યા કરતા. ‘દુર્લભં મહારાષ્ટ્રે જન્મ’, ‘દુર્લભં ગુર્જરેષુ જન્મ’- એવાં વચ્ચને અહીં ક્યાંય નહિ મળે. તુલસીદાસજી પણ કહેશે, ‘ભલિ ભારત ભૂમિ, ભલે કુલ જન્મ.’ પાંચસો વરસ પહેલાં ગુજરાતના કવિ નરસિંહ મહેતાએ ગાયું - ‘ભરત ખંડ ભૂતળમાં જન્મી જેણે ગોવિંદના ગુણ ગાયા રે !’ તે ધન્ય છે ! આ જ વાત અસમના શંકરદેવ અને માધવદેવે પણ કહી. ન નરસિંહ મહેતાએ ગુજરાતનો મહિમા ગાયો, ન શંકરદેવે અસમનો મહિમા ગાયો ! એકબીજાની ભાષા તો તેઓ જાણતા નહોતા, એકબીજાનેય નહોતા જાણતા. છતાં ભારત અમારી પુણ્યભૂમિ છે અને અમે તેમાં જન્મ પામ્યા તેથી ધન્ય થઈ ગયા, એવું એ બંનેએ અનુભવ્યું અને વ્યક્ત કર્યું.

આવી રીતે આખા ભારતનું અભિમાન એ કાંઈ પ્રકૃતિ નથી, બલ્કે સંસ્કૃતિ છે. જ્યાં એવી એવી ભાષાઓ છે કે ન જાણતો હોય તેને શીખતાંથે વરસો નીકળી જાય, એવી વિભિન્ન ભાષાઓ અને અપરંપાર વિવિધતાવાળા આ ભૂખંડને એક દેશ માનવો, એ સંસ્કૃતિ છે. પ્રકૃતિથી ઉપર ઊઠીને આ સંસ્કૃતિ સધાર્થ છે. એવી ભારતીય સંસ્કૃતિને આપણે જાળવવાની છે અને આગળ વધારવાની છે.

(‘ભારતીય સંસ્કૃતિ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

વજ્ય ત્યજવા યોગ્ય; ક્ષીણ ઘસાયેલું, નબળું; અકરાંતિયું ધરાય નહિ તેવું, વધારે પડતું ખાનારું; સાવધ જગ્રત, સજાગ; નિર્ઝર્ષ સાર; અદ્વિતીય અજોડ; અસ્ખલિત સતત, એકધારું; શાશ્વત નિત્ય; ચવડ મુશ્કેલીથી તૂટે, ફાટે કે ચવાય તેવું; સંપદા સંપત્તિ

વિરુદ્ધાર્થી

પ્રાચીન અર્વાચીન; સાવધ ગાફેલ; સ્નિગ્ધ કઠણ; બાધ્ય આંતરિક; આધ્યાત્મિક સાંસારિક; અભિમાન નિરભિમાન; શાશ્વત નાશવંત; અકરાંતિયું ભિતાહારી

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) નીચેનામાંથી ક્યું વાક્ય બંધનેસતું નથી ?
  - (A) વિકૃતિ એટલે સહજ સ્વભાવ
  - (B) પ્રકૃતિ એટલે સહજ સ્વભાવ
  - (C) સંસ્કૃતિ એટલે સહજ સ્વભાવથી ઉપર ઊઠવું
  - (D) વિકૃતિ એટલે સહજ સ્વભાવથી નીચે પડવું
- (2) વિકૃતિઓ ક્યારે ક્ષીણ થતી જશે ?
  - (A) માણસમાં વैજ્ઞાનિક વૃત્તિ જેમ જેમ ઘટતી જશે ત્યારે
  - (B) માણસમાં પશુવૃત્તિ આવતી જશે ત્યારે
  - (C) દુનિયાભરની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરવાથી
  - (D) માણસમાં વैજ્ઞાનિક વૃત્તિ જેમ જેમ વધતી જશે ત્યારે
- (3) (પાઠના આધારે) ભારત પાસે અદ્વિતીય એવું શું છે ?
  - (A) માનવસંપદા
  - (B) વિચારસંપદા
  - (C) પ્રાણીસંપદા
  - (D) વૈભવી રહેણીકરણી

2. નીચેના પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) પ્રાચીન સમયના કોઈ ઋષિ આજે આવે તો તે શું કહેશે ?

3. નીચેનો પરિચ્છેદ વાંચી તેની નીચે આપેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર લખો :

ઉપવાસ કરવો એ સંસ્કૃતિ છે. આપણે મહેનત કરીને ખાઈએ છીએ, તે આપણી પ્રકૃતિ છે. આપણે જાતે મહેનત કરવાનું ટાળીશું, બીજાની મહેનત લૂંટીને ભોગ ભોગવતા રહીશું, તે આપણી વિકૃતિ છે.

(1) બીજાની મહેનત લૂંટીને ભોગ ભોગવવાની વૃત્તિને શું કહેવાય ?

(2) ઉપવાસને લેખક શું કહે છે ?

(3) 'પ્રકૃતિ'ને સમજાવવા લેખકે શું કહ્યું છે ?

(4) આ પરિચેદને ધોગ્ય શીર્ષક આપો.

4. નીચેના પ્રશ્નનો સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

(1) આ પાઠમાંથી ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતાઓ લખો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ભારતીય સંસ્કૃતિ આધારિત કિવિજનું આયોજન કરી એનો સાચો ઉત્તર તથા અન્ય ગ્રંથ વિકલ્પો સાથે પ્રશ્નોની યાદી તૈયાર કરો. કિવિજમાં ભાગ લો.
- તમારા મિત્રોના પરિવારની સાથે મળી વિવિધ ઉત્સવોની ઉજવણી કરો.
- ભારતીય સંસ્કૃતિની કઈ વિશિષ્ટતાઓ તમને ગમે છે તેની યાદી તૈયાર કરો.
- સમાજમાં ઉજવાતા ઉત્સવોમાં કોઈપણ એકનો અહેવાલ તૈયાર કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● “....તેમ છતાં આ કદાપિ સંસ્કૃતિ હોઈ શકે નાણી.” માણસ બીજાની મહેનતનો ગેરલાભ ઉઠાવે તે વિકૃતિ છે. વિનોબાળ ધારદાર શબ્દો વાપર્યા વિના પણ આ સનાતન સત્ય કેવી સાહજિકતાથી છતાં અડગતાથી રજૂ કરે છે તેની ખાસ નોંધ લો.

● માનવીની ખામીઓ, ખૂબીઓ અને સહજ સ્વભાવ માટે લેખકે કેવા સુંદર પ્રાસસભર- ‘સંસ્કૃતિ’, ‘વિકૃતિ’ અને ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દો પ્રયોગ્યા છે ! શબ્દપસંદગી લેખન માટે કેવી અસરકારક બની રહે છે તે બાબતનો આ ઉત્તમ નમૂનો છે.

● “પ્રકૃતિને હરહંમેશ સંસ્કૃતિનું રૂપ આપતા રહેવું.” માણસે સુધ્યારણા માટે પ્રયત્ન કરતા રહેવું જોઈએ આ પાયાની બાબત કેવી સાહજિક છતાં સરસ રીતે લાઘવથી રજૂ કરી છે તેની નોંધ લો.

● લેખકે કેટલાક તત્ત્વમાં શબ્દો પણ સક્ષમતાથી વાપર્યા છે તે જુઓ...

શિક્ષકની ભૂમિકા

ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસાની ભવ્યતા, વિવિધતા અને પ્રાચીનતા વિશે વિદ્યાર્થીઓને સંદર્ભો અને ઉદાહરણો દ્વારા માહિતગાર કરવા.

સંસ્કૃતિ ગમે તેટલી મહાન હોય છતાં માત્ર તેના ગુણગાન ગાવાથી તેનું સંરક્ષણ કે સંવર્ધન થઈ શકવાનું નથી. તે માટે સતત, સજાગ અને સભાનપણે પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે તે વિચારનું દર્શિકરણ કરવું.

પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ અને વિકૃતિ વચ્ચેનો તાત્ત્વિક બેદ સ્પષ્ટ કરી સંસ્કૃતિ તરફ આગળ વધવા માટે વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહિત કરવા.

સમાનતા, સમભાવ, અન્યનો સ્વીકાર, વૈજ્ઞાનિક અભિગમ, સહિષ્ણુતા, સરળતા અને સજજનતા જેવા ગુણોનું વિદ્યાર્થીઓ આચરણ કરે તે માટે શિક્ષકે વાતાવરણ પૂરું પાડવું અને પ્રયત્નશીલ રહેવું.

‘ભારત એક ખોજ’ ફિલ્મના કેટલાક અંશોની ડી.વી.ડી. મેળવી વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષકે દર્શાવવી.

પૂજાલાલ

(જન્મ : 17-06-1901, અવસાન : 27-12-1985)

પૂજાલાલ રણાધોડદાસ દલવાડીનું વતન આડાંદ જિલ્લામાં આવેલું નાપા ગામ છે. પૂજાલાલના નામથી સાહિત્યકૃતિઓ લખેલી છે. તેઓ કવિ તરીકે જાણીતા છે. તેમણે ૧૮૮૬થી શ્રી અરવિંદ આશ્રમ, પુરુષેરીમાં વસવાટ કર્યો હતો. ‘પારિજાત’, ‘પ્રભાતગીત’, ‘શ્રી અરવિંદ વંદના’, ‘શ્રી અરવિંદ મહાપ્રભુ’, ‘સાવિત્રી પ્રશસ્તિ’ વગેરે કાવ્ય ગ્રંથોમાં શ્રી અરવિંદ દર્શનના અને અધ્યાત્મભાવનાં કાવ્યો છે. તેમણે પ્રદેશપ્રેમ અને રાષ્ટ્રપ્રેમનાં કાવ્યો પણ લખેલાં છે. ‘ગુર્જરી’ એ તેમનો સોનેટ કાવ્યોનો સંગ્રહ છે. તેમણે બાળકાવ્યો અને ડિશોરકાવ્યો પણ લખેલાં છે.

‘મરજીવિયા’, સોનેટ સ્વરૂપની કાવ્યરચના છે. સોનેટ ચૌદ પંક્તિનું છંદમાં લખાતું કાવ્યસ્વરૂપ છે. સમુદ્રમાં મોતી લેવા માટે જતી વ્યક્તિઓને મરજીવિયા કહેવાય છે. કારણ કે અગાધ સમુદ્રમાં મોતી લેતાં મૃત્યુનું પણ જોખમ હોય છે, માટે જ એને મરજીવિયા કહેવાય છે. પ્રસ્તુત કાવ્યમાં ઉર્ધ્વ વગર, અટકાય વગર ઉત્સાહથી સમુદ્ર તરફ આગળ વધતા મરજીવિયાનું વર્ણન છે. પ્રિયજનોની આંખોમાં આંસુ છે પણ મરજીવિયા એમ વાર્યા વળે એવા નથી. એ દફનિશ્ચયી છે. અફાટ, અગાધ, વિકરાળ સમુદ્રમાં એ મોતી લેવા પ્રવેશે છે. મૃત્યુની મુખોમુખ થઈને મોતી લઈ બહાર આવે છે, ત્યાં સોનેટ પૂરું થાય છે. જીવનમાં જે દફનિશ્ચયી રહીને સાહસ કરે છે એને જ મોતીરૂપી ફળ મળે છે એ ભાવ આ સોનેટ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે.

સમુદ્ર ભણી ઊપડચા કમરને કસી રંગથી
અટક મરજીવિયા, ડગ ભરત ઉત્સાહનાં;
પ્રદીપ નયનો; અથાગ બળ ઊભરે અંગથી;
મહારવ તણી દિશા પર ઠરી બધી ચાહના.

ઉર્ધ્વ પ્રિયજનો; બધાં સજલનેત્ર આડાં ફર્યા,
શિખામણ દીધી : ‘વૃથા જીવન વેડફો કાં ભલા,
કહીથી વળગી વિનાશકર આંધળી આ ભલા ?’
પરંતુ દફનિશ્ચયી નહિ જ એમ વાર્યા વળ્યા.

ગયા ગરજતા અફાટ વિકરાલ રત્નાકરે;
તરંગ ગિરિમાળ શા હદ્ય ઉપરે આથડચા;
હઠચા ન લવ તો ય, સાહસિક સર્વ ફૂદી પડચા
અગાધ જળમાં, પ્રવેશ કીધ કાળને ગહૂવર.

ખૂંધાં મરણનાં તમોમય તળો અને પામિયા
અખૂટ મણિમોતીકોષ, લઈ બહાર એ આવિયા.

(‘પારિજાત’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

ગહૂવર બખોલ, ગુફા; અટક ટેકિલું; મરજીવિયા જીવના જોખમે દરિયામાંથી મોતી કાઢનાર; પ્રદીપ સળગોલું;
અથાગ પાર વિનાનું; સજલનેત્ર આંસુ ભરેલી આંખો; અફાટ અપાર, ખૂબ વિશાળ; રત્નાકર સમુદ્ર, દરિયો,
રત્નનો સમૂહ; અગાધ અતિ ઊંઠું; તળો તળિયાં; અખૂટ ખૂટે નહિ એવું, અપાર; વારવું અટકાવવું

વિરુદ્ધાર્થી

ઉત્સાહ નિરુત્સાહ; વિકરાલ સુંદર; તમોમય તેજોમય
તળપદા શબ્દો

વૃથા નકામું; કીધ કીધો; તળ તળિયું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નાની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) મરજીવિયાનાં પ્રિયજનો માટે નીચેનામાંથી કઈ બાબત લાગુ પડતી નથી ?
  - (A) રડતાં-રડતાં આડાં ફર્યા
  - (B) ખોટી રીતે જીવન ન વેડફવા કર્યું
  - (C) મોહું મીહું કરાવી મરજીવિયાને વળાવિયા
  - (D) આવી વિનાશકર વાત ક્યાંથી વળગી તેવું વિચારવા લાગ્યાં
- (2) મરજીવિયા દરિયામાંથી શું શોધી લાવ્યા ?
  - (A) ક્યારેય ન ખૂટે તેટલાં મણિ-મોતીનો ખજાનો
  - (B) શંખ અને છીપલાં
  - (C) જહાજનો કાટમાળ
  - (D) ખાલી હાથે પાછા ફર્યા
- (3) મરજીવિયા કઈ રીતે સમુદ્ર ભણી ઉપક્રમાં ?
  - (A) નિરાશ અને મ્લાન વદને
  - (B) હિંમત હારીને
  - (C) ઉત્સાહથી ડગલાં ભરતાં
  - (D) પોતાનાં પ્રિયજનોના સહારે
- (4) નીચેનામાંથી કઈ બાબત સમુદ્રને લાગુ પડતી નથી ?
  - (A) કુંગરા જેવડાં મોજાં ઉછાળતો હતો.
  - (B) તાગ ના આવે તેટલું અતિ ઊંડું જળ હતું.
  - (C) અફાટ અને વિકરાલ સમુદ્ર ગર્જના કરી રહ્યો હતો.
  - (D) સમુદ્રનું જળ છીછાંદું હતું.

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) મરજીવિયાને પ્રિયજનોએ કઈ શિખામણ દીધી ?
- (2) સમુદ્ર ભણી જતી વખતનો મરજીવિયાનો ઉત્સાહ તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) મરજીવિયા કાવ્યમાં વ્યક્ત થતો જીવન માટેનો દાઢિકોણ તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
- (2) મરજીવિયાની સફળતા પાછળનું રહસ્ય તમારા શબ્દોમાં જણાવો.

4. નીચેની કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

‘ખૂંધાં મરણનાં તમોમય તળો અને પામિયા
અખૂટ મણિમોતીકોષ, લઈ બહાર એ આવિયા.’

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- આ સોનેટનું સમૂહગાન કરો.
- તમારા શિક્ષકની મદદથી સાહસકથાઓ મેળવીને વાંચો.
- સાહસનો સંચાર કરે એવાં અન્ય ગીતો મેળવીને એનું ગાન કરો.
- તમારા જીવનમાં બનેલા કે તમે સાંભળેલા કોઈ સાહસિક પ્રસંગનું વર્ણન કરો.
- તમારા શિક્ષક કે વાલીની મદદથી એક સાહસિક કાર્યક્રમનું આયોજન કરો. કાર્યક્રમ પછી તેનો ફોટોગ્રાફ્સ સાથેનો અહેવાલ તૈયાર કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘તરંગ ગિરિમાળ શા હદ્ય ઉપરે આથડ્યા’

મરજીવા સાગરના પેટાળ સુધી પહોંચી, મહાસાગર સામે બાથ ભીડી, સામી છાતીએ લડી આગળ વધે છે.
આ વાત કેવી સુંદર ઉપમાથી રજૂ થઈ છે તે જુઓ. દરિયાનાં મોજાં માટે ‘ગિરિમાળ શા’ શબ્દપ્રયોગ કેટલો ચોટદાર છે તે પણ જુઓ.

- કવિએ કેવી ખૂબીથી ‘તમોમય’ જેવો તત્ત્વમ અને ‘તળ’ જેવો તળપદો શબ્દ એક જ પંક્તિમાં વાપરી વર્ણાનુપ્રાસ રચ્યો છે !
- કવિએ અગાધ જળ, તમોમય તળ અને વિકરાળ રત્નાકરના શબ્દપ્રયોગોથી દરિયાની ભયંકરતા કેવી અસરકારકતાથી ઉપસાવી છે તે ધ્યાનમાં લો.
- કવિએ મરજીવા માટે અટક, દઢનિશ્વયી, સાહસિક જેવાં વિશેષણો વાપર્યા છે જ્યારે દરિયા માટે મહારવ, ગરજતા, અફાટ, વિકરાળ જેવાં વિશેષણો વાપર્યા છે. વ્યક્તિચિત્રો ઉપસાવવા વિશેષણો કેવાં ઉપયોગી બને છે તે સમજો. આ વિશેષણોની તુલના કરો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

‘સાહસ કરે તે પામે’ - ‘વાવે તે લણો’

‘સાહસ વિના સિદ્ધિ નહિ’.... જેવી કહેવતોને ચરિતાર્થ કરતું આ કાવ્ય મનુષ્યના સાહસિક સ્વભાવને કારણે તે આટલો વિકાસ કરી શક્યો છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી.

આ અંગે જાણીતા સંસ્કૃત સુભાષિતની ચર્ચા કરવી.

ઉદ્યમેન હિ સિદ્ધન્તિ કાર્યાણિ ન મનોરથૈ: ।

નહિ સુપસ્ય સિંહસ્ય પ્રવિશન્તિ મુખે મૃગાઃ ॥

વિદ્યાર્થીઓમાં સાહસિક વૃત્તિ વધે તે માટે સાહસકથાઓ રજૂ કરી સાહસ કરનારને જ જીવનમાં સફળતા મળે છે તે વાત જણાવવી.

સાહસ કરતાં પહેલાં તેનાં પરિણામોથી પણ વાકેફ થવું જોઈએ તે વાત પણ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી.

સોનેટ કાવ્યપ્રકારમાં પંક્તિખંડનું વિભાજન કેવી રીતે થાય છે અને એનાથી ચમત્કૃતિ શી રીતે સર્જાય છે તેનો વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાલ આપવો.

કાકાસાહેબ કાલેલકર

(જન્મ : 1-12-1885, અવસાન : 21-8-1981)

દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર મૂળ મહારાષ્ટ્રના સત્તારાના વતની હતા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક અને આચાર્યપદે રહ્યા હતા. માતૃભાષા મરાಠી હોવા છતાં તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં ઉત્તમ સાહિત્યસર્જન કર્યું છે. તેથી ગાંધીજીએ તેમને 'સવાઈ ગુજરાતી' તરીકે ઓળખાવ્યા. 'ગંગામૈયા', 'યમુનારાણી', 'ઉભયાન્વયી નર્મદા', 'દક્ષિણ ગંગા ગોદાવરી', તેમના ગધલેખન શૈલીના ઉત્તમ નમૂના છે. 'હિમાલયનો પ્રવાસ', 'બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ', 'પૂર્વઆફિકમાં', 'ઉગમણો દેશ જાપાન' તેમના પ્રવાસવર્ણનના ગ્રંથો છે. 'રખડવાનો આનંદ', 'જીવનનો આનંદ', 'જીવનલીલા' તેમના નિબંધસંગ્રહો છે. 'સુરાણાયાત્રા', 'ઓતરાતી દીવાલો'માં અનુક્રમે શૈશવ અને જેલ જીવનના પ્રસંગોનું સુંદર વર્ણન છે. 'કાલેલકર ગ્રંથાવલીમાં' તેમનું સમગ્ર સાહિત્ય ગ્રંથસ્થ થયું છે. તેમને સાહિત્ય અકાદમી એવોઈ, દિલ્હી તથા પદ્મવિભૂષણ પુરસ્કારથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા હતા.

કાકાસાહેબ કાલેલકરનો પ્રવાસ નિબંધ 'સખી માર્કડી' ભારતની નદીઓ વિશેના એમના પુસ્તક 'લોકમાતા'માંથી લેવામાં આવ્યો છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં નદીને માતા કહી છે પણ આ નિબંધમાં લેખક નદીને પોતાની સખી રૂપે આલેખે છે. લેખકના ગામ પાસેથી વહેતી માર્કડીની સાથે એમનું બાળપણ વિત્યું હોવાથી એક વિશેષ ભાવ એની સાથે અનુભવ્યો છે. માર્કડીનું સૌંદર્ય, એની મૈત્રી, નિકટતા વર્ણવીને લેખકે નદીનું અલગ સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું છે.

શું દરેક નદી માતા હોય છે ? ના. માર્કડી તો મારી નાનપણની સખી છે. એ એટલી નાની છે કે એને હું મોટી બહેન તરીકે પણ ન ઓળખાવી શકું.

અમારા ખેતરમાં ઊમરાનાં જાડ તળે બપોરની છાયામાં બેઠો હોઉં ત્યારે માર્કડીનો મંદ પવન જરૂર બોલાવવાનો. માર્કડીને કાંઠે કેટલીયે વાર બેઠો છું, અને પવનનાં મોજાંથી ડેલતાં ઘાસનાં પાન કલાકો સુધી જોયા કર્યા છે. માર્કડીને કાંઠે અસાધારણ અદ્ભુત એવું કશું નથી. ખાસ ફૂલો નથી, જાતજાતના રંગવાળાં પતંગિયાં નથી, રૂપાળા પથરાયે નથી. પોતાના કલકુજિતથી ચિત્તને અસ્વસ્થ કરે એવા નાનામોટા પ્રપાત ક્યાંથી જ હોય ? ત્યાં છે ફક્ત પ્રેમણ શાંતિ.

ભરવાડો કહે છે કે માર્કડી વૈજનાથના કુંગરમાંથી આવે છે. મને એનું મૂળ શોધવાની કદી ઈચ્છા થઈ નથી. અમારા તાલુકાનો નકશો હાથમાં આવે તોયે એમાં માર્કડીની લીટી હું ન શોધું, કેમ કે તેમ કરતાં એ સખી મટી નદી થઈ જાય ! મને તો એના પાણીમાં મારા પગ બોળીને બેસવાનું જ ગમે છે. પગ મૂક્યો કે તરત જ ખળખળ ખળખળ એવો અવાજ શરૂ થાય. નાનપણમાં અમે કેટલીયે વાતો કરતાં. એકબીજાનો સહવાસ જ અમારા આનંદને માટે બસ થતો. માર્કડી શું બોલે છે તે સમજવાની હું દરકાર ન કરું અને હું જે બોલું એનો અર્થ કરવા માર્કડી ન થોબે. અમે એકબીજાને ઉદેશીને બોલીએ છીએ એટલું જ બંનેને બસ હતું. ભાઈબહેન ઘણે વરસે મળે એટલે એકબીજાને હજાર સવાલ પૂછે. પણ એ સવાલો પાછળ જિજ્ઞાસા નથી હોતી; એ તો પ્રેમ વ્યક્ત કરવાનો એક પ્રકાર હોય છે. સવાલ શો પૂછ્યો અને જવાબ શો મળ્યો એ તરફ ધ્યાન રાખવા જેટલી સ્વસ્થ વૃત્તિ પ્રેમભિલન વખતે ક્યાંથી રહે!

માર્કડીને કાંઠે કાંઠે હું ગાતો ફરું અને માર્કડી સાંભળતી જાય. સોણમે વર્ષ પોતાને લઈ જવા આવેલા યમરાજને શિવભક્તિને જોરે પાછા ઠેલનાર માર્કડીય ઋષિનું આખ્યાન ગાતાં મને કેટલો આનંદ થતો ?

મુક્કણું ઋષિને સંતાન ન હતું. એઝો તપશ્ચર્યા કરી મહાદેવને પ્રસન્ન કર્યા. મહાદેવે વરદાનમાં વિકલ્ય મૂક્યો:

કાં સોળ વર્ષ જીવનાર સદ્ગુણી

બાળક, કાં સો વર્ષ જીવનાર મૂઢ

બાળક - તમે પસંદ કરો.

હવે બેમાંથી ક્યો વર પસંદ કરવો ? ઋષિએ ધર્મપત્નીને પૂછ્યું. સદ્ગુણી બાળક ફક્ત સોળ જ વરસ ભલે

જીવે, એ જ કુલોદ્વારક થશે, એમ ગણી બંને જણાંએ એ જ માગી લીધો. માર્ક્ઝીય જેમ જેમ ઉમરમાં ખીલતો જાય તેમ તેમ માબાપનાં વદન સ્થાન થતાં જાય. આખરે સોળ વરસ પૂરાં થયાં.

યુવાન માર્ક્ઝીય પૂજામાં બેઠો છે. યમરાજ પોતાના પાડા પર બેસીને આવ્યા. પણ શિવલિંગને બેટી પડેલા યુવાન સાધુને અડકવાની એમની હિંમત કેમ ચાલે ? હા, ના કરતાં આખરે પાશ ફેંક્યો; ત્યાં લિંગમાંથી ત્રિશૂળધારી શિવજી પ્રગટ થયા, અને ધૃષ્ટતા માટે યમરાજને સાંભળવું પડ્યું. મૃત્યુંજ્ય મહાદેવનાં દર્શન થયા પછી માર્ક્ઝીયને મૃત્યુની બીક ક્યાંથી રહે ? એની આયુધારા હજી વહે છે.

કોલેજમાં ભણતો ત્યારે પરીક્ષા પછી અમારી ભાઈબીજ થતી. લાણણીના દિવસો હોય, બજે દિવસ મારે બેતરમાં જ ગાળવાના હોય, ત્યારે માર્ક્ઝી મને શક્કિયાં પણ આપતી અને અમૃત જેવું પાણી પણ પાતી. રાતે એ ટાઢ્યી પૂર્ણ છે કે શું એ જોવા હું જાઉ ત્યારે પોતાના અરીસામાં મને એ મૃગ નક્ષત્ર બતાવતી.

આજે પણ જ્યારે જ્યારે અમારે ગામડે જાઉં છું ત્યારે ત્યારે માર્ક્ઝીને મળ્યા વગર રહેતો નથી. પણ હવે પહેલાંની પેઠે એ મારી સાથે ગેલ કરતી નથી. જરાક સ્મિત કરી મૌન જ ધારણ કરે છે. એના સુકુમાર વદન પર પહેલાંનું લાવણ્ય નથી જોઈ શકતો. પણ એના સ્નેહની ગંભીરતા વધી છે.

(‘પ્રકૃતિનો આનંદ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

પ્રપાત ધોથ; કુલોદ્વારક કુળનો ઉદ્ધાર કરનાર; સ્થાન કરમાયેલું, નિસ્તેજ; લાવણ્ય સુંદરતા; પાશ ફાંસલો; ધૃષ્ટતા વધુ પડતી હિંમત, ઉદ્ઘતાઈ

વિરુદ્ધાર્થી

સાધારણ અસાધારણ; સ્વસ્થ અસ્વસ્થ; ઈચ્છા અનિચ્છા; વરદાન શાપ; પ્રગટ અપ્રગટ; સ્મિત રૂદ્ધન; મંદ જલદ રૂઢિપ્રયોગ

આયુધારા વહેવી જીવતા રહેવું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) લેખક નક્શામાં માર્ક્ઝીની લીટી શોધતા નથી કારણ કે...
  - (A) લેખકને નક્શા-વાચન આવડતું નથી
  - (B) માર્ક્ઝી ખૂબ જ મોટી નદી છે.
  - (C) એ સખી મટી નદી થઈ જાય તેવો ભય છે.
  - (D) એ નદી નક્શામાં દેખાતી નથી.
- (2) મહાદેવે મૃકુંકુ ઋષિને વરદાનમાં કેવું બાળક આપવા કર્યું ?

(A) તરત મૃત્યુ પામનાર બાળક	(B) સોળ વર્ષ જીવનાર સદ્ગુણી બાળક
(C) સો વર્ષ જીવનાર મૂઢ બાળક	(D) ઉપરના (B) અને (C) બંને
- (3) માર્ક્ઝી લેખકને શું આપતી ?

(A) શક્કરિયાં	(B) અમૃત જેવું પાણી
(C) મૃગનક્ષત્રનાં દર્શન	(D) ઉપરના (A) (B) (C) ત્રણેય

- (4) ધૂષ્ટતા માટે યમરાજને કોનો ઠપકો સાંભળવો પડ્યો ?
 (A) ત્રિશૂળધારી શિવજીનો   (B) માર્કિય ઋષિનો
 (C) ઋષિપત્નીનો   (D) બાઈ-બહેનનો
2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :
 (1) માર્કિય જેમ જેમ ઉમરમાં ખીલતો જાય તેમ તેમ મા-બાપનાં વદન શા માટે ખ્લાન થતાં જાય છે ?
 (2) માર્કીના કંઠે અસાધારણ અદ્ભુત એવું કશું નથી. તેમ છતાં લેખકને શા માટે ગમે છે ?
3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :
 (1) માર્કી સાથેનો લેખકનો સહવાસ તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
 (2) માર્કિય ઋષિની કથા તમારા શબ્દોમાં આલેખો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- નદીકિનારાના પ્રવાસનું આયોજન કરો અને એના સૌંદર્યનું વર્ણન કરો.
- તમે પોતે માર્કી નદી હો એવી રીતે તમારી આત્મકથા લખો.
- તમારા ગામની નદીને એક પત્ર લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘માર્કીને કંઠે ..... ફક્ત પ્રેમળ શાંતિ’

લેખક ઘણા નકાર સાથે માર્કીનું વર્ણન શરૂ કરે છે... ત્યાં ફૂલો નથી, પતંગિયા નથી, રૂપાળા પથ્થરો નથી... પણ ત્યાં શાંતિ છે. વળી શાંતિ સાથે ‘પ્રેમળ’ વિશેષણ મૂકે છે. બધા નકારોને હરાવવા આ ‘પ્રેમળ શાંતિ’ શબ્દ કેવો સક્ષમ બને છે તે જુઓ. વર્ણનની આ અનોખી, આકર્ષક રીત પણ ધ્યાનમાં લો.

- “માર્કી શું બોલે તે... હતું.”

લેખક અને નદી બંને બોલે છે, કોઈ કોઈને સાંભળતું નથી છતાં બંને એકબીજાને સમજે છે. લેખકે પ્રેમનો અલગ સેતુ અહીં વર્ણિત્વો છે. લેખકનું નદી સાથેનું તાદાત્ય અને વર્ણન નોંધનીય છે.

- નદીનું વર્ણન જે સામાન્ય રીતે થાય છે, એના કરતાં આ વર્ણન અલગ છે જે નીચેનાં વાક્યોથી સમજશે :

- માર્કી તો મારી નાનપણાની સખી છે.
- નકશો હાથમાં આવે તો માર્કીની લીટી હું ન શોધું, કેમ કે તેમ કરતાં એ સખી મટી નદી થઈ જાય !
- આજે પણ જ્યારે ગામડે જાઉં ત્યારે માર્કીને મળ્યા વગર રહેતો નથી.
- પહેલાંની પેઢે એ મારી સાથે ગેલ કરતી નથી.

શિક્ષકની ભૂમિકા

નદી વિશે વાંચેલાં વર્ણનો કરતાં અલગ અને વિશિષ્ટ કહી શકાય તેવી શૈલીમાં અહીં નદીનું થયેલું વર્ણન કેટલું રસપ્રદ, જીવંત અને આત્મીય બને છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને એકમમાંથી ઉદાહરણો આપી સ્પષ્ટ કરવી.

માર્કી નામ જેની સાથે જોડાયેલું છે તેવા માર્કિય ઋષિનો પૌરાણિક પ્રસંગ વાર્તા સ્વરૂપે વિદ્યાર્થીઓ સમજ રજૂ કરી શકાય.

નદી એટલે આત્મીય સ્વજન, સુખદુઃખની સાથી એવી સખી, સંવાદોની આપ-લે સિવાય એકબીજાને સમજ શકવાની ક્ષમતા ધરાવતું નદીનું નિરૂપણ ‘જરા હટકે’ છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

આપણા ગામની કે આસપાસની નાની નદીને પણ આત્મીય બનાવી શકાય તે માટે વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહિત કરવા.

વ्यांકरण

એકમ-3

રવાનુકારી, અંગસાધક પ્રત્યય, સંધિ

રવાનુકારી શબ્દો

નીચેનાં પશુ - પક્ષી શું બોલે છે, તમને ખબર છે ?

કાગડો -

કૂતરો -

કોયલ -

બિલાડી -

મોર -

ખબર છે ને

કાગડો : કા... કા...

કૂતરો : હાઉ... હાઉ...

કોયલ : કૂહૂ... કૂહૂ...

બિલાડી : મિયાઉ... મિયાઉ

મોર : ટે...હૂંક...ટે...હૂંક

બરાબર ? પણ એ વિચાર્યુ છે કે આ પશુ-પક્ષી ખરેખર આવું જ બોલે છે કે આપણાને આવું કંઈક સંભળાય છે. તેને આપણે આપણી ભાષામાં આવી રીતે લખીએ છીએ ? જ્યારે આપણાને સંભળાતા અવાજને આપણી ભાષામાં લખીએ ત્યારે તેને 'રવાનુકારી' શબ્દો કહીએ છીએ.

હવે નીચેનાં વાક્યોમાં આપેલી ખાલી જગ્યા પૂરો :

ઉદાહરણ : ગોરાણી ભરઉંઘમાં હતાં. તેમને લાગ્યું કે કોઈ બારણું ખખડાવી રહ્યું છે... ખટ ખટ... ખટ ખટ.

- (1) અમે જાણો કુદરતને ખોળે પહોંચી ગયાં. સામે જ... ... કરતું જરણું વહી રહ્યું હતું.
- (2) નળમાંથી પાણી ટપકતું હતું... ... ...
- (3) એને અચાનક કોઈના ઝંઝરનો અવાજ આવ્યો ... ...
- (4) વરસાદની કાળી ડિબાંગ રાતે વરસાદ અટકવાનું નામ જ નહોતો લેતો. બહાર દેડકાઓ પણ... ... કરી રહ્યાં હતાં.
- (5) બંદૂકમાંથી ..... કરતીકને ગોળી છૂટી.

આ ખાલી જગ્યાઓ તમે કયા શબ્દોથી પૂરશો ? ચાલો, જોઈએ.

- (1) અમે જાણો કુદરતને ખોળે પહોંચી ગયાં. સામે જ ખળખળ કરતું જરણું વહી રહ્યું હતું.
- (2) નળમાંથી પાણી ટપકતું હતું... ટપ ટપ...ટપ
- (3) એને અચાનક કોઈના ઝંઝરનો અવાજ આવ્યો... ઇમછમ ઇમછમ
- (4) વરસાદની કાળી ડિબાંગ રાતે વરસાદ અટકવાનું નામ જ નહોતો લેતો. બહાર દેડકાઓ પણ ડાંડ ડાંડ કરી રહ્યાં હતાં.
- (5) બંદૂકમાંથી સનનન કરતીકને ગોળી છૂટી.

આ શબ્દોના પ્રયોગને કારણે તમે વાક્ય વાંચતા હોવા છતાં જાણો તમે સાંભળતા હોવ તેવું લાગે છે ? જાણો

તમારી નજર સામે તરત જ એ ચિત્ર ઊભું થઈ જાય છે, બરાબર ? આ શબ્દોને રવાનુકારી શબ્દ કહે છે. તમે નાના હતાં ત્યારે આ કવિતા વાંચી હતી ?

બા, મને ચપટી વગાડતાં આવડી ગઈ !

મારી ચપટી વાગે છે પહું પહું પહું,

જાણો ફૂટે બંદૂકડી ફૂટે ફૂટે ફૂટે,

પેલી બિલાડી ભાગે છે ઝહું ઝહું ઝહું

બા, મને બિલ્લી ભગાડતાં આવડી ગઈ.

આ રવાનુકારી શબ્દોને કારણે જાણો ચપટી અને બંદૂકડી સંભળાય છે. સાચી વાત છે ને !

પણ માત્ર સાંભળવાના જ નહીં, જોવાના, સૂંધવાના કે અડવાના અનુભવને પણ જ્યારે આ રીતે વ્યક્ત કરીએ ત્યારે તેને પણ ‘રવાનુકારી’ શબ્દ જ કહે છે. જેમકે,

- (1) દીવાળીમાં ઘેર ઘેર પ્રગટેલા દીવાઓથી જાણો આખું નગર ઝળહળ થતું હતું.
- (2) અનાજની બધી ગુણ અંદર મૂકીને માંગીલાલ બહાર આવ્યો ત્યારે પરસેવે રેબજેબ હતો.
- (3) મુશ્કી આટલી નાની છે પણ એને પાણીપુરી ભાવે, તીખી તમતમ.
- (4) ચૈતર ચંપો મ્હોરિયો, ને મ્હોરી આંબાડાળ, મધમધ મ્હોર્યા મોગરા, મેં ગુંધી ફૂલનમાળ.
- (5) “તમે ધર્મયુગ કોલોની, કાંકરિયા રહો છો ને ?” આટલું સાંભળતાં કાકાના કાનના પડદા પર ગલીપચી થઈ.

તમે ઉપરનાં વાક્યો વાંચ્યાં. તેમાં અધોરેખિત શબ્દ પણ વાંચ્યા. તમને ખ્યાલ આવે છે કે વાક્ય-1 માં જ્યારે ‘ઝળહળ’ શબ્દ વાંચ્યો ત્યારે તમને નજર સામે દીવાઓથી ઝગમગતું નગર દેખાયું ! કે જ્યારે વાક્ય-3માં પાણીપુરી સાથે ‘તમતમ’ શબ્દ વાંચ્યો ત્યારે જીબ પર તીખાશની ચરચરાટ અનુભવાઈ ! વાક્ય-5માં કાનના પડદા પર ‘ગલીપચી’ - શબ્દ વાંચતા જ કોઈએ કાકાના કાન પર કોઈ વિશેષ સ્પર્શ કર્યો હોવાનો અનુભવ થયો ? એટલે કે, માત્ર કાન નહીં, પણ આપણી પાંચેય ઈન્દ્રિય - આંખ, નાક, કાન, જીબ અને ચામડીમાંથી કોઈ પણ એકનો અનુભવ સાકાર કરે તે શબ્દને રવાનુકારી શબ્દ કહે છે.

આપણે આ રવાનુકારી શબ્દને નામ કે કિયાપદ તરીકે પણ વાપરતા હોઈએ છીએ. જેમકે,

- એમનું ઘર બાળ પૌત્ર-પૌત્રીઓથી બિલબિલાટ હસી ઊઠતું. (લોહીની સગાઈ)

અહીં ‘બિલબિલ’ પરથી ‘બિલબિલાટ’ નામ બન્યું છે, તે કિયાવિશેખણ તરીકે અહીં પ્રયોજયું છે.

તમારી કૃતિઓમાં આવા રવાનુકારી શબ્દો પ્રયોજયા છે. જેમકે,

કાવ્ય : ગરુદરીના ગૃહ કુંજે

અખાઢનાં ધનગર્જન જીવ્યાં રહણજણતાં ઉરતંતે.

પાઠ : સખી માર્કડી

પગ મૂક્યો કે તરત જ ખળખળ ખળખળ એવો અવાજ શરૂ થાય.

તમારી કૃતિઓમાં પ્રયોજયેલા રવાનુકારી શબ્દો શોધો અને તે વાંચતા તમને કેવો અનુભવ થાય છે, તે નોંધો. તમે જ્યારે નિબંધ કે અર્થવિસ્તાર લખતા હોવ, ત્યારે આ પ્રકારના શબ્દો વાપરી જોજો. તમને ખ્યાલ આવશે કે આ પ્રકારના શબ્દપ્રયોગથી વાતાવરણ વધારે જવંત લાગે છે.

અંગસાધક પ્રત્યય

વિદ્યાર્થીમિત્રો, નીચેના કેટલાક શબ્દ આપ્યા છે. તમે એના વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો લખશો ?

પ્રિય -

સ્વસ્થ -

સજ્જવ -

હાજર -

એક -

સાવ સરળ છે ને ! જવાબ જોઈએ તો-

પ્રિય - અપ્રિય

સ્વસ્થ - અસ્વસ્થ

સજ્જવ - નિર્જ્વ

હાજર - ગેરહાજર

એક - અનેક

જવાબ સાચા જ હશે ! હવે, આપણે આ શબ્દો ફરીથી જોઈએ. અપાયેલા શબ્દનો વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ આપવા તમે શું કર્યું ? તમે શબ્દની આગળ ‘અ’, ‘નિર્ઝ’, ‘ગેર’ કે ‘અન્ન’ લગાવ્યો. ખ્યાલ ન આવ્યો ? ચાલો, સાથે જોઈએ.

‘અપ્રિય’ એટલે ? ‘પ્રિય’ શબ્દની આગળ તમે ‘અ’ લગાવ્યો - ‘અ-પ્રિય’, ‘હાજર’ શબ્દની આગળ ‘ગેર’ લગાવ્યો એટલે ‘ગેર-હાજર’. એ જ રીતે ‘એક’ની આગળ ‘અન્ન’ લગાવ્યો એટલે ‘અન્ન-એક’ (-‘ન’માં ‘એ’ ભળી ગયો એટલે ‘ને’) થઈને ‘અનેક’ બરાબર ?

આમ તો શબ્દના પોતાના વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ હોય છે. જેમ કે, ‘ચોખ્યું-ગંદુ, સાજું-માંદુ, તાજું-વાસી વગેરે. પણ કેટલીક વાર આપણે એ જ શબ્દની આગળ અન્ય કોઈ એક કે બે અક્ષર જોડીએ છીએ અને વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ બનાવીએ છીએ, જેમ આપણે ઉપર ‘હાજર’ની આગળ ‘ગેર’ લગાવીને વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ ‘ગેરહાજર’ અથવા ‘પ્રિય’ની આગળ ‘અ’ લગાવીને ‘અપ્રિય’ શબ્દ બનાવ્યો. એક શબ્દ પરથી અન્ય શબ્દ બનાવનારા આવા એક કે બે અક્ષરના ‘પ્રત્યય’ને આપણે - શબ્દ બનાવનારા પ્રત્યય - ‘અંગસાધક’ પ્રત્યય કહીએ છીએ.

આવા અંગસાધક પ્રત્યયથી શું માત્ર વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ જ બનાવી શકાય ? ના. તમે ઉપરનાં ઉદાહરણ ફરીથી જુઓ. તેમાં એક શબ્દજોડ છે : ‘સજ્જવ-નિર્જ્વ’ અહીં તમને ખ્યાલ આવશે કે ‘જ્વ’ શબ્દને ‘સ’ જોડતાં ‘સજ્જવ’ અને ‘નિર્ઝ’ જોડતાં ‘નિર્જ્વ’ શબ્દ બન્યો છે. અહીં ‘જ્વ’ સાથે ‘સ’ લાગ્યો છે ત્યારે તે ‘સ’ ‘સાથેનો, સહિતનો’ અર્થ આપે છે. એટલે કે ‘સજ્જવ’ એટલે ‘જ્વ સહિતનો, જ્વવાળો’ અને ‘નિર્ઝ’ અભાવસૂચક વિરોધી અર્થ આપે છે એટલે ‘નિર્જ્વ’નો અર્થ ‘જ્વ વગરનો’ થાય છે. આવા અન્ય કેટલાક પ્રત્યયો જોઈએ ?

ચાલો, નીચે કેટલાક શબ્દો આપ્યા છે. તમે તેનો વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ બનાવવા કયો પ્રત્યય લગાવશો ?

પારદર્શક -

સ્વસ્થ -

સહ્ય -

વિશ્વાસ -

હિંસા -

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ બનાવવા અહીં તમે કયો પ્રત્યય લગાવ્યો ? શાબાશ ! ‘અ’ પ્રત્યય. તો હવે શબ્દજોડ મેળવી લઈએ ?

પારદર્શક - અપારદર્શક

સ્વસ્થ - અસ્વસ્થ

સહ્ય - અસહ્ય

વિશ્વાસ - અવિશ્વાસ

હિંસા - અહિંસા

એટલે કે, વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ મેળવવા આપણે ‘અ-’ પ્રત્યય લગાવીએ છીએ. હવે નીચેના શબ્દોના વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો બનાવો. હવે તમે ક્યા પ્રત્યયનો ઉપયોગ કરો છો, તે જુઓ :

ગમો -

માનીતું -

દીકું -

સમજુ -

હક્ક -

અહીં વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો મેળવવા તમને ક્યો પ્રત્યય પરિચિત લાગ્યો ? ‘આણ’ ? બરાબર ! તો શબ્દજોડ જોઈએ ?

ગમો - અણગમો

માનીતું - અણમાનીતું

દીકું - અણદીકું

સમજુ - અણસમજુ

હક્ક - અણહક્ક

પહેલાં તમે ‘અ’ પ્રત્યય દ્વારા વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ બનાવ્યા. અહીં તમે ‘આણ’ પ્રત્યય દ્વારા વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ મેળવ્યા. તો આપણે વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ બનાવવા માટે આવા કેટલા પ્રત્યયોનો ઉપયોગ કરતા હોઈશું ? ચાલો, નીચે નવો પ્રત્યય લગાવી જોઈએ...

હાજર -

કાનૂની -

ફાયદો -

લાભ -

સમજ -

આ શબ્દોની આગળ તમે ‘ગેર’ પ્રત્યય લગાવ્યો. શા માટે ? કારણ કે, તમે પહેલાં એ રીતે વપરાયેલા શબ્દો સાંભળ્યા છે, વાપર્યા છે. ‘ગેર’ પ્રત્યય લગાવતા આપડાને ક્યા વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો મળ્યા, જોઈ લઈએ ?

હાજર - ગેરહાજર

કાનૂની - ગેરકાનૂની

ફાયદો - ગેરફાયદો

લાભ - ગેરલાભ

સમજ - ગેરસમજ

ઉપરોક્ત શબ્દો સાથે તમે ‘અ’, ‘આણ’ અને ‘ગેર’ લગાવીને વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો મેળવ્યા. હવે કેટલાક બીજા પ્રત્યયો જોઈએ. આપણે ‘અપ’ કે ‘અવ’ લગાવીને પણ વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ બનાવીએ છીએ. નીચે ઉદાહરણ જોતાં આ

વિગત સ્પષ્ટ થશે.

અપ :

માન - અપમાન

યશ - અપયશ

લક્ષણ - અપલક્ષણ

અવ :

ગુણ - અવગુણ

આરોહ - અવરોહ

કૃપા - અવકૃપા

કેટલીક વાર ‘નિઃ’ પ્રત્યય દ્વારા પણ નકાર કે અભાવ દર્શાવીએ છીએ. પણ આ પ્રત્યયના પ્રયોગ સાથે સંધિના નિયમો પણ ધ્યાનમાં રાખવા પડે છે. કારણ કે ‘નિઃ’ પ્રત્યય કેટલાક શબ્દોમાં ‘નિર્દ્દુ’ તરીકે વપરાય છે તો કેટલાક શબ્દોમાં ‘નિસ્ત્રુ’ તરીકે. આ વિગતો સંધિના પ્રકરણમાં જોઈશું. પણ એ વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ કેવી રીતે બનાવે છે, તેનાં ઉદાહરણ અહીં જોઈએ.

વિસર્ગનો ‘ર્દુ’ (સ્વર કે ઘોષ વ્યંજન પહેલાં)	વિસર્ગ - (સંધર્થી વ્યંજન પહેલાં)	નિશ્ચ- (ચ કે છ - વ્યંજન પહેલાં)	નિધુ- (ક, પ, કુ - વ્યંજન પૂર્વે)
આશા-નિરાશ	નિઃસ્વાર્થ	ચલ-નિશ્ચલ	કપટ-નિષ્કપટ
ઉત્સાહી-નિરુત્સાહી	નિઃશેષ	ચિંતિત-નિશ્ચિંત	પ્રયોજન-નિષ્પ્રયોજન
આકાર-નિરાકાર	નિઃસંકોચ	ચેતન-નિશ્ચેતન	સફળ-નિષ્ફળ

તમે અહીં ‘સફળ-નિષ્ફળ’ શબ્દજોડ જોઈ ? ‘સ’ દ્વારા ‘સહિત’નો અને ‘નિઃ’ દ્વારા ‘રહિત’નો અર્થ ઉમેરાયો. ‘સહિત-રહિત’ની વિરુદ્ધાર્થી શબ્દજોડ પર નજર ફેરવીએ ? હવે તમને શબ્દના સાચા અર્થનો પણ જ્યાલ આવશે.

સ - નિઃ:

સચિંત - નિશ્ચિંત

સક્રિય - નિષ્ક્રિય

સજળ - નિર્જળ

સજીવ - નિર્જીવ

સાકાર - નિરાકાર

એ જ રીતે ‘સારા-ખરાબ’ની શબ્દજોડ પણ આપણે આવા પ્રત્યયોની મદદથી મેળવી શકીએ. ચાલો, આવી કેટલીક શબ્દજોડ જોઈએ.

સુ - દુઃ:

સુલભ - દુર્લભ

સબળ - દુર્બળ

સુભોધ - દુર્ભોધ

સુગંધ - દુર્ગંધ

સુગમ - દુર્ગમ

અહીં ‘સુ’ પ્રત્યય દ્વારા ‘સારું’નો અર્થ તો ‘દુર્ગું’ દ્વારા ‘ખરાબ, અશક્ય’ આદિનો અર્થ દર્શાવાયો છે. અન્ય એક શબ્દજોડ જોઈએ તો સત્કર્મ - દુર્જર્મ. અહીં ‘સત્તું’ દ્વારા ‘સારું’નો અર્થ દર્શાવાય છે. પણ ‘સત્તું’ એ પ્રત્યય નથી. તેથી આ શબ્દજોડમાં માત્ર ‘દુર્ગું’ દ્વારા ઉમેરાતા ખરાબ, અભાવ, અશક્ય આદિના અર્થને જ જોઈશું.

સત્તું - દુર્ગું:

સદાચાર - દુરાચાર

સુદ્ગુંજા - દુર્ગુંજા

સજજન - દુર્જજન

સદૃપ્યોગ - દુર્લ્પ્રયોગ

સદ્ધભાગ્ય - દુર્ભાગ્ય

‘ખરાબ’નો અર્થ દર્શાવવા માટે અન્ય એક પ્રત્યયનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તમે નીચેના શબ્દોને આધારે એ પ્રત્યય શોધી શકશો ?

પુત્ર -

ટેવ -

ખ્યાત -

સંસ્કાર -

સુમતિ -

ઉપરના શબ્દોમાં ‘ખરાબ’નો અર્થ ઉમેરવા તમે કયો પ્રત્યય વાપર્યો ? જેમ કે, ‘પુત્ર’ - ખરાબ પુત્ર - કુપુત્ર. બરાબર ? એટલે કે તમે શબ્દની આગળ ‘કુ’ ઉમેરીને ‘ખરાબ’નો અર્થ દર્શાવ્યો. બધા શબ્દો જોઈએ ?

પુત્ર - કુપુત્ર

ટેવ - કુટેવ

ખ્યાત - કુખ્યાત

સંસ્કાર - કુસંસ્કાર

સુમતિ - કુમતિ

તો નીચેના શબ્દોમાં ‘અભાવ’નો અર્થ ઉમેરવા કયો પ્રત્યય લગાવશો ?

આબરૂ -

કાળજી -

ઈમાન -

ઈન્સાફ -

હોશ -

કયો પ્રત્યય લગાવ્યો ? ‘બે’ ? સરસ. શબ્દજોડ જોઈએ, તો વધુ સ્પષ્ટ થશે.

આબરૂ - બેઆબરૂ

કાળજી - બેકાળજી

ઈમાન - બેઈમાન

ઈન્સાફ - બેઈન્સાફ

હોશ - બેહોશ

અહીં તમને ખ્યાલ આવશે કે ‘બે’ પ્રત્યય લગાવવાથી ‘અભાવ, ન હોવું તે’ વગેરે અર્થ દર્શાવાય છે. જેમ શબ્દની આગળ પ્રત્યય લાગે છે. તેમ શબ્દની પાછળ પણ પ્રત્યય લાગી શકે છે. શબ્દની આગળ લાગે તેમને ‘પૂર્વપ્રત્યય’ કહેવાય છે. જેમકે, ‘અ-ધમ’, ‘સ-પૂત’, ‘બે-આબરૂ’ વગેરે. શબ્દની પાછળ લાગે તેને ‘પરપ્રત્યય’ કહે છે. જેમ કે, ‘જંગલી (જંગલ-ઈ), કાળાશ (કાળું-આશ), પાંદડી (પાંદડ-ઈ) વગેરે

આ પ્રત્યય લાગતાં મૂળ અંગનો-

(1) અર્થ બદલાઈ શકે	પુત્ર - કુપુત્ર
(2) વ્યાકરણી મોલો બદલાઈ શકે	ગણવું - ગણિત
(3) અંગનો માત્ર વિસ્તાર થાય	ગામ - ગામહું

આ પ્રકારના પ્રત્યયોથી અનેક નવા શબ્દો બની શકે છે. તેથી કહેવાય છે કે આ પ્રત્યયો ભાષાની ફળદૂપતા વધારે છે. આવા કેટલાક પ્રત્યયોનો કોઈ દ્વારા પરિચય મેળવીએ.

‘ખરાબ, અભાવ, અશક્ય’ - આદિ અર્થ ઉમેરનાર પૂર્વપ્રત્યય :

કુ	ખરાબ, વિરુદ્ધાર્થ, અભાવ, અશક્યાર્થ	કુપુત્ર, કુસંસ્કાર, કુંદ
અવ	” ”	અવકૃપા, અવગુણ
દુસ્ર, દુસ્સ દુઃ :	” ”	દુર્જર્મી, દુર્જન, દુઃસાધ્ય
નિસ્ર, નિર્સ, નિઃ:	” ”	નિષ્ફળ, નિર્જન, નિઃશેષ
વિ	” ”	વિસર્જન, વિકેન્દ્રિત
અ	” ”	અંકૃપ, અબૂળ, અભાવ, અવિવેક
અણા	” ”	અણાગમો, અણાણાજતુ, અણઘડ
ક	” ”	કાજત, કપૂત, કપાતર, કવેળા
વણા	” ”	વણજોઈતુ, વણમાગ્યું, વણથંભી
કમ	નકાર, વિરુદ્ધાર્થ, અભાવ, ઓદ્ધાપણા	કમજોર, કમનસીબ
ગેર	” ”	ગેરફાયદો, ગેરકાનૂંની
બદ	” ” ખરાબ	બદનામ, બદઈરાદો, બદનસીબ
બિન	” ”	બિનઅાવડત, બિનજરૂરી
બે	” ”	બેજવાબદાર, બેકાર, બેઆબરુ

વ્યાકરણી કાર્ય - મોલો બદલનાર પરપ્રત્યય :

પ્રત્યય	કાર્ય	ઉદાહરણ
આશ	વિશેષજ્ઞ પરથી ભાવવાચક સંજ્ઞા બનાવે	રતાશ, ભીનાશ, નવરાશ, કુમાશ, ખટાશ
આડા	” ”	લંબાડા, ધીંગાણું, પોલાઢા, ઊંચાડા, ટૂંકાડા
આઈ	” ”	મોટાઈ, ભલાઈ, લંબાઈ, ચોકસાઈ, પહોળાઈ
ઈ	સંજ્ઞામાંથી ભાવવાચક સંજ્ઞા	ખેતી, નોકરી, ભાઈબંધી
ઈ	વિશેષજ્ઞમાંથી ભાવવાચક સંજ્ઞા	નેકી, ખૂબી, ખુશી, હોશિયારી, ખાનદાની
ગી	” ”	બંદગી, તાજગી, રવાનગી, માંદગી, સાંદગી
ગીરી	” ”	ઉડાઉગીરી, દાદાગીરી, નેતાગીરી, યાદગીરી
ઈ	સંજ્ઞા પરથી વિશેષજ્ઞ બનાવે	કેસરી, ઝડપી, વસ્તારી, જંગલી
ઈ	સ્વામિત્વવાચક વિશેષજ્ઞ બનાવે	જાની, ત્રણી, પંથી
ઈક	સ્વામિત્વવાચક વિશેષજ્ઞ બનાવે	ધાર્મિક, પથ્યિક, રસિક

ઈક	સામાન્ય સંબંધવાચક વિશેષજ્ઞ	શારીરિક, વાર્ષિક, સાહિત્યિક, સામયિક
ઈય	સંબંધવાચક વિશેષજ્ઞ	ભારતીય, રાષ્ટ્રીય
આળુ	સ્વામિત્વવાચક વિશેષજ્ઞ બનાવે	દ્વાળુ, કૃપાળુ, છોગાળો, રૂપાળુ
ગર	કર્તૃત્વવાચક - સ્વામિત્વવાચક વિશેષજ્ઞ	જાહુગર, ચૂડગર, કારીગર
દાર	સ્વામિત્વવાચક વિશેષજ્ઞ	સમજદાર, પગારદાર, નાદાર, પૈસાદાર

(ક્રિયાપદ) ધાતુ પરથી સંજ્ઞા બનાવનાર પ્રત્યય :

અક	કટૃવાચક સંજ્ઞા બનાવે	લેખક, વાચક, ચાલક
" "	ક્રિયા પરથી સંજ્ઞા બનાવે	બેઠક, આવક, જાવક
આઈ	ક્રિયાવાચક સંજ્ઞા બનાવે	ચડાઈ, કમાઈ, ઠગાઈ, મનાઈ
" "	ક્રિયા પરથી મહેનતાણાવાચક સંજ્ઞા	ઘડાઈ, ભરાઈ, છપાઈ
આણા	ક્રિયાવાચક સંજ્ઞા બનાવે	લખાણા, વંચાણા, મંડાણા, વેચાણા, ખેડાણા
આમણા	ક્રિયા પરથી મહેનતાણાવાચક સંજ્ઞા	ઘડામણા, વિણામણા, દળામણા
" "	ક્રિયા પરથી ભાવવાચક સંજ્ઞા	શિખામણા, અકળામણા, મથામણા
આવટ	" "	ફાવટ, બનાવટ, સજાવટ
તર	ક્રિયા પરથી સંજ્ઞા બનાવે	ભણતર, ગણતર, ચણતર, નડતર, મળતર

શબ્દનો પોતાનો અર્થ કે વ્યાકરણી મોલ્બો જળવાયેલો જ રહે, માત્ર શબ્દ મોટો થાય. આવો માત્ર અંગવિસ્તાર કરનાર પ્રત્યયો :

પ્રત્યય	ઉદાહરણ
ક	ઢોલક, દંડિકો, ધૂટક, નાનકો, થોડુંક, જરાક, બાળક
દ	પાંદડી, ગામહું, એકડો, મુખહું, સીમાડો
લ	નાણાદલ, મોરલો, મદૂલી
ઈય	બળદિયો, વાંકડિયું, શેઠિયો, સુભિયો

હવે, તમે જ્યારે શબ્દ વાંચો ત્યારે તેના પ્રત્યયો પણ જોઈ શકશો, તો વાંચવાની અને અર્થ સમજવાની વધારે મજા આવશે.

સંધિ

મિત્રો, તમે ચિત્રકામ કર્યું છે ? તમે પીળો રંગ કરતા હોવ અને તેમાં લાલ રંગનો લસરકો લાગી જાય તો શું થાય છે ? ત્યાં કેસરી રંગ દેખાય છે ? એવું કેમ થાય ? તમે કહેશો કે એક રંગમાં બીજો રંગ ભણે એટલે બીજા રંગની અસરથી પહેલો રંગ બદલાય, બરાબર ? હવે કોઈ તમને કહે કે બોલતી વખતે પણ આવું થાય છે, તો ? તમે માનશો ? ચાલો સમજાવું.

તમે ઉચ્ચારણપ્રક્રિયામાં ‘ધોષ’ અને ‘અધોષ’ ભણી ગયા છો. બરાબર ? ‘ધોષ’ એટલે ‘વધારે કંપિત હવા’ અને ‘અધોષ’ એટલે ‘થોડી ઓછી કંપિત હવા’ - યાદ છે ને ? હવે આગળનો અક્ષર અધોષ હોય, તેની હવાનાં કંપનો ઓછાં હોય અને તેના પછી જે ધ્વનિ આવે તે ધોષ હોય, તેની હવાનાં કંપનો વધારે હોય, તો તે આગળના અક્ષરના હવાનાં કંપનો વધારે કે નહીં ? ન સમજાયું ? ચાલો, ઉદાહરણ સાથે જોઈએ.

ગુજરાતી ભાષાનો ‘ક’ ધ્વનિ અધોષ છે. તેના પછી કોઈ ધોષ ધ્વનિ એટલે કે કોઈ સ્વર કે ગ, જ, દ જેવા કોઈ ધોષ ધ્વનિઓ આવે છે. તો શું થશે ? માનો કે, કોઈ સ્વર આવે છે. તો એ સ્વરની હવા ધોષ છે, તેનાં કંપનો

વધારે છે. આ વધુ કંપનમાત્રા આગળના અધોષ ધ્વનિ ‘ક’નાં કંપનોમાં ભણે, એટલે ‘ક’ અધોષ ન રહેતાં ઘોષ થઈ જાય. પણ ‘ક’ તો કંઈ અધોષ ધ્વનિ છે. તેથી ‘ક’નો ‘ગ’ સંબળાય છે. કારણ કે ‘ગ’ કંઈ ઘોષ ધ્વનિ છે. આ પ્રક્રિયાને આપણે ‘સંધિ’ કહીએ છીએ.

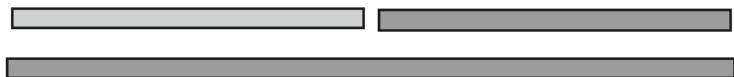
દા.ત., વાક્ય-અવયવ - વાગવયવ

એટલે કે ‘સંધિ’ એ વાંચવાનો વિષય નથી, બોલવાનો વિષય છે. તમારે જે સંધિ કરવાની હોય તે બે શબ્દોને ઝડપથી બોલશો એટલે ત્યાં સંધિ થશે જ. તમારે માત્ર અને ઓળખવા પર ધ્યાન આપવાનું છે. કારણ કે બે શબ્દ પાસે આવે ત્યારે પહેલા શબ્દના છેલ્લા અક્ષર અને બીજા શબ્દના પ્રથમ અક્ષરમાં ઉચ્ચારણ સંદર્ભે પરિવર્તન આવે - તે સંધિ

તમે સ્વર સંધિ, વ્યંજન સંધિ અને વિસર્ગ સંધિ ભણી ગયા છો. અહીં સ્વર સંધિ અને વ્યંજન સંધિની પ્રક્રિયા જોઈએ.

સ્વરસંધિ

હ્રસ્વ કે દીર્ઘ સ્વર સાથે અન્ય હ્રસ્વ કે દીર્ઘ સ્વર ભણે ત્યારે તે દીર્ઘ સ્વરસંધિ થાય છે.

અહીં તમે જુઓ છો તેમ બે નાની રેખા મળે તો એક મોટી રેખા થાય, એક નાની અને એક મોટી રેખા મળે તોપણ મોટી રેખા થાય અને બે મોટી રેખા મળે ત્યારે તો એ મોટી છે જ. એ જ રીતે બે હ્રસ્વ સ્વર ભેગા થાય કે એક હ્રસ્વ અને એક દીર્ઘ સ્વર ભેગા થાય કે બંને દીર્ઘ સ્વર ભેગા થાય - બધી પરિસ્થિતિમાં ઉચ્ચારણ ‘દીર્ઘ’ સ્વરનું જ થાય છે. તે હ્રસ્વ-દીર્ઘ ‘અ-આ’ હોય, ‘ઈ-ઈ’ હોય કે ‘ઉ-ઉ’ હોય.

નીચેના કોઠા જોતાં આ બાબત સ્પષ્ટ થઈ જશે.

1.	સ્વર	સંધિસ્વર	ઉદાહરણ
	અ + અ	આ	સૂર્ય + અસ્તિ
	અ + આ	આ	વાત + આવરણ
	આ + અ	આ	ભાષા + અન્તાર
	આ + આ	આ	વિદ્યા + આલય

2.	સ્વર	સંધિસ્વર	ઉદાહરણ
	ઈ + ઈ	ઈ	હરિ + ઈચ્છા
	ઈ + ઈ	ઈ	પરિ + ઈક્ષા
	ઈ + ઈ	ઈ	દેવી + ઈચ્છા
	ઈ + ઈ	ઈ	ગૌરી + ઈશ્વર

3.	સ્વર	સંધિસ્વર	ઉદાહરણ
	ઉ + ઉ	ઉ	ગુરુ + ઉપસદન
	ઉ + ઉ	ઉ	સિંધુ + ઉર્મિ
	ઉ + ઉ	ઉ	વધૂ + ઉલ્લાસ
	ઉ + ઉ	ઉ	વધૂ + ઉર્મિ

આ નિયમો સમજાયા છે કે નહીં, તે જોવા નીચેના શબ્દ સાથે આપેલા સંધિવિગ્રહ તપાસો. સાચો વિગ્રહ ધરાવતો વિકલ્પ પસંદ કરો.

- (1) સત્યાગ્રહ - (ક) સત્યા + આગ્રહ (ખ) સત્ય + આગ્રહ (ગ) સત્યા + ગ્રહ (ધ) સત્ય + ગ્રહ
(2) ચિંતાતુર - (ક) ચિંતા + આતુર (ખ) ચિંતા + તુર (ગ) ચિંત + તુર (ધ) ચિંત + આતુર
(3) સૂક્તિ - (ક) સૂ + ઉક્તિ (ખ) સૂ + ઉક્તિ (ગ) સુ + ઉક્તિ (ધ) સુ + ઉક્તિ
- ઉત્તર જોઈએ : 1. સત્ય + આગ્રહ (ખ), 2. ચિંતા + આતુર (ક), 3. સુ + ઉક્તિ (ગ).

પણ આ તો સરખા વર્ગના સ્વર હતા. જો જુદા વર્ગના સ્વર એકબીજામાં ભણે તો ? તો વળી, ત્રીજો સ્વર ઉચ્ચારાય. આ સમજવા વળી આપણે ઉચ્ચારણ પ્રક્રિયા યાદ કરીએ. તમે સ્વરનો કોઈ કેવી રીતે લખતા હતા તે યાદ છે ?

	અગ્ર	મધ્ય	પૃષ્ઠ
ઉચ્ચ	ઈ	-	ઉ
મધ્ય	એ	અ	ઓ
નિમ્ન	એ	આ	ઓ

હવે, ગુજરાતી જોવા માટે આ કોઈ માં સ્વર કેવી રીતે ભણે શકે તે જોઈએ.

	અગ્ર	મધ્ય	પૃષ્ઠ
ઉચ્ચ	ઈ	-	ઉ
મધ્ય	એ	અ	ઓ
નિમ્ન	એ	આ	ઓ

જેમ લાલ અને પીળો રંગ ભણતાં કેસરી રંગ થાય કે વાદળી અને પીળો રંગ ભણતાં લીલો રંગ થાય તે રીતે આ સ્વર ભણતાં ત્રીજો સ્વર ઉચ્ચારાય છે. ઉદાહરણ જોતાં વિગત વધુ સ્પષ્ટ થશે.

સ્વર	સંધિસ્વર	ઉદાહરણ	
અ + ઈ	એ	સ્વ + ઈચ્છા	સ્વેચ્છા
અ + ઈ	એ	ગાંશ + ઈશ	ગાંશેશ
આ + ઈ	એ	યથા + ઈષ્ટ	યથેષ્ટ
આ + ઈ	એ	મહા + ઈશ	મહેશ
અ + ઊ	ઓ	વન + ઉત્સવ	વનોત્સવ
અ + ઊ	ઓ	નવ + ઊઢા	નવોડા
આ + ઊ	ઓ	મહા + ઊદ્ધિ	મહોદ્ધિ
આ + ઊ	ઓ	ગંગા + ઊર્મિ	ગંગોર્મિ
અ + ઋ	અરૂ	સપ્ત + ઋષિ	સપ્તર્ષિ
આ + ઋ	અરૂ	મહા + ઋષિ	મહર્ષિ

'ઋ' સ્વર સંસ્કૃતમાં જે રીતે ઉચ્ચારાતો હતો, તે રીતે ગુજરાતીમાં ઉચ્ચારાતો નથી. તેથી તેની સંધિ સંસ્કૃત ઉચ્ચારણને જ અનુસરે છે. તેથી તેને નિયમ તરીકે જ.

કેટલાક શબ્દોની સંધિ છૂટી પાડીએ ?

હરેન્દ્ર - (ક) હર + એન્દ્ર (ખ) હરિ + એન્દ્ર (ગ) હર + ઈન્દ્ર (ધ) હરિ + ઈન્દ્ર

પરોપકાર - (ક) પરો + પકાર (ખ) પર + ઉપકાર (ગ) પરી + ઉપકાર (ધ) પરા + ઉપકાર
 વિદ્યોપાસના - (ક) વિદ્યાર્થી + ઉપાસના (ખ) વિદ્યો + પાસના (ગ) વિદ્યા + ઉપાસના (ધ) વિધુ + ઓપાસના
 સાચા વિકલ્પ મળ્યા ? હરેન્દ્ર - હર + ઈન્દ્ર (ગ), પર + ઉપકાર (ખ), વિદ્યા + ઉપાસના (ગ).
 (ઈન્દ્ર - માં 'ઈ' હુસ્વ આવશે, તે યાદ રાખવું.)

હવે બીજુ એક વાત. તમે જ્યારે 'કેલાસ' શબ્દ બોલો ત્યારે ખરેખર શું બોલો છો ? 'કેલાસ', 'કઈલાસ' કે 'કુયલાસ'. 'મૈત્રી' બોલો ત્યારે 'મૈત્રી' બોલો છો, 'મઈત્રી' બોલો છો કે 'મયત્રી' ? કંઈ સમજાયું ? બોલતી વખતે 'અ' સ્વર પછી જો 'ઈ' સ્વર આવે તો તે 'ઈ'ના બદલે 'થ' બોલાય કે સંભળાય છે. 'જ્યશ્રી કૃષ્ણ'ના બદલે 'જેશ્રીકૃષ્ણ' સંભળાય છે, તે તમે જોયું હશે. બીજા શબ્દ બોલી જુઓ તો વધુ ધ્યાલ આવશે. 'પૈસા, નૈર્ઝત્ય, વૈકુંઠ' વગેરે એ જ રીતે 'ગૌરી'ના બદલે 'ગવરી' સાંભળ્યું હોય, એવું બન્યું છે ? 'ઈ'ના 'થ'ની જેમ 'ઉ'નો 'વ' સંભળાય છે. તમે કૌતુક (કઉતુક, કવતુક), મૌલિક (મઉલિક, મવલિક), ચૌદશ, 'ઔરંગઝેબ - બોલી જુઓ અથવા બીજા બોલે ત્યારે ધ્યાનથી સાંભળો. તમને સમજાશે કે આ પણ એક પ્રકારની સંધિ જ છે. સંધિના ઉદાહરણુપે આ નિયમ જોઈએ.

સ્વર	સંધિસ્વર	ઉદાહરણ	
ઈ/ઈ + અ/આ	ય	ઈતિ + આદિ	ઈત્યાદિ
ଓ/ଓ + અ/આ	વ	સુ + આગત	સ્વાગત
ং/ং + અ/আ	ৰ	পিৰু + আশা	পিৰাশা

ચાલો, નીચેના શબ્દોની સંધિ કરીએ :

(1) પ્રતિ + અક્ષ (2) પરિ + આવરણ (3) વિ + અર્થ (4) સુ + આગત (5) ગુરુ + આশা.

સંધિ કરી ? ઉત્તર જોઈએ ? (1) પ્રત્યક્ષ (2) પર્યાવરણ (3) વ્યર્� (4) સ્વાગત (5) ગুરুজ্ঞা.

સંસ્કૃતમાં આ નિયમ 'યણ' સંધિ તરીકે ઓળખાય છે. એ જ રીતે 'অযাদি' સંધિ પર પણ નજર નાખવી જોઈએ.

સ્વર	સંધિસ્વર	ઉદાહરણ	
় + અ	অয	নে + અন	নযন
় + આ	আয	়ে + અক	গাযক
় + અ	অব	পো + અন	পৱন
় + આ	আব	পো + અক	পাবক

હવે, બંજન સંધિ સમજવા ફરીથી ઉચ્ચારણ પ્રક્રિયા પાસે જઈએ.

	અધોષ- અલ્પપ્રાણ	અધોષ- મહાપ્રાણ	ધોષ- અલ્પપ્રાણ	ધોષ- મહાપ્રાણ	અનુ- નાસિક	પાર્શ્વિક	પ્રકંપી	સંધખી	અર્ધ- સ્વર
કંઈ	ક	খ	গ	ঁ	ঁ			ঁ	
તાલિવ્	চ	ঁ	ঁ	ঁ	ঁ			শ	য
স્પર્શસંધખી									
મૂર્ધન્ય	ট	ঁ	ঁ	ঁ	ঁ	ঁ		ঁ	
દંત્ય	ত	থ	ঁ	ঁ	ঁ	ল	ৰ	স	
ઓঁঁ	প	ফ	ব	ভ	ম			ৰ	

કંઈચ, તાલવ્ય, મૂર્ધન્ય, દંત્ય અને ઓઈચ - એ ઉચ્ચારણ અનુસાર ધ્વનિઓના વર્ગ છે. કેટલાક વિદ્બાનો એને પ્રથમ અક્ષર એટલે કે 'ક, ચ, ટ, ત, પ' વર્ગ તરીકે પણ ઓળખાવે છે. એટલે કે 'ક' વર્ગના કોઈ ધ્વનિમાં સંધિ અનુસાર બદલાવ આવે તો મહંદશે તે તેના જ વર્ગનો અન્ય ધ્વનિ લેશે. જેમકે, આપણે સૌથી પહેલા 'વાકુ-અવયવ'નું ઉદાહરણ જોયું હતું. 'ક'માં ધોષત્વ ઉમેરાય તો 'કંઈચ' વર્ગ કે 'ક' વર્ગના જ ધોષ ધ્વનિ તરીકે તેમાં પરિવર્તન આવે. તેથી 'ક'નો 'ગ' થાય. એટલે કે 'અધોષ ધ્વનિ પછી ધોષ ધ્વનિ આવે તો તે સમવર્ગીય ધોષ ધ્વનિ થાય.' એવો નિયમ કહી શકાય.

	અધોષ-અ.પ્રા.	અધોષ-મ.પ્રા.	ધોષ-અ.પ્રા.	ધોષ-મ.પ્રા.
કંઈચ	ક	ખ	ગ	ધ
તાલવ્ય	ચ	છ	જ	ઝ
સ્પર્શસંધધી				
મૂર્ધન્ય	ટ	ઠ	ડ	ઢ
દંત્ય	ત	થ	દ	ધ
ଓઈચ	પ	ફ	ব	ভ

આ સંધિનાં કેટલાંક ઉદાહરણ જોઈએ :

	સંધિપ્રક્રિયા	સંધિશબ્દ
ક્રુ + અંત	ક્રુ + અ - ક > ગ	કિગંત
ષટ્કોષા	ષટ્ + કોષા	ષડાનન
જગત્તુ + ગુરુ	ત્ત + ગ - ત > દ	જગદ્ગુરુ
અપ્ય + જ	પ્ય + જ - પ > ব	অঞ্জ

કેટલાક શબ્દોનો સંધિવિગ્રહ કરીએ ?

- (1) વાગ્દાન (ક) વા + ગ્દાન (ખ) વાગ્ + દાન (ગ) વાકુ + દાન (ધ) વા + કદાન
  - (2) ષટ્કોષા (ક) ષટ્ + કોષા (ખ) સત્ત + કોષા (ગ) સત્ત + ગુષા (ધ) સદ્ + કોષા
  - (3) સદ્ગુષા (ક) સદ્ + ગુષા (ખ) સત્ત + ગુષા (ગ) સચ્ + ગુષા (ધ) સર્ + ગુષા
- જવાબ જોઈએ ? (1) (ગ) વાકુ + દાન (2) (ક) ષટ્ + કોષા (3) (ખ) સત્ત + ગુષા

(નોંધ : કેટલાંક પુસ્તકોમાં તત્ત્વ સત્ત આદિને બદલે તદ્દ્વસ્તુ સદ્ - આદિથી સંધિ છૂટી પાડે છે. પણ 'તદ્દ્વ' કે સદ્દનો પોતાનો અર્થ નથી. સંધિને કારણે તત્ત્વ અને સત્તમાં આવતું પરિવર્તન છે. તેથી તત્ત્વ સત્ત આદિથી જ સંધિ છૂટી પડે.)

હવે, અનુનાસિક સંધિ જોઈએ. તે પહેલાં તમે વિચારો કે જો 'ચંદ્ર' શબ્દમાં તમારે અનુસ્વાર નથી લખવો તો તમે ક્યો અક્ષર લખશો ? 'ન' - ચન્દ્ર - બરાબર ?, તમારે 'કુંપન' શબ્દમાં અનુસ્વાર નથી લખવો. તો તમે ક્યો અક્ષર લખશો ? 'મ' - કુમ્પન - બરાબર ? શા માટે આપણે 'ચંદ્ર' કે 'કુંપન' ન લખીએ ? કારણ કે ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા અનુસાર આપણે ઓઈચ વર્ગના ધ્વનિઓમાં 'પ, ફ, બ, ભ, મ' કહીએ છીએ. જેમાં 'મ' અનુનાસિક છે. તો આ પાંચમાંથી કોઈ પણ ધ્વનિ આગળ તીવ્ર અનુસ્વાર આવે તો તે જોડાક્ષરને આપણે 'મ' અક્ષર દ્વારા લખી શકીએ. અનુનાસિક સંધિમાં પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છે. પહેલા શબ્દના અંતે જે વર્ગનો ધ્વનિ આવતો હોય, અને બીજા શબ્દનો આરંભ 'મ' કે 'ન' ધ્વનિથી થાય તો પહેલા શબ્દને અંતે તે જ વર્ગનો અનુનાસિક ધ્વનિ ઉચ્ચારાય. નીચેનો કોડો જોતાં વિગત સ્પષ્ટ થશે.

વર्ग	અધોષ અલ્યપ્રાણ સ્પર્શ	+	અનુ-નાસિક ધ્વનિ		સંધિ
કંઈચ	ક		ક	વાક્ષ+મય	વાક્મય
તાલવ્ય	ચ		ગ		
મૂર્ધન્ય	ટ	મ	ણ	ખટ્ટ+માસ	ખણમાસ
દંત્ય	ત	ન	ન	ઉત્ત્ત+નયન	ઉન્નયન
ઓષ્ઠચ	પ		મ		

નીચેના શબ્દોની સંધિ કરો :

(1) દિક્ક + મૂઠ (2) સત્તુ + મતિ (3) ચિત્ત + મય (4) જગત્ત + નાથ (5) સત્તુ + નારી

ઉત્તર જોઈએ : (1) દિક્મૂઠ (2) સન્મતિ (3) ચિન્મય (4) જગન્નાથ (5) સન્નારી

વ્યંજન પછી ‘મ’ આવે તો ઉપર જોઈ તેમ સંધિ થાય. પરંતુ, ‘મ’ પછી અન્ય વ્યંજન આવે તો ‘મ’નું અનુસ્વારમાં પરિવર્તન થાય છે. જેમકે,

	સંધિશબ્દ		સંધિશબ્દ
કિમ્મ + ચિત્ત	કિચિત્ત	સમ્મ + તોષ	સંતોષ
સમ્મ + યોગ	સંયોગ	સમ્મ + વાદ	સંવાદ
સમ્મ + રક્ષણા	સંરક્ષણા	સમ્મ + લળન	સંલળન

વિસર્ગ સંધિ :

બે શબ્દો ભેગા થાય ત્યારે પહેલા શબ્દને અંતે જો વિસર્ગ આવતો હોય તો તેમાં જુદાં ધ્વનિપરિવર્તન આવતાં હોય છે. આવી સંધિને વિસર્ગ સંધિ કહે છે.

- વિસર્ગ પહેલાં ‘અ’ સ્વર અને પછી ‘અ’ સ્વર અથવા અન્ય કોઈ પણ ઘોષ વ્યંજન હોય તો વિસર્ગનો ‘ઓ’ થાય.
  - અધ: + ગતિ - અધોગતિ
  - મન: + બલ - મનોબલ
- વિસર્ગ પહેલાં ‘અ’ અને ‘આ’ સિવાયના અન્ય કોઈ પણ સ્વર હોય અને વિસર્ગ પછી અન્ય કોઈ પણ સ્વર કે ઘોષ ધ્વનિ હોય તો વિસર્ગનો ‘ર’ થાય છે.
  - નિ: + આહાર - નિરાહાર
  - નિ: + ધન - નિર્ધન
- વિસર્ગ પહેલાં ‘ઈ’, ‘ઉ’ અને વિસર્ગ પછી - ‘ક, પ, ટ, ફ’ - માંથી કોઈ પણ ધ્વનિ હોય તો વિસર્ગનો ‘ખ’ થાય.
  - દુ: + કર્મ - દુષ્કર્મ
  - ચતુ: + પાદ - ચતુષ્પાદ
  - નિ: + ફળ - નિર્ઝળ
  - ધનુ: + ટંકાર - ધનુષ્ણકાર
- વિસર્ગ ધરાવતા ‘નિઃ’ પ્રત્યય પછી ‘ર’ ધ્વનિ આવે તો ‘ની’ દીર્ઘ થાય છે અને વિસર્ગનો લોપ થાય છે.
  - નિ: + રોગ - નીરોગ
  - નિ: + રસ - નીરસ

- विसर्ग पछी 'च', 'छ' के 'श' धनि होय तो विसर्गनो 'श' थाय.
- निः + चिंत - निश्चिंत
  - मनः + चक्षु - मनश्चक्षु
  - पुनः + च - पुनश्च
- 'निः', 'हुः' पूर्व प्रत्यय पछी श, स आवे तो विसर्ग यथावत् रહे छे.
- श - निःशंक, निःशब्द, निःशब्द, निःशुल्क, निःशेष, निःशास, निःसंकेत,
- स - निःसंदेह, निःसत्त्व, निःस्वार्थ,
- हुःसाध्य, हुःसाहस, हुःस्वभ, हुःशासन
- विसर्ग पछी 'त', 'स' होय तो विसर्गनो 'स' थाय.
- नमः + ते - नमस्ते
  - अंतः + तत्त्व - अंतस्तत्त्व
  - निः + तेज - निस्तेज

उदाहरणो ध्यानथी वांच्यां हशे, तो संधिना नियमो समज्ञ शकाशे. अने याद राखजो, संधि 'बोलवा'थी समजाशे.

नीयेनां वाक्यमांथी संधि थयेला शब्दो शोधी शकशो.

- (1) सद्गुणी बाणक फक्त सोण ज वरस भले ज्वे (गुणी-सद्गुणी)
- (2) ए ज बाणक कुलोद्धारक थशे.

नोंद्य :

मित्रो, अहीं अन्य एक बाबत जोई शकाय तेम छे. तमे अंगसाधक प्रत्यय भइया छो. तेमां 'त्व', 'ता' परप्रत्यय घ्याल हशे. आ प्रत्यय विशेषण परथी भाववाचक संज्ञा बनावे छे. जेमके, 'गुरु - गुरुत्व, जड - जडत्व, लघु - लघुता, मानव - मानवता वगेरे.

हवे, जो विशेषणने अंते 'त्' व्यंजन होय अने तेने 'त्व' प्रत्यय लागे तो शुं थाय ? 'त्' बेवडाई जाय अने 'त्व' थाय. बराबर ? तो विशेषण 'महत्'ने 'त्व' लागे एटले 'त्' बेवडाय अने 'महत्व' लभाय. नीयेना शब्दोनी जोडणी हवे तमने स्पष्ट थशे.

तत् + त्व - तत्त्व

महत् + त्व - महत्त्व

सत् + त्व - सत्त्व

महत् + ता - महत्ता

सत् + ता - सत्ता

અમૃત 'ધાયલ'

(જન્મ : 19-8-1916, અવસાન : 25-12-2002)

અમૃતલાલ લાલજીભાઈ ભકૃ 'ધાયલ'નું વતન રાજકોટ જિલ્લાનું સરથાર છે. 'શૂળ અને શમજાં', 'રંગ', 'રૂપ', 'જાંય', 'અજિન', તેમજ 'ગજલ નામે સુખ' વગેરે એમના ગજલસંગ્રહો છે. 'આઠો જામ ખુમારી'માં તેમની સમગ્ર કવિતા પ્રકાશિત થઈ છે. ગજલકાર તરીકે તેમનું મહત્વનું પ્રદાન છે. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો.

'રસ્તો કરી જવાના' મનુષ્યની અડગ ખુમારીને વ્યક્ત કરતી ગજલ છે. અપાર મુશ્કેલીઓમાં પણ ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખી, અડગ આત્મબળથી, દરેક પરિસ્થિતિમાં રસ્તો કરી જવાના એ આ ગજલનું કેન્દ્રબિંદુ છે. કવિ અમૃત ધાયલ જુદા-જુદા શેરમાં અનેક દિશાઓ દ્વારા કાળને પણ પડકાર આપે છે. 'રસ્તો કરવો' એ અહીં વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગ છે. જીવનની વિવિધ સ્થિતિમાં કેમ પાર ઊત્તરવું એની ખુમારીની આ ગજલ છે.

રસ્તો નહિ જડે તો રસ્તો કરી જવાના,
થોડા અમે મૂંજાઈ મનમાં મરી જવાના !

નિજ મસ્ત થઈ જીવન આ પૂરું કરી જવાના,
બિંદુ મહી દૂબીને સિંધુ તરી જવાના !

કોણે કહ્યું કે ખાલી હાથે મરી જવાના !
દુનિયાથી દિલના ચારે છેડા ભરી જવાના.

મનમાં વિચાર શું છે ? અવિરામ કંઈ દીપક છે,
પ્રકાશ આંધીઓમાં પણ પાથરી જવાના.

એક આત્મબળ અમારું દુઃખ માત્રની દવા છે,
હર ઝખને નજરથી ટાંકા ભરી જવાના.

સમજો છો શું અમોને સ્વયં પ્રકાશ છીએ !
દીપક નથી અમે કે ઠાર્યા ઠરી જવાના.

અય કાળ, કંઈ નથી ભય તું થાય તે કરી લે !
ઇશ્વર સમો ધણી છે થોડા મરી જવાના !

(‘આઠો જામ ખુમારી’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

નિજ પોતો; સિન્ધુ સમુદ્ર; સમો જેવો; જખમ ધાવ

વિરુદ્ધાર્થી

વિરામ અવિરામ; વિકાસ વિનાશ; ખીલવું કરમાવું; પ્રકાશ અંધકાર; ભય અભય
તળપદા શબ્દો

ખોળિયું શરીર; જડે મળે

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) દુનિયાથી દિલના ચારે છોડા ભરી જવાના ! એટલે...
  - (A) જગતના લોકોનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાની વાત છે.
  - (B) જગતના લોકોનો સાથ છોડી જવાના
  - (C) દુનિયાના લોકો દિલ વગરના છે.
  - (D) દિલને ચારેય છેઠેથી માપવાની વાત છે.
- (2) કવિ કઈ રીતે પોતાનું જીવન પૂર્ણ કરવા ઈચ્છે છે ?
  - (A) એક નાનકડા બિંદુમાં ઝૂભીને   (B) વિશાળ સમુદ્રમાં ઝૂભીને
  - (C) બીજાની મસ્તીમાં ભળીને   (D) પોતાની જ મસ્તીમાં મસ્ત થઈને
- (3) કવિ દુઃખ માત્રની દવા કઈ ગણે છે ?
  - (A) ડોક્ટર લખી આપે તે   (B) કવિ દવા જ લેતા નથી
  - (C) કવિનું આત્મબળ   (D) કવિ દુઃખી જ નથી
- (4) કવિ મૃત્યુ સામે કોને પડકાર આપે છે ?
  - (A) જીવનને   (B) કાળને
  - (C) ભગવાનને   (D) ભક્તને

2. નીચેના પ્રશ્નો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) અવિરામ દીપકના ઉદાહરણ દ્વારા કવિ શું કહેવા માગે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) આ કાવ્યમાં જોવા મળતી કવિની ખુમારી તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
- (2) કવિ દિલમાં શું ભરી જવા ઈચ્છે છે ?

4. નીચેની કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

‘રસ્તો નહિ જડે તો રસ્તો કરી જવાના,
થોડા અમે મૂંજાઈ મનમાં મરી જવાના!’

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- તમને અત્યાર સુધી કઈ-કઈ મુશ્કેલીઓ પડી એ નોંધો. પછી સહાધ્યાયી સાથે અરસપરસ તમને પડેલી મુશ્કેલીઓને તમે કઈ રીતે પાર કરી એની આ રીતે પૂર્તિ કરો. મિત્રની મુશ્કેલી જાણો અને આ રીતે એનો ઉકેલ સૂચ્યવો.

ક્રમ	સમસ્યા	ઉકેલ	અભિવ્યક્તિ
1.	મિત્ર સાથે અભોલા થવા	રમતાં રમતાં દોસ્તી	અમે મિત્રો સાથે કદી ભલે રિસાઈ જવાના રમત-રમતમાં હાથ પકડી બુચ્યા કરી જવાના
2.	પરીક્ષામાં નિષ્ફળતા	વધુ મહેનત	કયારેક અમે ભલે પાછળ પડી જવાના પણ હિંમતથી નવા ડગ ભરી આગળ વધી જવાના

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કવિએ મરી, તરી, ભરી, કરી, પાથરી, ખરી, ઠરી જેવા પ્રાસસભર શબ્દો આ ગજલમાં વાપર્યા છે જે ગજલમાં રદીફ તરીકે ઓળખાય છે. અહીં શરૂઆતની આઈ પંક્તિઓમાં ‘જવાના’ શબ્દ વપરાયો છે; જે ગજલમાં કાફિયા કહેવાય છે તે સમજો.
- કવિએ અહીં બિંદુ-સિંહુ, ડૂબી-તરી (જવાના), ખાલી હાથે-ભરી જવાના જેવા વિરુદ્ધાર્થી શબ્દોથી રજૂઆત અસરકારક બનાવી છે.
- ગજલની બે પંક્તિનો એક ‘શેર’ રચાય છે. દરેક ‘શેર’ એક સ્વતંત્ર વિચાર રજૂ કરે છે. અહીં જુઓ... એક ‘શેર’માં કવિ વિચારદીપકથી આંધીમાં પણ પ્રકાશ પાથરવાની વાત લઇને આવ્યા છે, તો ત્યાર પછીના ‘શેર’માં આત્મબળને દૃઃખ્ની દવા કહીને કવિ નજરથી ટાંકા ભરવાની, મદદ કરવાની વાત કહે છે. આમ બંને શેરમાં અલગ વિચારો રજૂ થયા છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

કાળા માથાનો માનવી જે ધારે તે કરી શકે એ વાતની પ્રતીતિ કરાવતું આ કાવ્ય ખુમારીથી કેમ જિવાય તે શીખવે છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને જણાવવી.

મનુષ્યજીવન અન્ય કરતાં વિશેષ એ રીતે છે કે તેને ઈશ્વરે વિશેષ શક્તિઓ આપી છે. તે શક્તિઓનો ઉપયોગ કરી જીવનને ઉન્નત બનાવવું. જેથી પોતાનો, ગામનો, દેશનો વધુ સારો વિકાસ કરવામાં તમારો બહુમૂલ્ય ફાળો આપી શકો તે વાતથી વિદ્યાર્થીઓને સતર્ક કરવા.

માનવમાંથી મહાન બનનાર વ્યક્તિઓનાં જીવનચરિત્રો રજૂ કરી વિદ્યાર્થીઓમાં ખુમારી, આત્મવિશ્વાસ, મુશ્કેલીઓ સામે ઝડૂમી તેમાંથી માર્ગ શોધવાની સૂજ વિકસે તેવો પ્રયત્ન કરવો અને સમાજને કંઈક વિશેષ પ્રદાન કરવા પ્રોત્સાહિત કરવા.

ઇસ્માઈલભાઈ નાગોરી

(જન્મ : 4-11-1904, અવસાન : 14-1-1983)

રાજકોટ જિલ્લાનું વાંકાનેર તેમનું વતન હતું. તેઓ ફારસી-અરબી ભાષાના સ્નાતક હતા. પછી પૂનાની ખેતીવાડી કોલેજમાંથી કૃષિ સ્નાતક થયા હતા. સ્વરાજની લડતના સૈનિક હતા. તેમણે ઉત્તમ ગ્રામસેવા કરી હતી. લોકભારતી ગ્રામ વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કર્યું હતું. ‘વનસ્પતિ જીવનદર્શન’માં વનસ્પતિ જીવન વિશે સુંદર આલેખન છે. તો ‘વાડી પરનાં વહાલાં’માં વાડીનાં મનુષ્ય અને પ્રાણીઓનો હૃદયસ્પર્શી પરિચય છે. ‘મુસ્લિમોનો ધર્મ’ અને ‘આંગણાનો બગીયો’ તેમની પરિચય પુસ્તિકાઓ છે.

વાડી (ખેતર) પર નભનારા માણસોના જીવનમાં વાડી કેવી રીતે ઓતપ્રોત થયેલી હોય છે, તેમજ વાડી પર નભનારાં પશુ-પંખી-જનાવરોની સૃષ્ટિ પણ કેવી આત્મીય હોય છે એ આ પાઠમાં આલેખાયું છે. ઝતુ-ઝતુનાં અનાજ, ફળ અને એની સાથે જોડાયેલી આખી સૃષ્ટિ આ નિબંધમાં સર્જનાત્મક રીતે પ્રગટ થઈ છે. વાડીની દુનિયા કેવી ભરીભરી અને વૈવિધ્યપૂર્ણ હોય છે તેનું ચિત્ર રસિક રીતે આલેખાયું છે.

વાડીની લીલી દુનિયા વચ્ચે કેટકેટલાં જગત હોય છે ? જાણો નાનામોટા જીવોનું સંગ્રહસ્થાન. ઊધઈનું બાંધકામ ને કીડીની કરામતો, કાંકડાની લડાઈ ને સાપનાં યુદ્ધો, ધોયરાનું વિચિત્ર ગાન, મંકોડાની છાવડીઓ, ‘ભરવાડી’ના કાફ્લા, ગોકળગાયના ભપકા ને વીંધીનો ચિરસમરણીય ચરણસ્પર્શ. બધું દિનરાત ચારે કેર ચાલતું હોય છે. કોઈવાર આવું આવું નજરે ચેતે ને એનું ધ્યાન ખેંચાય, પણ મોટે ભાગે માણસ એના કામમાં જ હોય !

વાડીમાં રહીએ તો દેડકાં તો ઘરમાં જ વસવાટ શોધતાં નજરે પડે. વાડીમાં સર્પ-નોળિયા જ નહિ પણ કાળોતરા ને માંજરના જીવનમરણના સંગ્રહમો ખેલાતા હોય છે. હાથ હાથનાં કણાં ચાંચેથી પૂરા કરતાં લલેડાં, અળસિયાંનો ગોળો કરી આરોગતાં દેડકાં, નાનાં સસલાંથી ફાટફાટાં પેટ ભરી પગદંડી પર સૂતા સર્પો, કાગડાઓ વચ્ચેથી માર્ગો કાઢતા ધૂવડ, શેરડીનાં શોખીન શિયાળ, ઈંડાં શોધતા જેરખાંબા, મરધીનાં બચ્યાંને ચોરીને ઘરભેગા - દરભેગા કરતા ઉદર જેમ જોવા મળે તેમ પશુઓને વળગતી જીવાતો વીજાતા બગલા, પાકને બગાડતી ઈયળો સાફ કરતાં પક્ષીઓ, ઉદરની વસ્તી પર અંકુશ રાખતા રાની માંજરો વગેરે પણ ત્યાં જ રહેતા હોય છે.

દિવસના કોલાહલમાં જંતુ-જગતની ખબર ઓછી પડે, પણ રાતના શાંત નીરવ સમયે તો કંસારીથી લઈને તમરાંના અવાજથી વાતાવરણ ભરાઈ જાય છે. શેઢાડી ને શેળા, વણિયલ ને જબાદિયાં, ધોરખોદિયાં ને લૂંડડાં, હરણાં ને રોજડાં તો દેખાવ હે, પણ ક્યારેક ને ક્યાંક તો દીપડા ને સિંહ, પણ દર્શન દઈ જતા હોય છે.

વાડીમાં રહેનારાં ને આવનારાંઓ આ રીતે ભાતભાતનાં હોય. ખેડૂતનું ખાસ ધ્યાન તો વધુ રંજાડે, વધુ કંઈ બગાડે એ તરફ હોય, બાકી આ જીવતી વાડીના જીવમાત્રને જોનાર બાળકો તો, દેલે કેટલાં ઈંડાં મૂક્યાં છે, તેતર માદા કેટલાં બચલાં સાથે ફરે છે, બુલબુલે ક્યાં ને કેવો માળો કર્યો છે, ચીબરી ક્યાં ભરાઈને બેઠી છે, કાકડાએ કેવા રંગો ધારણ કર્યો છે, સાપે કાંચળી ક્યાં, કેવડી મોટી કાઢી છે ને કૂતરાએ બખોલ ક્યાં ગાળી રાખી છે એ બધું એમની નજરમાં આવી જાય છે. ખરું જોતાં જીવનનો જે ખજનો વાડીમાં ભર્યો હોય છે તેનાં એ પોતે પણ અગત્યના ભાગ જેવા જ છે.

દરેક ઝતુ પોતાના પ્રત્યક્ષ પદાર્થપાઠ લઈને આવે છે. કુદરતનો એક કારવાન - કાફ્લો આવે છે ને જાય છે, ને એ બધાં પોતાનાં હોય તેમ વાડી તેમને સૌને આશ્રય, આવાસ ને આકાર - આલ્લાદ આપે છે.

સવારથી સાંજ સુધી વાડી પર કામ, કામ ને કામ ચાલતું જ હોય છે. રાતે પણ ઢોરને માટે ચીવટવાળા હોય તે સૂએ તો બાળકવાળી માતાની માફક જ ! એમની નિદ્રાયે જગ્રત!

ને તોય વાડીમાં ‘ડાયર’ જામતા હોય છે ને ‘જલસા’ થતા હોય છે. મોસમે મોસમની મોજ લોકો માણી જાય છે. મકાઈના ડોડાની મિજબાનીઓ ચાલતી હોય, આજુબાજુની વાડીના અડોશીપડોશી મિત્રો બેગા થઈ જાય ને આમંત્રિતો પણ કુંડળામાં ભળી જાય. દૂબળાં લાકડાની ને પાંખી કાથીની ખાટલીઓ ઉપર માનવંતા મહેમાનોને

બેસાડાય ને સ્વયંસેવકો (?) કાંટા ભેગા કરી લાવે. કોઈ બે સળી બાકસની અર્પણા કરે ને પછી તો ભુંઘા - પીળા ને પોણા કાળા - વહેચવા માંડે !

પોંકનું ટાણું આવે ને એનો ય આનંદ લેવા કોઈ ચૂકે નહિ. માંડવીના ઓળા તો છેક સૂકી માંડવીમાંથી શેકેલ માંડવી મળે ત્યાં સુધી રાત્રે, મોડી રાત્રે ને વહેલી સવારે ચાલુ રહે. એ કોલસી ને રાખના ફગલાને ય જતા-આવતા રસિયાઓ સાંઠીકરેથી ફંઝોળતા જાય ને એક દાઢો બચી ગયેલો મળી જાય તોય સંતોષ માને !

શંકાભર્યા મોલની પણ માંડવીઓ અસામાન્ય તો નહિ જ ! ચણા, પપૈયાં, જામફળ એ બધાંની પાર્ટીઓ નાની ને ખાનગી હોય ! ઘણો ભાગે એકાદ સાહસિકની સફરનાં ફળ જ એ હોય. ચીજ લઈને પછીથી વાતવાતમાં કહી દઈએ તો દોષમુક્તિ થઈ જાય છે એ માન્યતા પણ સાવ ગઈ નથી.

ખાવાપીવાને જ માણસો મળે છે એવુંય નથી. વંજી બાંધવા, નળિયાં ચડાવવા, ઘઉંના પાળા બાંધવા ને કોઈવાર તો સાંતીનું કામ, જાજા હાથ માગતું કામ ને તાત્કાલિક ને ઝડપથી પતાવવાનાં કાર્યો કરી દેવાને લોકો એકબીજાને ત્યાં જાય છે ને ત્યારે કામ સાથે ડિલ્લોલ થતો હોય છે.

ચિચોડો ચાલુ થાય ત્યારે ઘણો ભાગે સગાંવહાલાંઓ મદદે આવી જતાં હોય, એટલું જ નહિ અરસપરસની ઢાલવાળા ને મેળવાળા ખેડૂતોય શામેલ થાય. અને એ પ્રસંગને ઉકેલે છે.

જેમ કામની દોઢના દિવસો હોય છે તેમ નવરાશના ગાળના દિવસો પણ ખાસ કરીને ચોમાસામાં આવી જાય છે. ત્યારે કદ્દી નવરાશ ન ભાળનારા જુવાનો પણ ચોપાટ ઉપર જામતા હોય છે અને મોડી રાત સુધી હર્ષનાદો થતા સંભળાય છે.

ભજનની ચાતો, ઠાકોરથાળી ને દાંડિયારાસની ચાતો પણ સમૂહઆનંદની ચાતો જ બની જાય છે, ગામ કરતાંય વાડી પર આ પ્રસંગો વધુ દીપી ઊંઠે છે.

આ તો થયા ખાસ પ્રસંગો, પણ રોજિદાં કામોમાંય જ્યાં પાંચ માણસો ભેગાં કામ કરતાં હોય છે ત્યાં એકાદ આનંદી જીવડો સૌને ટોળ-ટીખળ-ચાળા-ગપસપ ને રમૂજથી મજા પીરસતો હોય છે. આ બધો આનંદ ન હોત તો અનેક એકધારાં ખેતીનાં અનિવાર્ય કામો ફસરડો બની જાય !

(‘વાડી પરનાં વહાલાં’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

કાફલો સંધ, ગતિ કરતો સમૂહ; ચિરસ્મરણીય હંમેશાં યાદ રહે તેવું; સંગ્રામ યુદ્ધ; રંજાવું હેરાન કરવું; પદાર્થપાઠ પ્રત્યક્ષ પદાર્થ દ્વારા બોધ; આવાસ રહેઠાણ; ટિખળ મજક; આહૂલાદ આનંદ, હર્ષ; સાંતી હળ; વંજી બાંધવી ખપાટીયાં બાંધવા; વાણિયલ બિલાડી જેવું પ્રાણી

વિરુદ્ધાર્થી

લીલી સૂકી; ભપકો સાદગી; અંકુશ નિરંકુશ; પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ; કોલાહલ નીરવ

તળપદા શબ્દો

બચલાં બચ્યાં; કાળોતરો ફણીધર નાગ; માંજર બિલાડો; ઢાલ સામસામે મદદ કરવાની રીત; સાંઠીકું સાંઠીનો નાનકડો; કામની દોઢ ખૂબ જાળું કામ

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) બાળકોની નજરમાં શું આવી જાય છે ?

(A) ઢેલે કેટલાં ઈંડાં મૂક્યાં છે તે (B) બુલબુલે ક્યાં ને કેવો માળો કર્યો છે તે

(C) કાકીડાએ કેવા રંગો ધારણ કર્યા છે તે (D) ઉપરના (A) (B) (C) ત્રણેય

- (2) જંતુ-જગતનાં દર્શન માટે કયો સમય વધારે યોગ્ય છે ?
 (A) બપોરનો (B) બપોર પછીનો
 (C) દિવસના કોલાહલનો (D) રાતનો શાંત નીરવ સમય
- (3) કુદરતના કારવાન-કાફલાને વાડી શું આપે છે ?
 (A) આશ્રય અને આવાસ (B) આકાર અને આદ્ભુત
 (C) વાડી કશું જ આપ્તી નથી (D) ઉપરના (A) અને (B) બંને
- (4) વાડીમાં ક્યારેક ક્યારેક કયાં પ્રાણીઓનાં દર્શન થઈ જાય છે ?
 (A) શેઢાડી ને શેળાનાં (B) ઘોરખોદિયાં ને ભૂંડાંનાં
 (C) દીપડા ને સિંહનાં (D) વણિયલ અને જબાદિયાંનાં

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ચોમાસાના નવરાશના દિવસોમાં લોકો કઈ રીતે આનંદ મેળવે છે ?
 (2) ઝડપથી પતાવવાનાં કેવાં કેવાં કામ માટે, લોકો એકબીજાને ત્યાં જાય છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) વાડીના જલસાને તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
 (2) “વાડીની લીલી દુનિયા વચ્ચે કેટકેટલાં જગત હોય છે !” - આ વાક્યની પાઠના આધારે ચર્ચા કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- પક્ષીઓની માહિતી મેળવો તથા એના આધારે કિવ્જ ગોઠવો.
- આ પાઠમાં વર્ણવેલાં પ્રાણી-પક્ષીઓની માહિતી મેળવી એનો અંક બનાવો.
- તમારા પરિવાર સાથે ગામ/જંગલમાં જઈ રાત્રિરોકાણ કરો.
- જ્યમલ્લ પરમાર, બંસીધર શુક્લ, મીનપિયાસી જેવા લેખકોનાં પક્ષીઓ વિશેનાં પુસ્તકો મેળવી પ્રાણી-પક્ષીઓની માહિતી મેળવો.
- ઘર આંગણાનાં પક્ષીઓ, પાલતુ પ્રાણીઓ, જવજંતુની યાદી તૈયાર કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- “સવારથી સાંજ સુધી વાડી પર કામ, કામ ને કામ ચાલતું જ હોય છે.”

કામની વસ્તતા બતાવવા અહીં ‘કામ’ શબ્દનું પુનરાવર્તન થયું છે. વળી સમાન કે અસમાન કક્ષાના શબ્દો વચ્ચે અલ્યવિરામ મુકાય અને છેલ્લો શબ્દ મુકાય તે અગાઉ ‘અને’ કે ‘ને’ મુકાય છે વળી ‘અને’ કે ‘ને’ મુકાતાં, ત્યાં અલ્યવિરામ મુકાતું નથી તેની પણ નોંધ લો.

- “રાતે ઢોરને માટે ચીવટવાળા હોય તે સૂઝે તો બાળકવાળી માતાની માફક જ !”

ખેડૂતો પશુઓની કણજી રાખનારા હોય છે એ બાબત અહીં ઉપરા અલંકારથી દર્શાવાઈ છે જે ખેડૂતોની પશુ પ્રત્યેની મમતા વર્ણવે છે.

- "...ધણે ભાગે એકાદ સાહસિકની સફરનાં ફળ જ એ હોય." વ્યાજસ્તુતિ અલંકારથી અહીં ગ્રામ વાતાવરણ આલેખાયું છે. અરસપરસની વાડીનાં ફળ ચોરીછૂપીથી પાડી લાવી ચૂપચાપ મિજબાની માણે પણ એ માટે હિંમત જોઈએ એમ અહીં વંગ થયો છે.
- વિવિધ પ્રકારના જીવોનું ટૂંકમાં કેવું સરસ શબ્દચિત્ર આલેખાયું છે તે જુઓ...
  - હાથ હાથનાં કણા ચાંચેથી પૂરા કરતાં લલેડાં
  - અળસિયાનો ગોળો કરી આરોગતાં ડેડકાં
  - નાના સસલાંથી ફાટફાટાં પેટ ભરી પગદંડી પર સૂતા સર્પો
  - કાગડાઓ વચ્ચેથી માર્ગો કાઢતા ઘુવડ.
  - શેરડીના શોખીન શિયાળ
  - ઈંડાં શોધતાં ખેરખણ્ણા
  - મરધીનાં બચ્ચાને ચોરીને ઘરભેગા - દરભેગા કરતા ઉંદર
  - પાકને બગાડતી ઈયળો સાફ કરતાં પક્ષીઓ.

લેખકો શબ્દ દ્વારા ચિત્ર સર્જતા હોય છે. એથી જાણો તે ચિત્ર જેવું પ્રત્યક્ષ ભાસે છે. તે ખૂબીને સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

કોઈ પણ કાર્ય આનંદથી કરવામાં આવે તો તે કામનો બોજ કે તેનું ભારણ નથી લાગતું. તે કામ વેઠ બનવાને બદલે આનંદપર્વ બની જાય છે. જીવનનો સાચો આનંદ કોણે કહેવાય ? તે ક્યાંથી મળે ? કેવી રીતે મળે તે પ્રસ્તુત પાઠના પ્રસંગો રજૂ કરી વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું.

જીવ, જંતુ, પશુ, પક્ષી અને પ્રાણીની વિવિધતાસભર, વિશાળ અને આશ્ર્યજનક દુનિયા વિશે વિદ્યાર્થીઓમાં રસ ઊભો થાય તે રીતે એકમ રજૂ કરવું.

શહેરમાં જ રહેનાર બાળકોને પ્રસ્તુત પાઠમાં ઉલ્લેખાયેલાં કેટલાંય નામો વિશે શક્ય છે કે ખબર ન પણ હોય તેથી શિક્ષકે તે બધા વિશે થોડી માહિતી આપી તેનાથી પરિચિત કરવા.

વાડીમાં રહેવાની મજા અને માધુર્યથી, તેની મૌલિકતા અને આત્મીયતાથી વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરી પ્રકૃતિ સાથેનો વિદ્યાર્થીઓનો નાતો વધુ મજબૂત બને તે માટે પ્રેરવા.

સાંદું, સાહજિક અને ગ્રામજીવન પણ જુદી સમૃદ્ધિથી ભરેલું હોય છે તેનો અહેસાસ કરાવવો.

ગ્રામજીવનમાં સામાજિક અને ખેતીનાં કેટલાંક કામ એવાં હોય છે જેમાં વધુ માણસોની જરૂર પડે છે. તેવા સમયે સૌ ગ્રામજનો એકબીજાનાં કાર્યમાં પૂર્ણ ઉત્સાહથી જોડાય છે અને તેને સારી રીતે, સમયસર પાર પાડે છે. આ ગ્રામ સંસ્કૃતિ છે. શહેરોમાં રહેતા માણસોની માનસિકતા જુદી અનુભવાય છે. ગ્રામ્ય અને શહેરી સંસ્કૃતિનો લેદ સ્પષ્ટ કરી આત્મીયતા, સહકાર, સહયોગ, મદદ અને ફરજની સાથે માનવતા અત્યંત અનિવાર્ય છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

સમૂહજીવન અને તેમાંથી મળતો આનંદ માણવા માટે તહેવારો, મેળાવડા, પ્રસંગો કે પછી વાડીમાં ગોઈવાતા જલસા, મકાઈ ડોડા, લીલી મગફળીનો ઓળો, જુવારનો પોંક, માટલામાં તૈયાર થતું ઊંઘિયું - આ બધી ઉજાણીઓથી વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરવા.

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

(જન્મ : 3-2-1938)

ચંદ્રકાન્ત નિકમલાલ શેઠ ખેડા જિલ્લાના ઢાસરા ગામના વતની છે. ઉત્તમ અધ્યાપક તરીકે નિવૃત્ત થયા પછી ગુજરાતી વિશ્વકોશમાં, બાળવિશ્વકોશમાં સહસ્રાદક તરીકે કાર્ય કરે છે. તેઓ મુખ્યત્વે કવિ, વિવેચક અને નિબંધકાર છે. ‘પવન રૂપેરી’, ‘ઊઘડતી દીવાલો’, ‘પડવાની પેલે પાર’, ‘એક ટહુકો પંડમાં’, ‘ગગન ખોલતી બારી’, ‘શરો એક જળહળીએ’ ‘જળ, વાદળ ને વીજ’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘ચાંદલિયાની ગાડી’, ‘હું તો ચાલું મારી જેમ’, અને ‘ઘોડે ચડીને આવું છું’, એ તેમના બાળગીતોના સંગ્રહો છે. ‘નંદ સામવેદી’ તેમનો લખિત નિબંધોનો સંગ્રહ છે. ‘ધૂળમાંની પગલીઓ’ સ્મરણકથા છે. તેઓ રાજકાન્તરામ સુવર્ણચંદ્રક તથા સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીના એવોઈથી સન્માનિત થયેલા છે.

માની મમતાથી ઉપર આ સૃષ્ટિમાં બીજું કશું નથી એ ભાવ આ કાવ્યના કેન્દ્રમાં છે. આ સૃષ્ટિના દુન્યવી રૂપો અને જુદાં જુદાં તત્ત્વો સાથે માના વાત્સલ્યથી જુદી-જુદી સ્થિતિઓનું અહીં નિરૂપણ થયું છે. જીવનમાં બીજું બધું મળશે પણ માની ગોદથી વિશેષ મૂલ્યવાન બીજું કશું નથી. માના સમગ્ર વ્યક્તિત્વમાંથી માત્ર ને માત્ર પ્રેમ-વાત્સલ્ય અને કરુણા જ દ્રવતી હોય છે. એ આકર્ષક લય-પ્રાસ દ્વારા આ કાવ્યમાં પ્રગટ થયું છે. તુલના દ્વારા માટેનાં ભાવચિત્રો ખૂબ જ સુંદર રીતે ઘૂંટાયાં છે.

ઇત મળશે ને ઇતાર મળશે,
ગોદ માતની ક્યાં ?
શયનખંડ ને શય્યા મળશે,
સોડ માતની ક્યાં ?
રસ્તા મળશે, રાહી મળશે,
રાહત માની ક્યાં ?
ચાંદ, સૂરજ ને તારા મળશે,
આંખો માની ક્યાં ?
પલ્લવ ને પુષ્પો તો મળશે,
પાલવ માનો ક્યાં ?
સૂર, તાલ ને સંગીત મળશે,
ટહુકો માનો ક્યાં ?
હાજર હાથ હજાર હોય, પણ
ઇતારી માની ક્યાં ?
બારે ઉમટે મેહ, હેતની
હેલી માની ક્યાં ?
ભર્યા ઉનાળે પરબ સરીખી
ઇયા માની ક્યાં ?
ભર્યા શિયાળે હુંફ આપતી
માયા માની ક્યાં ?

(‘પરિવાર કાવ્યો’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્�ી / શબ્દાર્થ

ગોદ ખોળો, અહીં માતાનો ખોળો; શય્યા પથારી; સોડ પાસું, પડખું; રાહી મુસાફર, વટેમાર્ગું; પલ્લવ પાંદડું;
પરબ રસ્તામાં મુસાફરને પાણી પાવાની જગ્યા; રાહત અહીં હુંફ; મેહ વરસાદ

વિરુદ્ધાર્થી

હાજર ગેરહાજર; હેત ઘિક્કાર

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) માતાના ટહુકા પાસે કોણી વિસાત નથી ?

(A) સૂર	(B) તાલ
(C) સંગીત	(D) ઉપરના ત્રણોયની
- (2) ‘હાજર હાથ હજાર હોય’ વાક્યનો અર્થ...

(A) કોઈ મદદ કરવા આવતું નથી	(B) એક હજાર હાથની વાત છે.
(C) માતાની ભમતા દેખાતી નથી	(D) બધા જ મદદ કરવા તૈયાર હોય
- (3) માતાની છાયાને કવિ કોણી સાથે સરખાવે છે ?

(A) સૂર, તાલ ને સંગીત સાથે	(B) ઉનાળાના તડકા સાથે
(C) ભર્યા ઉનાળાની પરબ સાથે	(D) શિયાળાની ઠંડી સાથે
- (4) કવિને શિયાળામાં હુંફ કેવી રીતે મળે છે ?

(A) તાપણું કરીને	(B) માતાની લાગણીથી
(C) શય્યામાં સૂવાથી	(D) કડકડતી ઠંડીથી

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) માતાની આંખોથી કવિ શું પ્રાપ્ત કરે છે ?
- (2) માતાના હેતની હેલીને કવિ કઈ રીતે સમજાવે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઈ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ‘ગોદ માતની ક્યાં ? કાવ્યમાં કવિને કઈ કઈ બાબતોમાં અધૂરુપ અનુભવાય છે ? શા માટે ?
- (2) કવિને માતા પાસેથી શું-શું મળે છે ?

4. નીચેની કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

‘હાજર હાથ હજાર હોય, પણ
ઇતી માની ક્યાં ?’

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- તમારાં મમ્મી વિશે 15-20 વાક્યોમાં એક નિબંધ લખો.
- મા વિશેનાં અન્ય કાવ્યો મેળવી વર્ગ સમક્ષ રજૂ કરો.
- વિવિધ વસ્તુઓની યાદી તૈયાર કરો અને તપાસો કે માના સ્નેહના બદલામાં એ વસ્તુઓ પૂરતી થાય ?

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘ભર્યા ઉનાણે પરબ સરીખી છાયા માની ક્યાં ?’

માતૃમહિમા ગાતા આ કાવ્યમાં કવિએ ઉપમા અલંકારથી આખો ભાવપ્રગટ કર્યો છે, તો ‘હેતની હેલી’, જેવા શબ્દોથી રૂપક પણ વણાયો છે. અલંકારો દ્વારા ભાવની અભિવ્યક્તિ કેવી સુંદર રીતે થાય છે તે સમજો.

- માના જેવી ગોદ ક્યાં ? એના જેવી સોડ ક્યાં ? રાહત ક્યાં ? જેવા પ્રશ્નો કવિ દરેક પંક્તિમાં પૂછે છે. પ્રશ્નો લયબદ્ધ રીતે છેવટ સુધી ચાલે છે છતાં પ્રશ્નોમાં વાત ઉદ્ગારની છે અને પ્રશ્નોમાં જ ઉત્તરો વણી લેવાયા છે. આ અનોખી શૈલીની વિશેષતા સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

માતાની ગોદ એટલે કોઈ પણ વયના સંતાનનું સ્વર્ગ, તેનું સર્વસ્વ. માતાની કે માતાના પ્રેમની સરખામણી કોઈ સાથે ના થઈ શકે. માતાની ગોદ, સોડ, આંખો, પાલવ, ટહુકો, છાતી, છાયા, માયા વગેરે માટે કવિએ કરેલી સરખામણી દ્વારા થયેલો માતૃમહિમા સ્પષ્ટ બને તેમ સમજણ આપવી.

માતાના મહત્વ વિશે દરેક ભાષામાં અનેક ઉક્તિઓ, પંક્તિઓ અને અવતરણો વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતીમાં માતા વિશે આ જાણીતા પ્રયોગો / ઉક્તિઓ / પંક્તિઓ ઉદાહરણ સાથે સમજાવવી :

- ‘મા તે મા, બીજા વગડાના વા’
- ‘ગોળ વિના મોળો કંસાર,
- મા વિના સૂનો સંસાર.’
- ‘જનનીની જોડ સખી નહિ જરૂર રે લોલ...’

વગેરે દ્વારા માતૃપ્રેમનું મહત્વ અને મહિમા વિદ્યાર્થીઓમાં દઢ થાય તે રીતે કાવ્ય શીખવવું.

લાભશંકર ઠાકર

(જન્મ : 14-01-1935 અવસાન : 06-01-2016)

લાભશંકર જાદવજી ઠાકર ‘પુનર્વસુ’નો જન્મ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના સેડલા ગામે થયો હતો. તેમનો વ્યવસાય આયુર્વેદના વૈદ તરીકેનો હતો. ‘વહી જતી પાછળ રમ્ય ઘોખા’, ‘માણસની વાત’, ‘બૂમ કાગળમાં કોરા’, ‘મારા નામને દરવાજે’, ‘લઘરો’, ‘ટેવ’, ‘રમત’, વગેરે તેમના મહત્વના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘એક ઉદર અને જદુનાથ’, ‘પીળું ગુલાબ અને હું’, તેમના મહત્વનાં નાટકો છે. ‘મરી જવાની મજા’, ‘બાથટબમાં માછલી’, તેમના મહત્વનાં એકાંકી સંગ્રહો છે. ‘મારી બા’ અને ‘બાપા વિશે’ મહત્વનાં નોંધપાત્ર ચરિત્રો છે. ‘અક્સમાત’, ‘કોણ ?’, ‘ચમકચાલીસા’, ‘લીલાસાગર’, ‘કુહૂકુહૂ બોલે કોયલિયા’ તેમની પ્રયોગશીલ નવલકથાઓ છે. નિબંધ, બાળસાહિત્ય અને આયુર્વેદના લેખનમાં પણ તેમનું પ્રદાન છે. તેમને રષાજિતરામ સુવર્જાંદ્રક એનાયત થયો હતો.

‘કુદરતી’ એકાંકી લાભશંકર ઠાકરના ‘મરી જવાની મજા’ એકાંકી સંગ્રહમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. એકાંકીનું મુખ્ય પાત્ર બાબુ અચાનક મૃત્યુ પામે છે ને સાંચે પાછો જીવતો થાય છે. ત્યારે આસપાસના સગા-સંબંધીઓને એના એક દિવસના સ્વર્ગગમનના અનુભવો કહે છે. સવારે પેશાબ કરવા જતાં અચાનક જ એનાથી એક કીડી બચાવવાનું પુછ્ય થઈ જાય છે. એથી બાબુ એક દિવસ સ્વર્ગમાં પસાર કરી હજ આયુષ્ય બાકી હોવાથી પૃથ્વીલોક પર પાછો આવે છે. આવીને બધાને સ્વર્ગમાં રહેતા દેવલા અને ઇન્દ્રાજાની વાતો કરે છે.

એકાંકીમાં લેખકે કુદરતી રીતે (સહજ રીતે) થતા કામનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. એ જ પુષ્યકાર્ય છે એ સૂચવ્યું છે. નાટકનો આ ધ્વનિ હળવાશથી, મર્માણી રીતે, નાટ્યાત્મક રીતે લેખકે પ્રગટ કર્યો છે.

પાત્રો : 1. હરિલાલ, 2. ચંદુ, 3. કૃપાશંકર, 4. કાશી, 5. બાબુ.

(દાઢી પાસે બાબુના શરીરને ગોઠવતાં ગોઠવતાં હરિલાલ છળી મરે છે.)

હરિલાલ : એલા, ઊભા રો. ઊભા રો. સબૂર. આ બાબુડો તો જીવતો છે. આ જુઓ ઈની આંખનાં પોપચાં હલે.

ચંદુ : હરિકાકા ! આ ઈના હોઠ પણ ફફે છે. જુઓ (મોટેથી) એલા, બાબુ જીવે છે. રોવાનું બંધ કરો...

(બહારથી સંભળાતો બૈરાંનો રોકકળનો અવાજ બંધ થાય છે. વિભરાયેલા વાળ અને સૂજેલી આંખોવાળા બાબુના પિતા કૃપાશંકર આવે છે.)

કૃપાશંકર : મારો બાબુ જીવે છે ? હે ભગવાન !

હરિલાલ : (બાબુની નાડી જુએ છે.) આ જુઓ, ઈની નાડીના ધબકારા હાલે !

(બાજુમાં પડેલી નાડાછીનો કકડો બાબુના નાક પાસે રાખે છે.)

આ ઈના શાસ હાલે.

(શાસથી નાડાછીનો છેડો આઘોપાછો થાય છે.)

કૃપાશંકર : (બાબુના માથા પર હાથ મૂકી કહે છે.) બાબુ બેટા ! આ બધું શું થઈ ગિયું !

ચંદુ : હવે રોવાનું બંધ કરો કુઆ. બધા શાંતિ રાખો. ઈનો જીવમાં જીવ આવી રહ્યો છે. કકળાટ કરશો તો એ મૂંજાઈ જશે.

હરિલાલ : હા મોટા ભૈ, રોવાનું બંધ કરો. અને ચંદુ, જરા પંખો લાવ તો.

(ચંદુ ઊભો થઈ બારણા પાસે જઈ)

અરે કાશી ફર્છ ! ક્યાં ગિયાં ! આપણો બાબુ તો જીવે છે.

પંખો લાવો ઝટ. ક્યાં ગિયાં ?

(કાશી પ્રવેશો છે. કાળાં કપડાં પહેર્યાં છે.)

- કાશી** : શું કીધું ચંદુ ? બાબુ જીવે છે ? મારો દીકરો...
 મારો દીકરો... મારો સાત ખોટનો બાબુડો...
- ચંદુ** : હવે રાહું નાખો મા ફઈ. કઉ છું પંખો લાવો ઝટ. જરા હવા નાખીએ તો ઈના જીવને શાંતિ વળે.
 (કાશી પંખો શોધીને, પાસે જઈને બાબુને હવા નાખે છે અને હરખનાં આંસુ લૂછે છે.)
- હરિલાલ** : (પંખો લઈને) તમે હવે આઘા બેહો અને ચંદુ ! મોટા બૈ ! આને હવે અંઈથી ઉપાડી ખાટલામાં સુવાડો. હાલો.
 (ઠાઠડી પરથી ઊંચકિને બાબુને ખાટલામાં સૂવડાવે છે. હરિલાલ પંખો નાખે છે. ઠાઠડી વગેરે વસ્તુઓ બતાવીને.)
 અદેલા, આ બધો ડામચિયો બાર કાઢો. ઘરમાં બધાં એક નંબરના મૂરખ ભેગા થિયાં છો. માણાડ મરેલો
 છે કે જીવતો છે ઈનું પણ કંઈ ભાન નથી.
 (ચંદુ તથા બીજા ઠાઠડી, નાળિયેર વગેરે ત્યાંથી ખસેડે છે.)
- કૃપાશંકર** : લાવ નાખું હરિભાઈ, તું થાકી જઈશ. (પંખાને લેવા હાથ લંબાવે છે.)
- હરિલાલ** : તમે બેહો હવે છાનામાના. તમારામાં તે કંઈ અક્કલ છે ! ઈ તો સારું થિયું કે મારું ધ્યાન ગિયું. નઈ
 તો તમે બધા ભેગા થઈને આને કૂકી જ મારત ને ?
- કૃપાશંકર** : અરે, પણ પરસોત્તમ દાક્તરે તપાસ કરીને કીધું કે કાકા, ગંગાજળ લાવો. દાક્તરે જાતે જ બાબુના મોઢામાં
 ચમચી ભરીને રેઝ્યુ'તું. પૂછ તારી ભાબીને.
- હરિલાલ** : હવે ઈ પણ દાક્તરની વાત જવા ધો ને. ઓઝ સાલ પેલો ચમન ચક્કી માંદો પડેલો. ઈ બિચારો નવેરીમાં
 મૂતરવા બેઠેલો. આ દાક્તરે આવતાંવેંત જ ઓસરીમાં ચમનનો તોહો સૂતેલો તે ઈને ઈન્જેક્શન ફટકારી
 દીધું. તોહો તો કંઈ રાઇચું નાખે રાઇચું !
 (બધાં જરા જરા હસી પડે છે. બાબુ આંખ ખોલે છે.)
- ચંદુ** : અરે, બાબુએ આંખ ખોલી, બાબુ ! બાબુ !
- કૃપાશંકર** : બાબુ, દીકરા ! કેમ છે તને ?
- કાશી** : પાણી આલું ભઈ ?
- હરિલાલ** : હવે શાંતિ આપો.
 (બાબુ ચકળવકળ આંખો ફેરવે છે. પછી બેઠો થવાનો યત્ન કરે છે.)
 ઊભો રે, તને બેઠો કરું. (બધા બાબુને બેઠો કરે છે. કાશી પાછળ તકિયો મૂકી આપે છે.)
- હરિલાલ** : કેમ છે બાબુ તને ?
- બાબુ** : હરિકાકા !
- હરિલાલ** : હા બાબુ, હું હરિકાકા છું. કેમ છે તને ?
- બાબુ** : સારું છે હરિકાકા, પણ કેડમાં જરા જરા દુઃખે છે. આ જમીન પર પટકાણો ઈની પછાટ વાગી ગઈ.
- કૃપાશંકર** : જમીન પર પટકાણો ?
- કાશી** : બઉ વાગ્યું છે ભઈ ? હળદર-મીહું ગરમ કરીને લગાડી દઉ ?
- બાબુ** : ના બા, ઈની કંઈ જરૂર નથી. મટી જશે ઈ તો.
- હરિલાલ** : અરે, તું પટકાણો-કથાંથી ? તું તો અંઈ જ હતો. અમે તો તને...
- કૃપાશંકર** : તને જરા ઝોબો આવી ગયો'તો. અરે, કઉ છું જરા ગરમ મસાલો નાખીને બાબુ માટે ચા બનાવી લાવો ને.
- બાબુ** : હા બા, ચા બનાવી આલ. ટાઢાંબોળ વાદળાંને કારણો જરા શરદી થઈ ગઈ છે ને માથું પકડાયું છે.
 (કાશી જાય છે.)
- ચંદુ** : વાદળાં ? શીનાં વાદળાં ? બાબુલૈ ! તું શીની વાતું કરે છે ?

બાબુ : આકાશનાં વાદળાં, ભીનાં ભીનાં ! ઈમાંથી દેવદૂતો પસાર થઈને મને અંઈ પાછો લાવ્યા.

હરિલાલ : દેવદૂતો ? બાબુ ! તારું ભમી તો નથી જિયું ને ?

બાબુ : ભમી જ જ્યું'તું. અરે, ઈ સ્વર્ગની કંઈ મોજ-મજા હતી.
આહાહા... હરિકાકા ! આપણું તો મગજ કામ નોં કરે.

ચંદુ : તે તું સ્વર્ગ જઈ આવ્યો બાબુબૈ ?

બાબુ : તંઈ !

હરિલાલ : જરા માંડીને વાત તો કર. સ્વર્ગ કેવું હોય છે બાબુ ?

બાબુ : અરે, શું વાત કરું હરિકાકા ! કઉ છું ને કે આપણું મગજ કામ નોં કરે.

હરિલાલ : પણ તું જિયો કેવી રીતે ?

બાબુ : આ જ સવારની વાત. નવેરીમાં પેશાબ કરીને ઘરમાં આવ્યો. ત્યાં અચાનક મને મૂંજારો થિયો ને ઢબી પડ્યો. પછી તો રોતાં માબાપ વચ્ચેથી પાંખોવાળા બે દેવદૂતોએ મને કૂલની જેમ ઊંચકી લીધો ને મંડ્યા આકાશમાં ઉડવા. હું તો ટગર ટગર ડાબા-જમણી દેવદૂતોની સામે જોયા કરું. મેં કીધું અરે ભાઈ, મને આમ આકાશમાં કઈ તરફ લઈ જાવ છો ? એક દેવદૂતે હસીને કીધું કે સ્વર્ગમાં. ટાઢાંબોળ વાદળાંમાંથી સરરર સરરર ઊંચે ને ઊંચે અમે ઉડતા'તા. મને બેચાર છીકો આવી ગઈ. દેવદૂતોએ મારા હાથ બાવડામાંથી જાલેલા. માણું નાક લૂવું શી રીતે ?

કાશી : (ચા લઈને આવે છે.) લે બઈ, ચા સૂંઠ નાખીને બનાવી છે. ગરમ ગરમ પી લે.
(બાબુ કપ લે છે. રકાબીમાં ચા કાઢી જરા ફૂંક મારી બે ઘૂંટડા ભરે છે.)

ચંદુ : પછી શું જિયું બાબુબૈ ?

બાબુ : હા, આપણો કયાં સુધી આવ્યા'તા ?

કૃપાશંકર : છીક આવી.

કાશી : છીક આવી ? ગરમ ગરમ ચા પી લે જટપટ શરદી મટી જશે.

કૃપાશંકર : અરે આ અતારની વાત નથી. આ તો સ્વર્ગની વાત છે.

કાશી : સ્વર્ગની ?

ચંદુ : તો પછી ? કાશી ફઈ, તમે બેહો. આ આપણો બાબુબૈ તો સ્વર્ગમાં જઈ આવ્યો, દેવદૂતોની હંગાથે.
તમે સાંભળો. હા, તો પછી-બાબુબૈ !

બાબુ : હાં, તો વાદળાંની હંડકથી મને છીકો આવી. મારા હાથ તો છૂટા નોતા. નાક લૂવું કેવી રીતે ? હરિકાકા !
હજુ આવું વિચારું છું ત્યાં તો ફટ કરતી ને એક અપસરા ઉડતીકને આવી પોંચી અને ઈના રેશમી લૂગડાથી મારું નાક લૂછ્યું. હું તો મૂંજાઈ જિયો. અને જ્યારે એના મોઢા સામું જોયું ત્યારે તો ડિગ
જ થઈ જિયો. ચંદુભાઈ ! ખબર છે ઈ કોણ હતું ? અરે, ઈ તો આપણો દેવલો હતો.

ચંદુ : દેવલો ?

બાબુ : હા દેવલો. ઓલો ખારાગોઢાના મેળામાં બૈરીનાં કપડાં પે'રી, પટિયાં પાડી નાચતો નો'તો ? ઈ... ચોથી
ચોપડીમાં મારા લેગો ભણતો'તો.

ચંદુ : હા... હા... દેવલો. પેલો નરસીનો છોકરો.

હરિલાલ : નરસીનો છોકરો તો બે વરહ પેલા મરી જ્યો તો ?

કૃપાશંકર : ઈને એરુ આભડ્યો'તો....

બાબુ : હા... હા ઈ જ દેવલો. સ્વર્ગમાં અપસરા થિયો છે. મેં કીધું દેવલા ! તું અંઈ ક્યાંથી ? તો કે, કે તમારું
નાક લૂવા આઈ છું બાબુબૈ. મારું નામ હવે દેવાંશી છે. સ્વર્ગમાં અપસરા છું.

હરિલાલ : અરે, મારો બેટો દેવલો ! કેવું પડે !

ચંદુ : પછી ?

બાબુ : પછી શું ? દેવલો-માળો રૂપ રૂપનો અંબાર લાગે હોં ચંદુભાઈ ! ઈ તો મારું નાક લૂછીને અંતરધાન થઈ જ્યો. મને તો કંઈ એવો હરખ થાય ! પછી તો દેવદૂતોએ મને સ્વર્ગના બગીચામાં ઉતાર્યો. ભાતભાતનાં ઝાડ, વેલા, ફૂલ ! એક જુઓ ને બીજું ભૂલો. કંઈ પાણીના કુવારા ઊરે ને મઘમધાટ આવે. અરે, કંઈ મન ડેલી જાય આપણું તો. બગીચામાંથી ચાલતાં ચાલતાં અમે એક મોટા મહેલમાં દાખલ થિયા. ઠાડ દરબાર ભરાયેલો. સિંહાસન પર ઈન્દ્રરાજ બિરાજેલા. નાચગાન ચાલી રિયાં છે. પણ હું દાખલ થિયો કે તરત નાચગાન બંધ.

હરિલાલ : બંધ ? બંધ કેમ કરી દીધાં ?

બાબુ : તમે સાંભળો તો ખરા હરિકાકા.

ચંદુ : નાચગાન બંધ પછી ?

બાબુ : આપણને જોઈને ઈન્દ્રરાજ ફટ ઊભા થઈ ગિયા. સામા પગલે હરખબેર આવ્યા. ‘આવો બાબુરાજ’ એમ કંઈને બાથમાં લીધો. આંખમાં હરખનાં આંસુ આવી જ્યાં.

ચંદુ : કોની આંખમાં બાબુ ?

બાબુ : અમારા બંનેની આંખમાં.

હરિલાલ : ઈન્દ્રરાજ રડી પડ્યા ?

બાબુ : હા, અમે બંને રોઈ પડ્યા. બસ એમ જ કુદરતી રડવું આવી જ્યું. પછી તો મને એમની પાંછે સિંહાસન પર બેસાડ્યો અને આંખના ઈશારે ફરી તાક્ષીનૂ ધીનૂ શરૂ થિયાં.

ચંદુ : એ લોકો કેવાં ગાયન ગાય ?

બાબુ : આપણાં જેવા જ વળી. પણ એકદમ સુરીલાં ગાયન. ગાનારો તો પાછો આપણો દેવલો જ હતો ને. એણો કીયું ગાયન ગાયું’તું ખબર છે ? મારી વેણીમાં ચાર ચાર ફૂલ, અંબોડલે સોણે સોહામણી ઝૂલ. વાહ ! વાહ ! શું મીઠાશ અને હલક ! અને માળો દેવલો, ચંદુભાઈ ! એવો જ રૂપાળો લાગે. ખારાગોડાના મેળામાં જેવો લાગતો’તો ને એવો જ. કપાળમાં નાની ટીલડી, આંખમાં આંજણા, હોઠ પર લાલી, પટિયાં પાડેલાં, આમ પાછળ લટકતા છેડાવાળો રેશમી સાડલો પે’રેલો. વાહ ! શું ઈની અદા, શું ઈના ઈશારા. બીજી બધી અપસરા ઈની પાંછે જાંખી લાગે.

હરિલાલ : ઈન્દ્રરાજએ ખાલી નાચગાન જ દેખાડ્યાં કે ભોજન-ભોજન...

બાબુ : જમ્યા વગર તો ઈન્દ્રરાજ જવા દે, શું વાત કરો છો હરિકાકા ? નાચગાન બંધ થિયાં એટલે ઈન્દ્રરાજ કે, કે હાલો બાબુરાજ ! જમવા પધારો.

ચંદુ : તે ઈન્દ્રરાજ તને બાબુરાજ કંઈને બોલાવે ?

બાબુ : તંઈ ? એ તો સ્વર્ગની એક રસમ કેવાય. તમે જાવ તો તમને ચંદુરાજ કહે. હરિકાકા જાય તો એમને હરિરાજ કહીને બોલાવે, એ રીતે મને બાબુરાજ.

કૃપાશંકર : જમવામાં શું રસોઈ હતી બાબુ ?

બાબુ : છૂટું ચૂરમું વળી. ઉપર ધાર ચોખ્યા ધીની અને પીરસનારો આપણો દેવલો, સમ દઈ દઈને ખવડાવે.

કૃપાશંકર : અરે, પણ ઈના હાથનું આપણા બામણથી ખવાય ?

બાબુ : ઈ બેદભાવ સ્વર્ગમાં નોં હોય બાપા. અને દેવલો ઈ તો હું એને ઓળખતો એટલે કઉ છું. બાકી ઈનું નામ તો દેવાંશી હતું. સ્વર્ગમાં ઈનું કેટલું બધું માન ! ઈન્દ્રરાજના ઈના ઉપર ચાર હાથ. દેવાંશી શું કે’શે ને શું કરશે. ઈ દેવાંશી આમ બીજા કોઈને તો જમાડે પણ નઈ.

હરિ : બાબુ જમવામાં ફરસાણ શું હતું ?

- બાબુ** : અરે, હરિકાકા વાલ, ફર્સ્ટ કલાસ ! આપડા મણિયા કરજગના હાથની જ રસોઈ જોઈ લો. આ આંગળિયુંમાં હજુ ઈની સોડમ આવે છે. (બે વખત આંગળીઓ સંધે છે.) ઉડી ગઈ છે. ઈ સ્વર્ગલોકની સોડમ કંઈ અંઈ ધૂળલોકમાં આવે ?
- હરિલાલ** : (નિઃશ્વાસ સાથે) મણિયા કરજગ જેવા અવલ નંબરના રસોયાય ગિયા અને ઈ ખાવાપીવાનાય ગિયા.
- કૃપાશંકર** : ઉપર ધારનાં તો સપનાં રઈ જ્યાં. બાકી આ ચંદુના દાદા ગુજરી ગિયા ત્યારે ઈની પાછળ ચોવીશ ગામની નાત થયેલી. શું ધી ખાધાં છે ઈ વખતે ! ઓહો !
- હરિલાલ** : ધીની ક્યાં વાત કરો છો મોટા બૈ. તેલ પણ ચાં મળે છે ખાવા.
- કાશી** : તીમાં તો મારો બાબુ રોજ કકળાટ કરે છે. મોર્ય સારી પઠે તેલવાળાં શાક ખાધેલાંને તે ખાણબાફણાં જેવાં શાક ચાંથી આવે ?
- બાબુ** : આ એટલે તો મારે પાછા નો'તું આવવું, બા.
- ચંદુ** : તો પછી પાછો કેમ આવ્યો બાબુભૈ ?
- બાબુ** : આવરદા બાકી હશે બીજું શું. જમી લીધા પછી ઈન્દ્રરાજાએ બંગલા પાન એક પોતે ખાધું ને એક મને આપ્યું.
- ચંદુ** : ઈન્દ્રરાજા પાન ખાય ?
- બાબુ** : શું કામ નો ખાય ? ઈમને શી ખોટ છે ? હા, સાંભળ ચંદુભાઈ. પાન ખાઈને થોડી વાર અમે વાતું કરી, પછી ઈન્દ્રરાજાએ કીધું કે જાવ બાબુરાજ, દેવાંશી હારે થોડો આરામ કરો. પછી દેવદૂતો તમને મૂકી જશે. મેં કીધું કે ક્યાં મૂકી જશે ? તો કે, કે પૃથ્વીલોકમાં. મેં કીધું કે ત્યાં હવે કશ રિયો નથી. આપની મેરબાની હોય તો અંઈ જ કંઈ નાનુંમોટું કામ આલો. આ દેવો મારો નાનપણનો ભાઈબંધ છે. અમે સાથે ભાગતા, સાથે રમતા, અમારાં દિલ-ઈન્દ્રરાજાએ હસીને કીધું કે મારાથી કશું અજાણ્યું નથી બાબુરાજ. આ દેવાંશીની મનોકામના પૂર્ણ કરવા તો તમને અંઈ મેમાનગતિએ તેડ્યા છે.
- ચંદુ** : દેવાંશીની મનોકામના ?
- બાબુ** : હા. એક વાર દેવાંશીનાં નાચગાનથી ઈન્દ્રરાજા પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગિયા. બોલ દેવાંશી ! જોઈએ તે માગી લે. દેવાંશીએ તો કીધું કે મારો બાળપણનો જિગરજાન દોસ્ત છે, બાબુ, ઈની બઉ યાદ આવે છે. ઈને તેડાવો, બસ.
- ચંદુ** : આનું નામ દોસ્ત કે'વાય.
- બાબુ** : દોસ્ત એટલે ? વિદાય વેળા અરધા આકાશ સુધી મૂકવા આવ્યો. આંખમાંથી આંસુ માંય નઈ. બથમાંથી છૂટો જ નોં થાય. મેં કીધું, હું જરૂરથી પાછો આવીશ દેવા, તું છાનો રે. પણ એ હીબકાં ભરીભરીને રોવા મંડી પડ્યો. મને તો ગળે રૂમો જ બાજી ગિયો. દેવદૂત જેવા દેવદૂતોની આંખો ભીની થઈ ગઈ. દેવદૂતોએ ફોસલાવીને છૂટો પાડ્યો. જતાં જતાં મારી સામે ટગર ટગર જોઈ રિયો. પછી દોડીને મારી પાંછે આવ્યો. બોલ્યો. બાબુ પૂન કરજે. જેથી ફરી મળી હકાય. હું તારી વાટ જોઈશ.
- કાશી** : સાચું છે. પૂન કર્યા વિના કંઈ સ્વર્ગ જવાય ?
- કૃપાશંકર** : આ આપણો આખો જનમારો સંસારમાં કિડાની જેમ જ્યા કરીએ છીએ. સ્વર્ગનાં સુખ આપડા ભાગમાં ચાંથી આવે ?
- હરિલાલ** : અરે, પણ માળો દેવલો ઈને તે શાં પૂન કર્યા હશે કે સ્વર્ગ મળી ગિયું ? આ હું ચાલી વરહથી ગાયત્રીની ઉપાસના કરું છું. ત્રિકાલ સંધ્યા કરું છું. તાવમાં સસડતો હઉં તોય સનાન-સંધ્યા છોડ્યાં નથી. પૂછો મોટા બૈને.
- કૃપાશંકર** : મારાથી ક્યાં અજાણ્યું છે.
- કાશી** : હરિભઈ ધરમ-કરમમાં પેલેથી જ કડક નીમવાળા.
- હરિલાલ** : આ આટલું બધું પૂન કરીએ છીએ તોય...

- બાબુ : ઈ ખરું હરિકાકા, પણ આ પૂનની વાત તો બીજી જ છે.
- ચંદુ : એટલે ધરમ-કરમ એ પૂન્ય ના કે'વાય ?
- બાબુ : કે'વાય એક રીતે જોઈએ તો. પણ હું કહું છું ઈ એક જુદી જ બાબત છે. આપણાને તો ખબરેય નો પડે ને મોટું પૂન આપણા હાથે થઈ જાય.
- ચંદુ : પણ ખબર પડ્યા વિના તો પૂન ચેવી રીતે થાય ?
- બાબુ : તારે એ જ એક મોટો ભેદ છે ને. તમે પૂન કરો છો એવી ખબરે નો હોય ને પૂન થઈ જાય.
- હરિલાલ : માણું કંઈ સમજતું નથી.
- બાબુ : જુઓ, તમને મારો જ દાખલો આપું. સ્વર્ગમાં ભોજન પછી આરામ કરતો'તો ત્યારે દેવલાએ મને ફોડ પાડીને વાત કરેલી. ઈન્દ્રરાજાએ દેવલાને વચન આપેલું કે એક વાર મને સ્વર્ગમાં લાવશે. પણ હવે સ્વર્ગમાં ઈમ ને ઈમ પૂન કર્યા વિના તો કોઈને કેવી રીતે લવાય ?
- ચંદુ : સાચી વાત.
- બાબુ : હવે વસ્તુ એમ બની ગઈ ચંદુભાઈ કે હું આજે સવારે નવેરીમાં પેશાબ કરવા જિયો. પેશાબ કરતાં અચાનક મારું ધ્યાન જિયું ને ચમકીને બે ડગ ખસી જ્યો. બચારી એક કીડી પલળીને મરી જાત. હવે આ તો એક પૂન થતાં થઈ જિયું ને કીડી બચી ગઈ.
- કૃપાશંકર : ઈનોય બચારીનો જીવ છે ને !
- બાબુ : આ પછી હું ધરમાં આવ્યો. ખાટલામાં બેહવા જઉ છું ત્યાં ઢબી પડ્યો. (જરા અટકીને) દેવલાએ મને કીદું કે બાબુ, તારા હાથે આ જે પૂનનું કામ થતાં થઈ ગયું એને કારણે જ તું સ્વર્ગમાં એક દાડાનો લાવો લઈ શક્યો અને આપણી મળી શક્યા. માટે પૂન કરજે, પણ જોજે કરવા ખાતર નો કરીશ, એનો વિચાર નઈ કરવાનો. ઈમ જ થાવું જોઈએ, કુદરતી.
- હરિલાલ : મારું બેટું આ તો ભારે અધરું કે'વાય.
- ચંદુ : પૂન આપણે કરવાનું નઈ.
- કૃપાશંકર : ઈની મેળાયે થઈ જવું જોઈએ.
- હરિલાલ : કુદરતી !
- બાબુ : આ દેવલો કુદરતી ગાતો નાચતો, ઈમાં ઈને મજા પડતી. કુદરતી જ ઈને એવું હતું. ભણતો ત્યારેય શું ? ગાવાનો ઈને ભારે શોખ. પણ કુદરતી. આ ઈમાં ઈને સ્વર્ગનો મોખો મળી જિયો.
- હરિલાલ : એલા બાબુડા ! તું શી વાત કરેશ ? માણાહ નાચગાન કરે ઈમાંય સ્વર્ગ મળી જાય ?
- બાબુ : હા, પણ ઈ કુદરતી હોવું જોઈએ, હરિકાકા.
- હરિલાલ : (ઉત્સો થાય છે.) આપણે તો આમાં કાંઈ નો હમજુએ. હું જઉ ત્યારે મોટા ભાઈ અને હવે બાબુને આરામ કરવા દો. (જતાં જતાં બબડે છે.) પૂન ઈમ ને ઈમ થાવું જોઈએ, કુદરતી. મારું વાલું ઈ તો કેવી રીતે થાય ?
- ચંદુ : ચાલો, હુંય ઉપડું ફરીબા. બાબુનૈ ! આવજે.
- બાબુ : હા, આવજે ચંદુભાઈ.
- કૃપાશંકર : બાબુ, તું આરામ કર થાક્યોપાક્યો. (જાય છે.)
- કાશી : હાલો, હુંય લાપસીનું આંધણ મૂકું. (જાય છે.)
- બાબુ : (આંટા મારે છે. પછી કાને જનોઈ ચઢાવે છે.) પૂન કરવાનું પણ ઈનો વિચાર નઈ કરવાનો. થઈ જવું જોઈએ, કુદરતી.

(વિચારમાં ને વિચારમાં જાય છે.)
(‘લાભશંકરના આદર્શ એકાંકી’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્�ી / શબ્દાર્થ

સભૂર ધીરજ, થોભો એ અર્થનો ઉચ્ચાર; અંતરધાન અદશ્ય; મોર્ય પૂર્વ, પહેલાં, આગળ; સોડમ સુગંધ; રસમ રીત, રિવાજ; આવરદા ઉમર, આયુષ્ય; નવેરી બે ઘરની પાછળના ભાગે છોડેલી જગ્યા; ઓબો બેભાન થઈ જવું

વિરુદ્ધાર્થી

હર્ષ શોક; સુરીલું બેસૂરું; મીઠાશ કડવાશ; સ્વર્ગ નરક; પાપ પુણ્ય

તળપદા શબ્દો

ઓણ આ; ઐ ભાઈ; બેહો બેસો; નીમ નિયમ; પૂણ પુણ્ય; રાડ્યું રાડો, બૂમો; બઉ બહુ; શીનાં શેના; પાંહે પાસે; તંઈ ત્યારે; થઈ ગિયું થઈ ગયું; એરુ આભડ્યો સાપ કરડવો

રૂઢિપ્રયોગો

દિંગ થઈ જવું આશ્ર્યચક્તિ થઈ જવું, આભા બની જવું; ગળે દૂમો બાજી જવો ગળગળા થઈ જવું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) બાબુનો મિત્ર દેવલો સ્વર્ગમાં શું બની ગયો હતો ?
  - (A) ઈન્દ્રરાજ
  - (B) ગંધર્વ
  - (C) દેવાંશી અપ્સરા
  - (D) રસોયો
- (2) “મારો બાળપણનો જિગરજાન દોસ્ત છે, બાબુ. ઈની બઉ યાદ આવે છે... ઈને તેડાવો...” આ વાક્ય કોણ બોલે છે ? કોને કહે છે ?
  - (A) બાબુ ઈન્દ્રરાજને કહે છે.
  - (B) ઈન્દ્રરાજ ગંધર્વને કહે છે
  - (C) ઈન્દ્રરાજ બોલે છે અને દેવલાને કહે છે.
  - (D) દેવલો બોલે છે અને ઈન્દ્રરાજને કહે છે.
- (3) સ્વર્ગના નિયમ મુજબ કયું કાર્ય પુણ્ય ગણાય ?
  - (A) કડક નિયમવાળા ધરમ-કરમ
  - (B) કર્મકંડ, સ્નાન-સંધ્યા
  - (C) કુદરતી રીતે, સહજતાથી થયેલું સદ્કાર્ય
  - (D) ઈરાદાપૂર્વક અને ગાંધીજીપૂર્વકનું કાર્ય
- (4) બાબુનું કયું પુણ્યકર્મ તેને સ્વર્ગમાં લઈ ગયું ?
  - (A) પેશાબ કરતાં બે ડગ ખસીને એક કીડીને મરતાં બચાવી.
  - (B) ચાલીસ વર્ષથી ઉપાસના કરતો હતો
  - (C) કર્મકંડ, સ્નાન-સંધ્યા
  - (D) ઈરાદાપૂર્વકનું પુણ્યકર્મ

2. નીચેના પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) દેવલાએ બાબુ સાથેની દોસ્તીને કેવી રીતે નિભાવી તે તમારા શબ્દોમાં લખો.

3. નીચેના પ્રશ્નનો સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) બાબુના સ્વર્ગના અનુભવને તમારા શબ્દોમાં આવેલો.

વિદ્યાર્�ી-પ્રવૃત્તિ

- આ એકાંકી વર્ગમાં ભજવો.
- તમારા મિત્ર સાથે જોડિમાં બેસી અનાયાસે થયેલાં સત્કાર્યોના પ્રસંગોની આપ-લે કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- બોલીનો વિશેષ પ્રયોગ અહીં થયો છે, તેની નોંધ લો. જેમ કે...
  - ઈના હોઠ ફફે છે.
  - રાંનું નાખો મા.
  - સ્વર્ગમાં અપસરા થિયો છે.
- તળપદી ભાષાનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ અહીં થયો છે. ભાષાનું જાનપદી સ્વરૂપ કેટલાય તળપદા શબ્દોથી વ્યક્ત થયું છે જેમ કે -
  - ગિયા, તંઈ, રાંનું, ઓણા સાલ, તોહો, પટકાણો, ગિયો, લૂગાંનું, વરહ, અપસરા, ઈનું, મોર્ય, વાંનું, આલો, તેજ્યા, પૂન, નવેરી, નઈ, હમજુએ, કે'વાય.

- અસરકારક રજૂઆત માટે કેટલાક શબ્દો અહીં બદલાઈને આવ્યા છે. આ શબ્દોની ફેરબદલીથી શો ફેર પડ્યો છે તે જુઓ.
  - હા, એ જ દેવલો સ્વર્ગમાં અપસરા થયો છે.
  - હા, ઈ જ દેવલો સ્વર્ગમાં અપસરા થિયો છે.
  - અહીં જ કંઈ નાનુંમોટું કામ આપો.
  - અંઈ જ કંઈ નાનુંમોટું કામ આલો.
  - પુણ્ય એવી રીતે થાય ?
  - પૂન એવી રીતે થાય ?
- ઉચ્ચાર વખતે જે-તે શબ્દો પર મુકાતો ભાર અર્થને વધુ સંઘર્ષ બનાવે છે તે પણ જાણો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

સમાજમાં ધર્મ વિશે ફેલાયેલી ગેરસમજો, દૈનિક પૂજાવિધિ કે કર્મકાંડને જ ધર્મ સમજવાની ભૂલ, સ્વર્ગ વિશેના કાલ્યનિક ઘ્યાલો વગેરે વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

લોકોને બતાવવા માટે, કીર્તિ માટે કે સ્વર્ગની-મોક્ષની અપેક્ષા સાથે સાંનું કાર્ય કરવામાં આવે છે ત્યારે તેનો સાચો હેતુ જળવાતો નથી. સારાં કાર્યો ફળની અપેક્ષા વગર થાય તે આવકાર્ય ગણાય તે વિદ્યાર્થીને સમજાવવું.

નિખાલસતા, સમાનતા, માનવતા, બીજાની કાળજી લેવી જેવા ગુણો જીવનમાં ખૂબ જરૂરી છે તેનાથી વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાત કરવા. આ પાઠમાં રજૂ થયેલ વિચાર - નાનું સરખું સત્કાર્ય ઉત્તમ પ્રાપ્તિ કરાવી શકે - તેને સ્પષ્ટ કરવો.

વ्याकुरण

એકમ-4

સમાસ

મિત્રો, તમે ઘરેથી સ્કૂલે સાઈકલ પર જતા હોવ તો સીધો પણ લાંબો રસ્તો પસંદ કરો કે વાંકોચુંકો પણ ટૂંકો રસ્તો પસંદ કરો ? ટૂંકો રસ્તો, બરાબર ? આપણે બધા જ આમ કરતાં હોઈએ છીએ. કોઈ કામ કરવા માટે ટૂંકો રસ્તો મળતો હોય તો તે પસંદ કરીએ છીએ. તમને ખબર છે કે આપણે બોલવામાં પણ આવું જ કરતા હોઈએ છીએ ? ચાલો, ઉદાહરણ દ્વારા સમજાએ.

આજે મામા જમવા આવવાના છે. તેમના માટે બહાર થાળી મૂક. તેમના માટે બહાર વાટકા મૂક. તેમના માટે બહાર ગ્લાસ મૂક. તેમના માટે બહાર ચમચી મૂક...

તમને આ વાંચવાનો કંટાળો આવ્યો ? આવે જ ને ! કેટલી વાર ‘તેમના માટે બહાર... મૂક’ સાંભળવાનું ? તેના બદલે એમ કહીએ કે - ‘તેમના માટે બહાર થાળી, વાટકા, ચમચી, ગ્લાસ મૂક.’ તો ન ચાલે ? અને વળી ‘થાળીવાટકા’ કહીએ તો ય ચમચી, ગ્લાસ પણ મૂકવાના હોય, એવી તો ખબર પડે જ ને ! સાચી વાત છે ?

તો તમે અહીં શું કર્યું ? જે વાત વારંવાર ન કહીએ તો ચાલે એવું હતું ‘તેમના માટે બહાર...મૂક’ ચારમાંથી એક જ વખત બોલ્યા, અન્ય ત્રણ વિગતને પહેલી વિગત સાથે જોડી દીધી. તો બિનજરૂરી પુનરાવર્તનને ટાળવા માટે આપણે જે ટૂંકો રસ્તો શોધ્યો તે ‘સમાસ’.

નીચેનું વાક્ય વાંચો :

આ તુલસીશ્યામ જવા આવવાનો ધોરીમાર્ગ છે.

તમે આ વાક્યનો શો અર્થ સમજ્યા ? આમાં બે વાક્ય સમજ્યા ?

- આ તુલસીશ્યામ જવાનો ધોરીમાર્ગ છે.

- આ તુલસીશ્યામથી આવવાનો ધોરીમાર્ગ છે.

આમાં કેટલી વિગતોનું પુનરાવર્તન છે ? ‘આ, તુલસીશ્યામ, - નો, ધોરીમાર્ગ, છે’ - બરાબર ? તમે આ પુનરાવર્તન પામતી વિગતોને કોઈ એક વાક્યમાંથી કાઢી નાખી અને બે જુદા પડતા શબ્દો ‘જવાનો’ અને ‘આવવાનો’ ભેગા કરીને ‘જવાઆવવાનો’ પ્રયોગ કર્યો. આ ‘જવુંઆવવું’ તે સમાસ.

એટલે કોઈ પણ સમાસને જ્યારે સમજવો હોય, ઓળખવો હોય ત્યારે પહેલાં તેની ‘ટાળેલી’ વિગતોને ઉમેરવી પડે. આપણે નીચે આપેલા કેટલાક સમાસની આ વિગતો ઉમેરવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

મોરમુગટ, જાળાંજાંખરા, જીવનજંગ.

‘મોરમુગટ’ એટલે ? તમારા મનમાં શું દેખાયું ? તમારે ‘મોરમુગટ’ જોઈએ છે તો તમે શું માગશો ? ‘મોર અને મુગટ’, ‘મોરે પહેરેલો મુગટ’ ? કે ‘મોરનું પીંછું લગાવેલો મુગટ’ ?

‘જાળાંજાંખરા’ એટલે ? ‘જાળાંમાં વધેલા જાંખરા’ ? જાળાં જેવા જાંખરાં ? ‘જાળાં અને જાંખરાં’ ?

‘જીવનજંગ’ એટલે ? ‘જીવન અને જંગ’, ‘જીવનનો જંગ’ ? જીવનમાં ચાલતો જંગ’ ? કે ‘જીવન રૂપી જંગ’ ?

તમે જોઈ શકો છો કે માત્ર જો વિગત ઉમેરવાની હોય તો કદાચ આમાંની બધી વિગત તમે ઉમેરી શકો છો. પણ એ સમાસ બોલાય ત્યારે તમારા મનમાં કયો અર્થ જબકે છે, તે જોવું જોઈએ. જેમકે,

મોરમુગટ - મોરનું પીંછું લગાવેલો મુગટ

જાળાંજાંખરાં - જાળાં અને જાંખરા

જીવનજંગ - જીવનરૂપી જંગ

આ અર્થ સમજવાની, નહીં મૂકેલી મૂળ વિગતોને ઉમેરવાની પ્રક્રિયાને ‘સમાસવિગ્રહ’ કહીએ છીએ. પણ સમાસવિગ્રહ કરતાં પહેલાં જરૂરી છે કે એ શબ્દોને ઓળખી શકાય. જેમકે, ‘જીવનજંગ’ સમાસ છે, એવી ત્યારે ખબર પડે કે જીવન ‘જંગ’ અને ‘જંગ’ એવા બે શબ્દો ઓળખી શકાય. નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. એમાંથી તમે સમાસ ઓળખી શકો ?

- (1) મહારવ તણી દિશા પર ઠરી બધી ચાહના.
- (2) કહીંથી વળગી વિનાશકર આંધળી આ બલા.
- (3) પરંતુ દફનિશ્ચયી નહિ જ એમ વાર્યા વર્યા.
- (4) પ્રકૃતિને હરહંમેશ સંસ્કૃતિનું રૂપ આપતા રહેવું.
- (5) અખૂટ મહિભોતીકોષ, લઈ બાર એ આવિયા.

ઉપરનાં વાક્યોમાં ક્યા શબ્દો સમાસ છે ? વાક્ય-1. મહારવ, વાક્ય-2. વિનાશકર, વાક્ય-3. દફનિશ્ચયી, વાક્ય-4. હરહંમેશ, વાક્ય-5. મહિભોતીકોષ. બરાબર ? અને હા, તમે પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ, અખૂટ વગેરેને સમાસ તરીકે નથી તારવ્યા ને ! યાદ રાખજો, સામાસિક શબ્દો અને અંગસાધક પ્રત્યયથી બનેલા શબ્દો અલગ હોય છે. (‘પ્ર, સં - સમૂહ અ’ વગેરે શબ્દો નથી. તે અંગસાધક પ્રત્યય છે. તેથી તેની સાથે જોડાઈને જે નવા શબ્દો બને તે સમાસ ન કહેવાય.)

હવે, તમે એ સમાસના બંને શબ્દોને ઓળખી શકો છો ?

મહારવ	- મહા, રવ
વિનાશકર	- વિનાશ, કર(નાર)
દફનિશ્ચયી	- દફ, નિશ્ચયી
હરહંમેશ	- હર, હંમેશ
મહિભોતીકોષ	- મહિા, મોતી, કોષ

કારણ કે તમે સમાસના શબ્દોને ઓળખી શકશો તો તેનો અર્થ સમજ શકશો. બરાબર ને ? કેટલીક વાર સમાસનાં આ પદો સંધિથી જોડાયેલાં પણ હોઈ શકે. તો તમારે સંધિ છૂટી પાડવી પડે, પછી બે શબ્દો ઓળખાય. જેમકે,

મહોદ્ધિ, વાતાવરણ, સપ્તર્ણિ, કર્મધીન, વનૌષધિ, હિમાલય.

તમે આ સંધિ છૂટી પાડો તો તમને સમાસના શબ્દો મળશે. આ સંધિ તો છૂટી પાડી શકો ને ! ચાલો, સાથે મળીને છૂટી પાડીએ.

મહોદ્ધિ	- મહા + ઉદ્ધિ
વાતાવરણ	- વાત + આવરણ
સપ્તર્ણિ	- સપ્ત + ઋણિ
કર્મધીન	- કર્મ + ધીન
વનૌષધિ	- વન + ઔષધિ
હિમાલય	- હિમ + આલય
અચ્છેર	- અધૂ + શેર

આ સંધિ યોગ્ય રીતે છૂટી પાડતા આવડે એ જરૂરી છે. નહીં તો ‘કર્મધીન’નું ‘કર્મ-ધીન’ને બદલે ‘કર્માધીન’ કરો તો ન ‘કર્મ’નો અર્થ મળશે ન ‘ધીન’નો. ‘અચ્છેર’ની સંધિ છોડતા નહીં આવડે તો સમાસ જ ખબર નહીં પડે.

હવે, આ શબ્દોના અર્થ ખબર હોવા જરૂરી છે. જેમકે, ‘આલય’ એટલે ‘ઘર, સ્થાન.’ આ અર્થ ખબર હોય તો ‘હિમાલય’નો અર્થ ‘હિમ ધરાવતું સ્થાન’ ખબર પડે. અને આ શબ્દનો અર્થ ખબર પડે એટલે ‘દેવાલય (દેવનું સ્થાન), વિદ્યાલય’ (વિદ્યા મેળવવાનું સ્થાન) જેવા અન્ય સમાસ પણ સમજાઈ જાય. ગુજરાતીમાં અનેક સમાસ એવા છે, જેમાં સંસ્કૃત શબ્દો આવે છે. આવા શબ્દોના અર્થ ધ્યાનમાં રાખવા જરૂરી છે. જેમકે,

અહર્નિશ, મધ્યાહ્ન, કલાનિકેતન, કવિવર, ધનશ્યામ, દીપાવલિ, રત્નાકર

અહર્નિશ - અહ: + નિશ → અહ - દિવસ, નિશ - નિશા, રાત્રિ

મધ્યાહ્ન - મધ્ય + ાહ્ન → અહ્ન - દિવસ

કલાનિકેતન - કલા-નિકેતન → નિકેતન - ઘર, સ્થાન (‘શાંતિનિકેતન’ સમજાઈ જાય ?)

ધનશ્યામ - ધન-શ્યામ → ધન - વાદળ

દીપાવલિ - દીપ + આવલિ → આવલિ - હાર, પંક્તિ, (લાઈન)

રત્નાકર - રત્ન + આકર → આકર - સમૂહ, જથ્થો

ક્યારેક એવું બને કે બે સરખા લાગતા શબ્દો હોય, પણ બંનેના અર્થ જુદા હોય. પણ આપણાને કોઈ એક જ અર્થ ખબર હોય તો ? જેમકે, ‘વરમાળા’ અને ‘કવિવર’.

વરમાળા - વરને પહેરાવવાની માળા.

અહીં ‘વર’ એટલે ‘લગ્ન કરવા નીકળેલ પુરુષ’ (વરરાજા, પતિ) એવો થાય. પણ શું એ જ અર્થ ‘કવિવર’માં થાય ? ‘કવિનો વર’? ના. અહીં ‘વર’નો અર્થ છે. ‘શ્રેષ્ઠ’. એટલે, ‘કવિવર’ અર્થાત્ ‘શ્રેષ્ઠ કવિ’. એ જ રીતે ‘પંડિતવર’.

તો હવે આપણો કેટલાક સમાસનો વિગ્રહ કરીએ ?

પરાધીન - પરને અધીન (‘અધીન’ અને ‘આધીન’ બંને ચાલે. કારણ કે વૈકલ્પિક જોડણી છે.)

સ્વેચ્છા - સ્વ-પોતાની ઈચ્છા

લાગણીભર્યું - લાગણીથી ભરેલું

હરવખત - દર વખતે

ભૂતળ - ભૂ-જમીનની સપાટી

હવે તમે વાક્યમાં સમાસ શોધી શકો ? નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાં સમાસ શોધીને તેને વર્તુળ કરો.

(1) બાબુને બેચાર ઈંકો આવી ગઈ.

(2) જાણો નાનાંમોટાં જીવોનું સંગ્રહસ્થાન.

(3) આપણી કીડીબહેનો બિચારી કેટલુંય ચાલીને છેક કચરાપેટી સુધી ક્યાં જાય ?

(4) બીજાના ઘેર હોય તો ભૂખીતરસી ક્યારની મરી ગઈ હોય.

(5) ગુર્જરીના ગૃહકુંજે અમારું જીવન ગુંજે, ગુંજે ?

સમાસ મળ્યા ? વાક્ય-1. બેચાર, વાક્ય-2. નાનાંમોટાં, સંગ્રહસ્થાન, વાક્ય-3. કચરાપેટી, વાક્ય-4. ભૂખીતરસી, વાક્ય-5. ગૃહકુંજે. જવાબ સાચા જ હશે.

હવે, નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાં સમાસ નીચે રેખા દોરેલી જ છે. તમારે એ સમાસનાં ૫૬ છૂટાં પાડવાનાં છે, તેમનો વિગ્રહ કરવાનો છે.

(1) દરરોજ તો ના બને, પણ બીજેગીજે દહાડે એને દહીં આપજો.

(2) હું દાખલ થિયો કે તરત નાચગાન બંધ.

(3) આપણી મેરબાની હોય તો અંઈ જ કંઈ નાનુંમોટું કામ આલો.

- (4) બહારથી સંભળાતો રોક્કળનો અવાજ બંધ થાય છે.
- (5) શિકારીઓ જાળાંજાંખરાંમાંથી નીચે જતી કેડીએ સાવચેતીથી ઉત્તરતા હતા.
- તમારે અધોરેખિત સમાસનો પહેલા અર્થ સમજવાનો અને પછી તેને આધારે વિગ્રહ કરવાનો છે. તમે આવો કોઈ અર્થ સમજો છો ?-

- (1) દરરોજ તો ના બને, પણ બીજા દહાડે કે ગીજા દહાડે એને દહીં આપજો.
- (2) હું દાખલ થિયો કે તરત નાચ બંધ અને ગાન પણ બંધ.
- (3) આપની મેરબાની હોય તો અંઈ જ કંઈ નાનું કામ કે મોટું કામ આલો.
- (4) બહારથી સંભળાતો રોવાનો અને કકળવાનો અવાજ બંધ થાય છે.
- (5) શિકારીઓ જાળાંમાંથી અને જાંખરામાંથી નીચે જતી કેડીએ સાવચેતીથી ઉત્તરતા હતા.

આપણે શું કર્યું ? વાક્ય વાંચતી વખતે સમાસ એક શબ્દ તરીકે વાંચો પણ અર્થ સમજતી વખતે વધારે શબ્દો કે પદ સમજાયાં. આ સમજણને આધારે સમાસનો વિગ્રહ થાય. ઉપર આપેલા અર્થઘટન અનુસાર સમાસનો વિગ્રહ કરીએ.

સમાસ	અર્થઘટન	વિગ્રહ
બીજેત્રીજે	(બીજા દહાડે કે ગીજા દહાડે)	બીજે કે ત્રીજે
નાચગાન	(નાચ બંધ અને ગાન બંધ)	નાચ અને ગાન
નાનુંમોટું	(નાનું કામ કે મોટું કામ)	નાનું કે મોટું
રોક્કળ	(રોવાનો અને કકળવાનો)	રો અને કકળ
જાળાંજાંખરાં	(જાળામાંથી અને જાંખરામાંથી)	જાળાં અને જાંખરાં

વિગ્રહ કર્યો તો સમાસનો પ્રકાર ખબર પડી ? તમે તો સમાસ અગાઉ ભણી ગયા છો. તો જ્યારે સમાન વ્યાકરણી મોભો ધરાવતા બે પદ જોડાય અને તેનો ‘અને’, ‘કે’, ‘અથવા’થી વિગ્રહ થાય ત્યારે તેને ‘દ્વાન્દ્વ’ સમાસ કહે છે. અહીં ‘બીજે-ત્રીજે’ બંને સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ છે. ‘નાચ-ગાન’ તથા ‘રો-કકળ’ બંને કિયાવાચી નામ છે, ‘નાનું-મોટું’ બંને વિશેષજ્ઞ છે અને ‘જાળાં-જાંખરાં’ બંને સંશો છે. તેમનો વિગ્રહ ‘કે’, ‘અને’થી થયો છે. તેથી આ દ્વાન્દ્વ સમાસ છે.

હવે, નીચેનાં વાક્યો વાંચો. તેમાં સમાસ નીચે રેખા દોરેલી જ છે. તમારે એ સમાસનો વિગ્રહ કરવાનો છે.

- (1) ગોળગાયના ભપકા ને વીછીનો ચરણસ્પર્શ.
- (2) ભગંદરના દર્દને કારણો તેઓ ખાટલાવશ હતા.
- (3) શયનખંડ ને શયા મળશે, ગોદ માતની ક્યાં ?
- (4) જો કે આ પુણ્યવંતી પ્રવૃત્તિ છે - એમાં જીવદ્યા સમાઈ છે.
- (5) ઈમાંથી દેવદૂતો પસાર થઈને મને અંઈ પાછો લાવ્યા.
- (6) દેવાંશીની મનઃકામના પૂર્ણ કરવા તો તમને અંઈ તેજ્યા છે.

સમાસ ધ્યાનથી વાંચ્યા ? અર્થઘટન કર્યું ? તો વિગ્રહ ચકાસીએ ?

ચરણસ્પર્શ - ચરણને સ્પર્શ

ખાટલાવશ - ખાટલાને વશ

શયનખંડ - શયન (સૂવા) માટેનો ખંડ

જીવદ્યા - જીવો માટેની દ્યા

દેવદૂત - દેવના દૂત

મનઃકામના - મનની કામના (સંધિ છૂટી પાડી ?)

અહીં આપણે વિગ્રહ કરતી વખતે ‘-ને, માટે, -ની, -ના’ - વગેરે વિભક્તિપ્રત્યય ઉમેર્યા. જે સમાસનું પૂર્વપદ ઉત્તરપદ સાથે વિભક્તિથી જોડાયેલું હોય તેને તત્પુરુષ સમાસ કહે છે. સામાન્ય રીતે તેનું ઉત્તરપદ મુખ્ય અને પૂર્વપદ ગૌણ હોય છે. આ પદનો વિગ્રહ કરતી વખતે વિભક્તિપ્રત્યયો અથવા નામયોગી ઉમેરાય છે. એટલે કે આ સમાસને સમજવા માટે વિભક્તિપ્રત્યયોની ખબર હોવી જરૂરી છે. આમ તો તમે વિભક્તિપ્રત્યય જાણો જ છો. પણ નીચેના કોઈ પર નજર નાખીને એકવાર ઝડપથી યાદ કરી લઈએ.

વિભક્તિ	સંબંધ	વિભક્તિપ્રત્યય	ઉદાહરણ
દ્વિતીયા	કર્મ	શૂન્ય, -ને	કર્મધીન, આદરયોગ્ય, મનગમતું, સજાપાત્ર, પ્રેમવશ
તૃતીયા	કરણ (સાધન)	-થી, વડે	ચિંતાગ્રસ્ત, રસભીનું, શોકાતુર કષ્ટસાધ્ય, તર્કબદ્ધ,
ચતુર્થી	તાદર્થ (તે માટે)	માટે	પ્રયોગશાળા, ભોજનગૃહ, સત્યાગ્રહ, દેશપ્રેમ, ગૌશાળા
પંચમી	અપાદાન (ધૂટા પડવું)	-થી, થકી, -એ	અણામુક્ત, દેશનિકાલ, પથબ્રાષ્ટ, પદચ્યુત
ષષ્ઠી	સંબંધ	-ન- (ઓ, ઈ, ઊ, આ....)	ધરધણી, જીવનસાધના, પિતાપ્રેમ, ગંગાજળ, રાજકુમાર
સમમી	અધિકરણ (સ્થાન)	-માં, -એ, પર	કાર્યકુશળ, જળકીડા, કલાપ્રવીણ, લોકપ્રિય, ગૃહપ્રવેશ

(*નોંધ : સામાન્ય રીતે ‘આતુર’નો અર્થ ‘ખૂબ ઉત્સુક, ઉત્કંઠિત’ થતો હોય છે. પરંતુ ‘આતુર’ શબ્દના ‘અધીરું’, ‘તૈયાર’, ‘બીમાર’ જેવા અન્ય અર્થો પણ થાય છે. તેમાં ‘પીડાતું, દુઃખી’ અર્થનો પણ સમાવેશ થાય છે. ‘ચિંતાતુર, શોકાતુર’ આદિ સમાસમાં ‘આતુર’માં આ ‘પીડાતું, દુઃખી’ના અર્થમાં પ્રયોગાય છે.)

આ કોઈમાં ઉપરાંત કેટલાંક ઉદાહરણ પણ આપ્યાં છે, જેથી આ સમાસ વધુ સ્પષ્ટ થાય.

હવે નીચેનાં વાક્ય વાંચો. તમને ખબર છે ને કે શું કરવાનું છે ? અધોરેખિત સમાસનો વિગ્રહ કરો.

- (1) આપણે ધાર્મિક ભાવનાવાળાં હોવાથી પરમેશ્વરની આપણા પર અઢળક કૂપા છે.
- (2) એ ગીત તો ગૌરવપૂર્વક આપણે ગાઈ શકીએ તેમ છીએ - શૈશવથી વૃદ્ધાવસ્થા સુધી.
- (3) આધીડ ઉમરની, બાળવયમાં વિધવા થતાં આ ક્ષેત્રમાં પડેલી મેદ્રને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું.

આ સમાસનો વિગ્રહ કરીએ ?

પરમેશ્વર - પરમ ઈશ્વર

વૃદ્ધાવસ્થા - વૃદ્ધ અવસ્થા

બાળવય - બાળ વય.

તમે જોઈ શકો છો કે અહીં વિગ્રહમાં આપણે કશું જ ઉમેર્યું નથી. માત્ર બે શબ્દોને જુદા જ કર્યા છે. થોડું ધ્યાનથી વાંચશો તો ખ્યાલ આવશે કે અહીં પહેલું પદ વિશેષજ્ઞ છે અને બીજું પદ વિશેષ્ય (સંજ્ઞા) છે. આ સમાસને ‘કર્મધારય’ સમાસ કહેવાય છે.

વિશેષજ્ઞ-વિશેષ્યનો સંબંધ ધરાવતા કર્મધારય સમાસનાં અન્ય કેટલાંક ઉદાહરણ જોઈએ.

મહાત્મા, મહર્ષિ, પીતાંબર, મિષ્ટાન, સ્વદેશ, નવવધૂ, ગોળાકાર, લંબચોરસ, પરગામ, નીલકમળ, સન્માર્ગ, સિદ્ધપુરુષ, હીનકર્મ, સદાચાર, પરદેશ, મહારાજ, શ્યામવર્ણ, ઉચ્ચાભિલાષ, પૂર્વજ્ઞાન વગેરે.

હવે નીચેનાં વાક્ય વાંચો.

- (4) એની આયુધારા હજ વહે છે.
- (5) વિશ્વવાડી ને સુફલિત કરવા નસનસથી રસ અર્પાયું.
- (6) પછી દારિદ્ર ખોવા દાસનું, સોમવર્ષિ શ્યામે કરી.

આ સમાસનો વિગ્રહ કરીએ ?

આયુધારા - આયુષ્યરૂપી ધારા

વિશ્વવાડી - વિશ્વરૂપી વાડી

સોમદાષ્ટિ - સોમ-ચંદ્ર જેવી (શીતળ) દાષ્ટિ

અહીં તમે જોયું કે આપણે બે શબ્દોની તુલના કરી છે અથવા એક બાબતને અન્ય રૂપે રજૂ કરી છે. જેમકે, ‘આયુષ્ય’ને ‘નદીની ધારા’ રૂપે મૂકીને, એટલે કે ‘આયુ’ અને ‘ધારા’ જાણે એક જ છે તે ‘હજ વહે છે’ એમ જણાવ્યું છે. અર્થાત્, ‘એ હજ જીવે છે.’ ‘વિશ્વ’ની વાત કરવી છે પણ પોતે તેના વિકાસમાં સકારાત્મક કામ કરે છે, તેને ‘ખીલવવાની’ વાત કરે છે, તેથી જાણે ‘વિશ્વ’ એ જ ‘વાડી’ હોય તેમ રજૂ કરે છે. તો સુદામાના દુઃખોની ગરમીને હરી લે તેવી દાષ્ટિની સરખામણી ‘સોમ’ - ચંદ્ર જેવી શીતળતા સાથે કરી છે.

જ્યારે સમાસના બે પદ વચ્ચે આ પ્રકારના સરખામણીનો કે અભેદત્વનો સંબંધ હોય (ઉપમેય-ઉપમાનનો સંબંધ હોય) ત્યારે પણ તેને કર્મધારય સમાસ કહે છે. આ પ્રકારનાં અન્ય ઉદાહરણ જોતાં વધુ સ્પષ્ટતા થશે.

ઘનશ્યામ - ઘન (વાદળ) જેવો શ્યામ હૈયાસગડી - હૈયારૂપી સગડી

મધમીહું - મધ જેવું મીહું સંસારસાગર - સંસારરૂપી સાગર

પવનવેગ - પવન જેવો વેગ જ્ઞાનદીપ - જ્ઞાનરૂપી દીપ

વજ્રલેપ - વજ્ર જેવો લેપ કૂલડાં કટોરી - કૂલડાંરૂપી કટોરી

ચરણકમળ - કમળ જેવું ચરણ જીવનવન - જીવનરૂપી વન

નરસિંહ - સિંહ જેવો નર વદનકમળ - વદનરૂપી કમળ

હવે નીચેનાં વાક્યો વાંચો. અધોરેખિત સમાસને સમજો.

- (1) સદ્ગુણી બાળક ફક્ત સોળ જ વરસ ભલે જીવે, એ જ કુલોદ્વારક થશે.
- (2) શ્રીમંત સયાજીરાવ આવા એક કોતરની ભેખડ ઉપર અંગરક્ષક સાથે ઊભા હતા.
- (3) બીડી પીવાની ટેવ જંગલી, ગંદી અને હાનિકારક છે, એમ મેં સદાય માન્યું છે.

આ સમાસોનો વિગ્રહ કરીએ :

કુલોદ્વારક - કુળનો ઉદ્વાર કરનાર

અંગરક્ષક - અંગની રક્ષા કરનાર

હાનિકારક - હાનિ કરનાર

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે સમાસનું છેલ્લું પદ કોઈ કિયાસૂચક નામ છે. જે સમાસનું ઉત્તરપદ કિયાવાચી નામ હોય તેને ઉપપદ સમાસ કહે છે. આવા સમાસનાં અન્ય ઉદાહરણ જોઈએ.

તકસાધુ - તક સાધનાર

ધાડપાડુ - ધાડ પાડનાર

પાણીકળો - પાણી કળનાર

વહીવંચો - વહી (નોંધ) વાંચનાર

ભીખમંગો - ભીખ માગનાર

ગળેપડુ - ગળે પડનાર

પગરખું - પગ રાખનાર

અંગરખું - અંગ રાખનાર

ગુજરાતીમાં કેટલાક સંસ્કૃત સમાસ પણ પ્રયોગથ છે. તેમાં ઉપપદ સમાસોનો પણ સમાવેશ થાય છે. એટલે આ તત્સમ સમાસનું ઉત્તરપદ પણ સંસ્કૃત કિયાવાચી નામ હોય તે સ્વાભાવિક છે. આવા કેટલાંક સંસ્કૃત કિયાવાચી નામનો પરિચય નીચેના ક્રોઠામાં સોદાહરણ જોઈ શકાશે.

સંસ્કૃત કિયારુપ	અર્થ	ઉદાહરણ
જ	જાગનાર	મર્મજ્ઞ, સર્વજ્ઞ, સુજ્ઞ, તજ્જ્ઞ, કૃતજ્ઞ
ધ	હણનાર	કૃતધન
જ	જન્મનાર	અનુજ, સરોજ, પંકજ, ક્ષિતિજ
જ	જન્મનારી	ગારિજા, શૈલજા, હિમજા, તનુજા
દ	દેનારી	દુઃખદ, સુખદ, નીરદ, વરદ
દા	દેનાર	કીર્તિદા, યશોદા, પ્રેમદા, મોક્ષદા, અભયદા
ક	કરનાર	સહાયક, ઉદ્ઘારક, સંચાલક, પ્રેક્ષક, મોહક
કર	કરનાર	ભયંકર, દિવાકર, સુધાકર, શાંતિકર
કાર	કરનાર	ગ્રંથકાર, કુંભકાર, કૃષિકાર, સુવર્ણકાર
પાલ	પાળનાર	ગોપાલ, મહિપાલ, રાજ્યપાલ, ગ્રંથપાલ
સ્થ	રહેનાર	ગૃહસ્થ, સ્વસ્થ, કંઠસ્થ, તટસ્થ, મંચસ્થ
ધર	ધારનાર	ફળીધર, મુરલીધર, ગદાધર, ધુરધર
ધરા	ધારનાર	વસુંધરા, યશોધરા
સર	સરનાર	અગ્રેસર, આપ્સરા
ચર	ફરનાર	નિશાચર, અનુચર, ખેચર, વનચર
હર	હરનાર	મનોહર, ચિત્તહર

મિત્રો, આપણે આ પ્રકરણમાં દુન્દ, તત્પુરુષ, કર્મધારય તથા ઉપપદ સમાસ વિશે અભ્યાસ કર્યો છે. તો હવે નીચેનાં વાક્યોમાં અધોરેખિત સમાસનો પ્રકાર જણાવશો :

ઉત્તર : 1. (ખ) તત્પુરુષ 2. (ક) દ્વારા 3. (ગ) કમ્ધારય 4. (ઘ) ઉપયે 5. (ગ) કમ્ધારય

તમારું અભ્યાસક્રમની કૃતિઓ ધ્યાનથી વાંચશો તો કેટલાક રસપ્રદ સમાસનો પણ પરિચય થશે. જેમકે, ‘છાલ, ફોટરાં, ગોટલા’ પાઠમાં લેખકે નવા સમાસ બનાવ્યા છે. જેમકે,

- કેળાં છાલફેંકની સ્પર્ધા રાખે તો ભારતીય ખેલાડીને જ સુવર્જાંદ્રક મળે.
- ફોફાંના ફોટરાંમાં જો શંગફોટરાં પણ હોય તો એના પર કીરીઓ આવે છે.

એટલે કે, તમારી સર્જનશક્તિ દ્વારા તમે પણ નવા સમાસ રચીને તમારી અભિવ્યક્તિને વધુ સચોટ બનાવી શકો. વળી, બફુલ ત્રિપાઠીએ આ જ લલિતનિબંધમાં અંગ્રેજી ભાષાના સમાસ પણ પ્રયોજ્યા છે, તેની પણ તમારે નોંધ લેવી જોઈએ.

- આપણે દયા આણીને એને ફોટરાંની હોમાટિલિવરી આપીએ છીએ.
- બીજા દેશના લોકો તો કેળાં ખાઈને છાલ પ્લાસ્ટિકની બેગમાં મૂકીને ડસ્ટબિન પાસે જઈને અંદર મૂકી આવે છે.

તમારું અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત અન્ય અખબાર, સામયિક કે પુસ્તક વાંચતી વખતે તમે જોઈ શકશો કે ‘સમાસ’ દ્વારા કેવી સચોટ અને સહજ અભિવ્યક્તિ થઈ શકે છે !

રમેશ પારેખ

(જન્મ : 27-11-1940, અવસાન : 17-05-2006)

રમેશ મોહનલાલ પારેખનો જન્મ અમરેલીમાં થયો હતો. તેઓ વ્યવસાયે જિલ્લા પંચાયતમાં કલાર્ક હતા. ‘ક્રયાં’, ‘ત્વ’, ‘ખડિગ’, ‘સનનન’, ‘ખમ્મા આલા બાપુને’, ‘મીરાં સામે પાર’, ‘વિતાન સુદ બીજ’, ‘ધાતીમાં બારસાખ’, ‘સ્વગત પર્વ’, ‘ચેમાના કાચ પર’, એ એમના મહત્વના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘કાળ સાચવે પગલાં’ અને ‘મન પાંચમના મેળામાં’ એમના મરણોત્તર સંપાદનો છે. ‘છ અક્ષરનું નામ’માં એમની સમગ્ર કવિતા ગ્રંથસ્થ થઈ છે. ‘હાઉક ચીં’, ‘દે તાલ્લી’, ‘હફરક લફરક’, ‘અજબગજબનો ખજાનો’, તેમના બાળસાહિત્યના સંગ્રહો છે. ‘સગપણ એક ઉખાણું’, ‘સૂરજને પડછાયો હોય’ એ એમનાં નાટકો છે. રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનાં પારિતોષિકથી તેઓ સન્માનિત થયા છે.

‘મારા સપનામાં આવ્યા હરિ’ રચના રમેશ પારેખના ‘છ અક્ષરનું નામ’ સંગ્રહમાંથી પસંદ કરવામાં આવી છે. આ ઊર્ભિગીતમાં પ્રભુપ્રેમમાં બ્હાવરી બનેલી ગોપીના મનોભાવો રજૂ થયા છે. ગોપીને ભાસ થાય છે કે એના સપનામાં આવેલા હરિએ એને બોલાવી, ઝુલાવી, વહાલી કરી. એના તરફ પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો. કૃષ્ણ જેમ દ્વારિકાના રાજા હતા એમ ગોપીના મનની દુવારિકાના પણ રાજા છે. ગોપીની કૃષ્ણપ્રીતિની તીવ્રતા ત્યાં સુધી પહોંચે છે કે કંસાર કરવા મૂકેલા આંધણમાં ‘ઓરી દીધો મેં સંસાર’નો એકાત્મભાવ રચાય છે. કાવ્યના અંતે આવતો હરિનો ઉદ્ગાર ‘અરે બ્હાવરી...!’માં જાણો કે પૂર્ણ આત્મીયતા પામેલી નાયિકાને હરિનો ઉત્તર મળી જાય છે. સપનાનું મિલન જાણો કે જાગ્રત અવસ્થાનું પણ મિલન હોય એવી ભાવદશા આ કાવ્યને નવી ઊંચાઈ આપે છે.

મારા સપનામાં આવ્યા હરિ

મને બોલાવી, ઝુલાવી, વહાલી કરી.

સામે મરકત મરકત ઊભા

મારા મનની, દુવારિકાના સૂખા

મારા આંસુને લૂછ્યાં જરી.

આંધણ મેલ્યાં’તાં કરવા કંસાર

એમાં ઓરી દીધો મેં સંસાર

હરિ બોલ્યા : ‘અરે, બ્હાવરી...!’

(‘છ અક્ષરનું નામ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

મરકત મરકત મંદ મંદ હાસ્ય; આંધણ રસોઈ તૈયાર કરવા માટે મૂકેલું ગરમ પાણી; કંસાર મિષ્ટાન્ન; સૂખા પ્રાંતનો વડો (અહીં કૃષ્ણ)

તળપદા શબ્દો

મેલ્યાં મૂક્યાં; બ્હાવરી બેબાકળી, વ્યાકુળ, બાવરી

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) નીચેનામાંથી ક્યું વાક્ય કાવ્યનાયિકાને લાગુ પડતું નથી ?
  - (A) ભગવાન હસતા-હસતા સામે ઉભા રહ્યા.
  - (B) ભગવાને આંસુ લૂછી આયા.
  - (C) હરિ સપનામાં આવ્યા હતા.
  - (D) હરિએ અબોલા લીધા હતા.
- (2) ‘મારા મનની દુવારિકાના સૂબા’ એટલે....
  - (A) કાવ્યનાયિકાની મનઃસ્થિતિનું આલેખન
  - (B) દ્વારિકાનગરીના રાજા શ્રીકૃષ્ણના મનની વાત
  - (C) બીજાના મનમાં ઉભાં થતાં તરંગો
  - (D) દરિયામાં ઝૂબી ગયેલી સોનાની દ્વારિકા
- (3) ‘મનની દુવારિકાના સૂબા’ - વાક્યમાં કાવ્યનાયિકાનો ભાવ
  - (A) તિરસ્કાર
  - (B) સમર્પણ ભાવ
  - (C) કોધ
  - (D) ગુલામી
- (4) કાવ્યનાયિકા શા માટે બ્હાવરી બની ?
  - (A) શ્રીકૃષ્ણને પામવા માટે
  - (B) સંસાર ભોગવવા માટે
  - (C) કંસાર બનાવવા માટે
  - (D) આંધણ મેલવા માટે

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ભગવાને કાવ્યનાયિકાનાં આંસુ કેવી રીતે લૂછ્યાં ?
- (2) ભગવાને સ્વજ્ઞમાં આવીને શું કર્યું ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઈ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) હરિભિલનને તમારા શબ્દોમાં આલેખો.

4. કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

‘આંધણ મેલ્યાં’તાં કરવા કંસાર

એમાં ઓરી દીધો મેં સંસાર

હરિ બોલ્યા : ‘અરે, બ્હાવરી..’

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- આ ગીત મેળવીને એનું સમૂહગાન કરો.
- વિવિધ કવિઓનાં કૃષ્ણકાવ્યો મેળવીને એનો હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.
- કૃષ્ણપ્રેમનાં કાવ્યો એકઠાં કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘મારા મનની દુવારિકાના સૂબા’

કૃષ્ણ દ્વારિકાના રાજા તો ખરા જ પણ એટલું જ કહેવાય તો કવિકર્મ ક્યાં ? કવિએ તો કૃષ્ણને મનના સૂબા નીમી દીધા છે. મનનું રાજ્ય અને ધરાનું રાજ્ય એમ બે રાજ્યોની તુલના પણ અહીં છે. મનની દ્વારિકાના રૂપકથી કવિએ મનના માલિક તરીકે કૃષ્ણનો સ્વીકાર કરી લીધો છે.

- “આંધણ મેલ્યાં’તા... સંસાર.”

ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં જાણું કેમ કહેવાય એ અભિવ્યક્તિની ખૂબી અહીં દેખાય છે. તળપદી છાંટવાળી પંક્તિઓમાં કવિ કૃષ્ણને પોતાની વાત કહે છે પણ કેવી રીતે...? કંસારને બદલે સંસાર ! માત્ર બે જ શબ્દપીછી અને આખું ચિત્ર તૈયાર ! આ જ કવિની કમાલ.

- ‘મને બોલાવી, જુલાવી, વહાલી કરી’

અહીં એકસાથે ત્રણ ત્રણ કિયાઓથી સંબંધનું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ થયું છે. પ્રાસ લય રૂપે પ્રગટ થયો છે. કવિતામાં કવિ કેવી રીતે ભાવ પ્રગટ કરે તેની વિવિધ રીતો સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

ઈશ્વર તરફની આત્મીયતાની અહીં ખૂબ ઓછા શબ્દોમાં અભિવ્યક્તિ થઈ છે. કવિએ કરેલી ભાવવાહી રજૂઆત, લાઘવ, કાવ્યત્વ અને શબ્દપ્રયોગો દાદ માગી લે તેવા છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી. ભક્તિનો મહિમા સમજાવવો.

ઈશ્વર તરફનો સાચો, નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ હોય તો તેમના સામીયની અનુભૂતિ પણ કોઈ રીતે થતી હોવાના અનેક પ્રસંગો નોંધાયા છે તે જણાવવું.

નારી ભાવે પ્રભુની ભક્તિ કરનાર નરસિંહ, દ્યારામ તથા વર્તમાનકાળના કવિઓનાં-ભક્તોનાં કાવ્યો સાથે આ કવિતાને સરખાવી શકાય.

હરિ સ્વખમાં મળે તોપણ ગોપીને જે ધન્યતા અનુભવાય છે, દ્વારકાના સૂબા કરતાં પોતાના મનની દ્વારકાના સૂબા - સહેજ પણ આંસુ લૂછે ત્યારે લાગડીની તીવ્રતા જે રીતે રજૂ થઈ છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને વિગતે સમજ આપવી.

સંકલિત

‘પંગુમૂ લંઘયતે ગિરિમૂ’ એક યુવતીના અડગ આત્મવિશ્વાસને વ્યક્ત કરતું આ રેખાચિત્ર છે. અરુણિમા નામની રાષ્ટ્રકક્ષાની વોલીબોલ ખેલાડીને લૂંટારાઓ રાત્રે ટ્રેનમાંથી ફેંકી દે છે. એ જ વખતે સામેથી આવતી ટ્રેન નીચે એનો પગ કપાઈ જાય છે. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં હિંમત હાર્યા વગર એ પોતાના પગનું એનેસ્થેસિયા વગર ઓપરેશન કરાવે છે, એટલું જ નહિ એ ક્ષણે એ એવરેસ્ટ સર કરવાનું સ્વખ સેવે છે. એક યુવતીના આત્મવિશ્વાસની આ ચરમસીમા છે. અનેક મુશ્કેલીઓ પછી એ એવરેસ્ટ તો સર કરે જ છે પણ એ સિવાય વિશ્વનાં બીજાં શિખરો પણ સર કરે છે, અને જાણો કે પંગુમૂ લંઘયતે ગિરિમૂ સુભાષિતને સાર્થક કરે છે.

બરેલી ડિસ્ટ્રિક્ટ હોસ્પિટલના સ્ટાફમાં દોડધામ મચી ગઈ હતી. અરુણિમા નામની છોકરીના પગનું ઓપરેશન કરવાનું હતું; પરંતુ ચિંતાજનક બાબત એ હતી કે અહીં ન હતી લોહી માટે વ્યવસ્થા કે ન હતી દર્દીને બેહોશ કરવા એનેસ્થેસિયાની સુવિધા ! અરુણિમાએ અર્ધભાનાવસ્થામાં આ અંગેની ચર્ચા સાંભળી અને ડૉક્ટરને હિંમતથી કહ્યું : “સરજી ! મારો પગ કપાયો... હું આખી રાત રેલવે ટ્રેક ઉપર પડી રહી. મેં ભયંકર વેદના સહન કરી... તો હવે તો તમે મારા ભલા માટે મારો પગ કાપશો ને ! હું સહન કરી લઈશ.” એની અડગતા જોઈને ડૉક્ટર અને નર્સ આભા બની ગયાં. તેમની માનવતા જાગી ઉઠી. હોસ્પિટલના ડૉક્ટર અને ફાર્માસિસ્ટે રક્તદાન કર્યું અને એનેસ્થેસિયા વિના અરુણિમાના પગનું ઓપરેશન થયું !! ભયંકર વેદનાભરી સ્થિતિમાં તેનો પગ અલગ કરાયો. એ પીડાનું સ્મરણ આજે પણ એનાં રૂવાડાં ઉભાં કરી દે છે.

2011ની 11 એપ્રિલે અરુણિમા C.I.S.F. માં જોડવા માટે ઇન્ટરવ્યૂ આપવા પદ્ધમાવત એક્સપ્રેસમાં લખનૌથી દિલ્લી જઈ રહી હતી, ત્યારે કેટલાક બદમાશોએ એની સોનાની ચેઈન ખેંચવા પ્રયાસ કર્યો. ડ્બામાં મુસાફરોની હાજરીમાં આ ઘટના બની પણ કોઈએ એનો વિરોધ ન કર્યો, કોઈએ એમને અટકાવ્યા નહિ. વોલીબોલની રાષ્ટ્રકક્ષાની રમતવીર રહેલી અરુણિમાએ સામી લડત આપી, એ ઝૂમૂ; પરંતુ એકલી અને અસહાય હોવાથી બદમાશોએ તેને ટ્રેન બહાર ફેંકી દીધી. એના દુર્ભાગ્યે એ જ વખતે સામેથી બીજી ટ્રેન પસાર થઈ અને એના ઉજ્જવળ ભાવિને ક્યાડતી ગઈ. અરુણિમાનો ડાબો પગ ટ્રેન નીચે કપાયો. લોહીલુહાણ હાલતમાં આખી રાત એ મદદ માટે બૂમ પાડતી રહી પણ કોઈ એની મદદે આવ્યું નહિ. રાત્રિના અંધકારમાં તે 7 કલાક ટ્રેક ઉપર પડી રહી. ત્યાંથી 49 ટ્રેન પસાર થઈ ગઈ. પણ આ કસોટી કાળમાં એની મદદે કોઈ ફરક્યું નહિ. માત્ર એના કપાયેલા પગના માંસની મિજબાની માણવા ઉંદરો આવ્યા !

અરુણિમાનો ડાબો પગ માત્ર ચામડીલેર લટકતો હતો. જમણા પગના હાડકાના ઘણા ટુકડા થઈ ગયા હતા. એની કરોડરજીજુમાં તિરાડ પડી હતી. તે ચીસો પાડતી, સહન કરતી, રડતી પડી રહી. સવારે તેને બરેલી હોસ્પિટલમાં લઈ જવાઈ અને ત્યાંના તાત્કાલિક ઓપરેશન પછી એને દિલ્લીની એઈમ્સ હોસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવી. ત્યાંની લાંબી સારવાર પછી તેણે થોડી સ્વસ્થતા મેળવી ત્યારે તેણે સમાચારપત્રોમાં સમાચાર વાંચ્યા કે, “અરુણિમા પાસે ટિકિટ ન હતી એટલે... આત્મહત્યા કરવા માટે કૂદી હતી એટલે... આમ બન્યું.” એના પરિવારે તમામ અફવાઓનું ખંડન કર્યું, પણ કોઈએ માન્યું નહિ. સત્ય તો સમયની એરેણે જ ઓળખાય છે. હવે એરેણે પોતાના જીવનની દિશા બદલવાનું નક્કી કર્યું. જહાઁ ચાહ વહાઁ રાહ ! એ ન્યાયે તેણે હોસ્પિટલની પથારીમાં જ નક્કી કર્યું કે હું પર્વતારોહણ કરીશ.

લોકોએ એને પાગલ ગણી, કારણ કે પગ વગરના માટે પર્વતારોહણ અશક્ય ગણાય. અરુણિમામાં દઢ સંકલ્પશક્તિ હતી; પરંતુ પર્વતારોહણ માટે જરૂરી માર્ગદર્શન અને તાલીમ મેળવવાં અને એ માટે આર્થિક સહાય મેળવવી એ બે કપરા પ્રશ્નો તેની સામે હતા. લોકોએ એનો સંકલ્પ પડતો મૂકવા સમજાવી અને કહ્યું, ‘તારો એક પગ કપાઈ ચૂક્યો છે. બીજામાં રોડ છે, કરોડરજીજુમાં તિરાડો છે. તું સાજી થાય પછી કોઈક નોકરી કરજે.’ લોકોને એનું અપંગ શરીર દેખાતું હતું, એનો અડગ આત્મવિશ્વાસ નહિ. અરુણિમાનું અંતર આ દુર્ગમ લક્ષ્ય પામવા પ્રતિબદ્ધ થઈ ચૂક્યું હતું.

અરુણિમાના પરિવારે એને પ્રેમથી સંભાળી અને એના અડગ મનોબળે એને મજબૂત બનાવી. જિંદગીની મુશ્કેલીઓ અને મુંજવણો સાથે તે પથારીમાં પડી રહેવા માગતી ન હતી. તે 1985માં એવરેસ્ટ સર કરનાર ભારતીય પ્રથમ મહિલા બચેન્દ્રી પાલ પાસે પહોંચી. તેમણે અરુણિમાના નિશ્ચયની અડગતા જોઈ કહ્યું, “એવરેસ્ટ જેવા દુર્ગમ પર્વતના આરોહણ વિશે વિચારિને તેં અંતરમાં તો એને સર કરી જ લીધો છે. માત્ર હવે જગતને બતાવવા ખાતર ત્યાં જઈ ચઢવાનું બાકી છે !!” બચેન્દ્રી સાથેની મુલાકાતે એનામાં અનેરી હિંમત અને ઉત્સાહ બરી દીધાં; પરંતુ આ ક્ષેત્રમાં અનેક મુશ્કેલીઓ એની વાટ જોતી બેઠી હતી. બચેન્દ્રી પાલ મેડમે એને સમજાવ્યું હતું, “અરુણિમા, તારા વિચારથી કે તારા શબ્દોથી તેં એવરેસ્ટ સર કરી લીધું છે, પણ તું સાબિત કર કે તું આવા શરીરે એવરેસ્ટ સર કરી શકે છે.” અને એ મંડી પડી.

પર્વતારોહણની તાલીમ દરમિયાન શરૂઆતમાં પર્વત ચઢવા બધા એકસાથે નીકળતા ત્યારે અરુણિમાને સલાહ મળતી, “અરે, તું ધીમે ધીમે આવ...” તે અકળાતી અને વધુ મહેનત કરતી. આઠ મહિના બાદ પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. અરુણિમા હવે સામાન ઉપાડીને સૌની સાથે નીકળતી અને સૌથી પહેલી પહોંચતી ! લોકો એને પૂછતા, “અરુણિમા કહે તો કે - તું ખાય છે શું ?”

તાલીમ બાદ સ્વખને સાકાર કરવાની, લક્ષ્યને પામવાની ઘડી આવી પહોંચી. એ એવરેસ્ટને આંબવા સજજ બની, પરંતુ વિટેંબણાઓ ડગલે ને પગલે હતી. પહેલી કસોટી શેરપાને સમજાવવાની આવી. શેરપાએ જાણ્યું કે અરુણિમાનો કૃત્રિમ પગ છે. તો તેણે કહી દીધું કે એ તેને નહિ લઈ જઈ શકે. શેરપાને પોતાને જીવનું જોખમ ખેડવું પડશે એમ વિચારી તે આનાકાની કરતો હતો. ખૂબ સમજાવટને અંતે તે રાજી થયો.

બર્ફિલા પહાડો વચ્ચેથી એણે એવરેસ્ટ તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યારે બીજી તેનાં કૃત્રિમ પગને લીધે થઈ. ચઢાણ ચઢતાં વારંવાર કૃત્રિમ પગ ફરી જતો, ખસી જતો અને એના પર શરીરનું વજન લેવાતું નહિ, આગળ ચલાતું નહિ, પરંતુ તેણે પ્રયાસો ચાલુ રાખ્યા અને ધીમે ધીમે આગળ વધી. આગળ વધતાં આ માર્ગ તેણે અનેક પર્વતારોહકોને મૃત્યુની ચાદર ઓઢી સૂતેલા જોયા, તે કંપી ઊઠી. તેણે મનોમંથન કર્યું અને મૃત સાહસવીરોને મનોમન વચન આપ્યું કે, “હું તમારા સૌ વતી એવરેસ્ટ સર કરીશ અને જીવતી પાછી આવીશ.” તેનું દરેક ડગલું જાણો પડકાર હતો.

અનેક પડકારો સામે જીજુમતી અરુણિમા હિલેરી સ્ટેપ પહોંચી. ત્યાંથી એવરેસ્ટ પહોંચાય છે. ત્યાં જ શેરપાએ આધાતજનક વાત કહી કે અરુણિમાનો બોટલનો ઓક્સિજન પૂરો થઈ રહ્યો છે અને તેણે પાછા ફરવું જોઈએ. જિંદગી સલામત હશે તો ફરી પ્રયત્ન કરી શકશે. તેણે પાછા ફરવું જોઈએ.’ અરુણિમા જુદું જ વિચારતી હતી કે જિંદગીમાં આવી સોનેરી તક ફરી મળતી નથી. મા અને બચેન્દ્રી પાલે એને કહ્યું હતું, “તમે જીવનમાં કયારેક એકલા રહી જાવ છો, ત્યારે નિર્જય તમારે અને માત્ર તમારે લેવો પડે છે. ત્યારે વિચારવું કે એક-એક ડગ માંડીને હું અહીં સુધી પહોંચી છું. એવી પળે પાછળ નજર કરી એક કદમ આગળ માંડજે... રસ્તો આપોઆપ મળી જશે.” અને તેણે જીવનું જોખમ ખેડવાનો સંકલ્પ કર્યો. એક ડગલું આગળ મૂક્યું. દોઢ કલાક પછી... તે એવરેસ્ટની ટોચે હતી ! અશક્ય એવી મંજિલ પર હતી. તે ખૂબ ખુશ હતી. આનંદના અતિરેકમાં તે બૂમો પાડીને દુનિયાને બતાવવા માગતી હતી કે, એક વિકલાંગ... એક મધ્યમવર્ગીય છોકરી ધારે તો શું ન કરી શકે ? જીવનની કસોટીઓમાં હારીને બેસી જનારા, નિષ્ણળ જનારાઓને એણે કહેવું હતું કે માણસ ખરેખર વિકલાંગ ત્યારે બને છે જ્યારે એ હાર કબૂલી લે છે, પ્રયત્નો છોડી દે છે. વ્યક્તિ શરીરથી નહિ, મનથી વિકલાંગ બને છે. એના પર વિજય મેળવવાનો હોય છે. 11 એપ્રિલ 2011માં અરુણિમાને અકસ્માત થયો હતો અને 21 મે, 2013ના દિવસે સવારે 10 : 55 મિનિટે તેણે એવરેસ્ટ સર કર્યું !!! કેવી રીતે...? મજબૂત મનોબળથી... હિંમતથી... સખત પરિશ્રમથી... એવરેસ્ટ આરોહણને તેણે જીવનધ્યેય બનાવી દીધું હતું. સફળતા એનું ઝનૂન બની ચૂક્યું હતું.

એવરેસ્ટ ઉપર અરુણિમાએ રાખ્રદ્વજ સાથે ફોટો પડાવ્યા. શેરપા પાસે વીડિયો શૂટિંગ પણ કરાવ્યું. સમય વીતતો જતો હતો અને એનો ઓક્સિજન પૂરો થઈ રહ્યો હતો. શેરપા તે યાદ કરાવતા ખૂબ ગુસ્સે થતો હતો. અરુણિમાને પોતાને પણ આ જ્યાલ હતો કે પોતે કદાચ જીવતી નહિ રહી શકે પરંતુ તે શેરપા મારફતે એ વીડિયો ભારતના યુવાવર્ગને પહોંચાડવા માગતી હતી. જેથી યુવાનો પડકાર સામે લડતાં શીખી શકે... 8848 ફૂટની ઊંચાઈ પર લોહી થીજાવી દેતી ઠંડીમાં એનો આ ડર સાચો પડી શકે એમ હતો. અરુણિમા જડપથી શેરપા સાથે પાછી ફરી રહી હતી

ત્યાં જ એનો ઓક્સિજન ખલાસ થઈ ગયો. તે નીચે ઢળી પડી. શેરપા એને હિંમત આપતો હતો. ઉભી થવા માટે સમજાવતો હતો પણ અરુણિમામાં તાકાત જ ન હતી.

કહેવત છે કે ‘હિંમત મર્દ તો મદદ ખુદા’ ઈશ્વરીય દુનિયાના નિયમો જુદા હોય છે, તે જ સમયે એક બ્રિટિશ પર્વતારોહક ચઢતો હતો, તેની પાસે ઓક્સિજનના બે બાટલા હતા. તેણે એક બાટલો અરુણિમા તરફ ફેંક્યો અને શેરપા ‘Lucky lucky’ની બૂમ પાડતો તે લઈ આવ્યો અને અરુણિમાને 8848 ફૂટની ઊંચાઈ પર નવજીવન મળ્યું ! ખરેખર ભાગ્ય એને જ સાથ ટ છે જે પુરુષાર્થ કરે છે, હાર માનતા નથી અને લોખંડી મનોબળથી પરિસ્થિતિ સામે જરૂરે છે. હવે અરુણિમા પરત ફરવા માંડી... ત્યાં જ એનો કૃત્રિમ પગ નીકળી ગયો. તે ઘસડાતી ઘસડાતી ઊતરતી રહી. કેમ્પ-4 થી સમિટ 3500 ફૂટના અંતરે છે. જે અંતર કાપતાં બીજાને 16-17 કલાક થાય, તે માટે અરુણિમાને 24 કલાક થાય. એના હાથ થીજી ગયા, હાથમાંથી લોહી નીકળવું શરૂ થયું, છતાં પડતી, ઊઠતી, રડતી, જરૂરમતી તે નીચે આવી. જેના હેમખેમ પાછા ફરવાની આશા સૌઅં છોડી દીધી હતી, તે અરુણિમાને સલામત જોઈ સૌ સાથીઓ ખુશ થઈ ઊઠ્યા અને સૌઅં એને અભિનંદન આપ્યા.

માનવીએ નદીઓને નાથી છે ને પર્વતોને વીધ્યા છે. સાગરોનાં પેટાળ ખોલ્યાં અને રણને નંદનવન કર્યાં છે. માનવી ધારે તે પામે છે. પણ ધારવું અને એના માટે જરૂરમવું અગત્યું છે. અરુણિમાનું જીવન એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

અરુણિમાએ એશિયાનું એવરેસ્ટ સર કર્યું. આફિકાનું કિલિમાંજારો અને યુરોપનું એલ્બ્રૂસ સર કર્યું છે; પરંતુ હજુ એ એના કૃત્રિમ પગ સાથે ચાલી રહી છે. થાકતી નથી, હારતી નથી, નવાં શિખરો સર કરી રહી છે. તે ગીતો ગાતી રહે છે...

“અભી અભી મૈને લાંઘા હે સમંદરો કો
અભી તો પૂરા આસમાન બાકી હે”

આલેખક : હેતલ નાયક

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

ડિસ્ટ્રિક્ટ જિલ્લો; CISF Central Institute of Security Force; મિજબાની ઉજાણી; વિટંબણા મૂંજવણા, મુશ્કેલી; લક્ષ્ય ધ્યેય; પ્રતિબદ્ધ ચોક્કસ ધ્યેયને વરેલો

વિરુદ્ધાર્થી

દુર્ભાગ્ય સદ્ગ્રાહી; શક્ય અશક્ય; દુર્ગમ સુગમ; મજબૂત તકલાદી; ઉત્સાહ નિરુત્સાહ; કુદરતી કૃત્રિમ રૂઢિપ્રયોગો

આભા બની જવું દંગ રહી જવું, આશ્રયચક્તિ થઈ જવું; રૂંવાડાં ઊભાં કરી દેવાં રોમાંચિત થઈ જવું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) “તમે મારા ભલા માટે મારો પગ કાપશોને ! હું સહન કરી લઈશ.” આ વાક્યમાં અરુણિમાનો કયો ગુણ જોવા મળે છે ?
(A) કાયરતા	(B) માનવતા
(C) અડગતા	(D) લાગણીશીલતા

- (2) માણસ ખરેખર વિકલાંગ ક્યારે બને છે ?
- જ્યારે તે જાતે જ ચાલવા લાગે છે ત્યારે
  - જ્યારે તે પડકારોનો સામનો કરે છે
  - જ્યારે એ હાર કબૂલી અને પ્રયત્નો છોડી દે છે.
  - જ્યારે તે પર્વત ચઢી શકતો નથી.
- (3) અરુણિમાએ ક્યો સંકલ્પ કર્યો ?
- હું હવે ક્યારેય ટ્રેનમાં નહિ બેસું.
  - હું પર્વતારોહણ કરીશ જ.
  - હું હવે ક્યારેય પર્વતારોહણ કરીશ નહિ.
  - હું બહાર જતી વખતે બીજાનો સહારો લઈશ.
- (4) લોકોએ અરુણિમાને પાગલ ગણી....
- એક પગ કપાયા પછી પણ તેણીએ પર્વતારોહણ કરવાનું વિચાર્યુ.
  - તે ટ્રેનની મુસાફરી એકલી જ કરતી હતી.
  - તેણીમાં સામાન્ય સમજશક્તિનો અભાવ હતો.
  - તે હોસ્પિટલમાં રાડો પાડતી હતી.

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- અરુણિમા દ્વારા ભારતના યુવાનોને ક્યો સંદેશો મળે છે ?
- બચેન્દ્રી પાલને મળ્યા પછી અરુણિમાએ શું કર્યું ?
- ડોક્ટર અને નર્સમાં માનવતા કેમ જાગી ઉઠી ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- અરુણિમાનું પાત્રાલેખન કરો.
- “દદ સંકલ્પશક્તિ અને અડગ મનોબળ જ જીવન છે.” આ વાક્યને પાઠના આધારે સમજાવો.
- પર્વતારોહણ વખતે અરુણિમાને કઈ-કઈ મુશ્કેલીઓ પડી ?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- કુમારપાળ દેસાઈનું ‘અપંગનાં ઓજસ’ પુસ્તક મેળવીને વાંચો.
- તમે પોતે અરુણિમા હો એ રીતે એના અક્સમાત તથા પર્વતારોહણના અનુભવને વર્ગ સમક્ષ રજૂ કરો અને વર્ગને આત્મવિશ્વાસનો સંદેશ આપો.
- ઇન્ટરનેટ પરથી અરુણિમાની વીડિયો ક્લિપ મેળવીને જુઓ તથા ઈરા સિંઘલ વિશે માહિતી મેળવો.
- હેલન કેલરના જીવન વિશે માહિતી મેળવો. તેમની આત્મકથા મેળવીને વાંચો.
- નજીકની વિકલાંગ શાળાની મુલાકાત લેવી.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

પ્રસ્તુત ગાધમાં વપરાયેલાં કેટલાંક વાક્યો તરફ ધ્યાન આપો.

- ‘તેનું દરેક ડગલું જાણો પડકાર હતો.’
- ‘વ્યક્તિ શરીરથી નહિં, મનથી વિકલાંગ બને છે.’
- ‘સફળતા એનું ઝનૂન બની ચૂક્યું હતું.’
- ‘એના કપાયેલા પગના માંસની મિજબાની માણવા ઉદરો આવ્યા.’

અર્થની ભાવસભરતા માટે ઓછા શબ્દોમાં થયેલો ભાષાપ્રયોગ કેટલો અસરકારક બની શકે છે તે તમે સ્વયં અનુભવી શકશો. તો વળી...

‘ચાહ ત્યાં રાહ’ અને ‘હિંમતે મર્દા તો મદદે ખુદા’ જેવી કહેવતોનો યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી અર્થનિષ્પત્તિનું ધાર્યું નિશાન સિદ્ધ થતું જોવા મળે છે.

દશયને તાદૃશ્ય કરવા માટે થયેલો ભાષાપ્રયોગ અસરકારક છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

અપાહિજ અરુણિમાનો એવરેસ્ટ શિખર સર કરવાનો આ પ્રેરક પ્રસંગ તેના સમગ્ર જીવનની ઉન્નતિને આંકે છે. પંગુતા એ શારીરિક કરતાં માનસિક કક્ષાએ વધુ અસર કરે છે. માણસ મનથી અપંગ ન બને ત્યાં સુધી તેની પંગુતા વ્યક્તિને નિઃસહાય બનાવી શકતી નથી તે સત્ય આ જીવનપ્રસંગનો મુખ્ય વિચાર છે તે સ્પષ્ટ કરવું.

નાની-નાની બાબતોમાં નિરાશ અને હતાશ થનારા સૌ માટે આ પ્રેરણારૂપ પ્રસંગ છે. જીવન છે તો મુશ્કેલીઓ આવશે જ. તેનાથી નાસીપાસ થવાને બદલે તેમાંથી રસ્તો શોધી બહાર નીકળવાનું કાર્ય જે કરે છે તે જ સફળતાને વરે છે. મનુષ્ય ધારે તો શું ન કરી શકે ? આવી બાબતો વિદ્યાર્થીઓને અન્ય પ્રસંગો, ઉદાહરણો દ્વારા સમજાવી શકાય.

હિંમત, ધૈર્ય, સાહસિકતા, સહનશીલતા, મનની મક્કમતા, આત્મબળ અને આત્મસન્માન જેવા ગુણો જીવન વિકાસ માટે અત્યંત જરૂરી છે. તેમાંથી શક્ય તેટલા ગુણો વિદ્યાર્થીઓમાં દઠ થાય તેનો પ્રયત્ન કરવો.

નીચે જેવી ઉક્તિઓની વિસ્તૃત ચર્ચા દ્વારા પણ વધુ અસરકારક રીતે સમજાવી શકાય :

- હિંમતે મર્દા તો મદદે ખુદા
- કરતાં જળ કરોળિયો...
- લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે.
- નિષ્ફળતા સફળતાની ચાવી છે.
- નિષ્ફળતાને જ સફળતાની સીડી બનાવો, વગેરે.

મનોહર નિવેદી

(જન્મ : 4-4-1944)

અમરેલી જિલ્લાના હીરાણા ગામમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. જીવનભર તેમણે ઉત્તમ શિક્ષક તરીકે કાર્ય કર્યું. ‘મોંસૂઝણું’, ‘ફૂલની નૌકા લઈને’, ‘ધૂઢી મૂકી વીજ’, ‘આપોઆપ’, ‘વેળા’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘નથી’, ‘ગજવામાં ગામ’ અને ‘નાતો’ તેમની નવલિકા સંગ્રહો છે. ‘ધરવખરી’, ‘તેઓ’ તેમના ચરિત્ર નિબંધોના સંગ્રહો છે. ‘કાચનો કૂપો, તેલની ધાર’, ‘ટિલ્લી’, ‘આલ્લે લે’ તેમની બાળસાહિત્યની કથાઓ છે. ગીતમાં અને ગજલમાં તેમની નોંધપાત્ર ગતિ રહી છે.

હોસ્ટેલમાં રહેતી દીકરી પણાને ફોન કરીને જે ગોઠડી માંડે એ પ્રસંગ સહજ રીતિએ કવિએ આ ગીતમાં મૂક્યો છે. આ ગીત કવિના ‘વેળા’ કાવ્યસંગ્રહમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. ગીતની શરૂઆત ‘...તો, પણા ! હવે ફોન મૂકું ?’ જેવા પ્રશ્નાર્થી થાય છે. એટલે કે પણા અને દીકરી વચ્ચે ઘણી વાત થઈ ગઈ છે છતાં ફોન મૂકવાની ઈચ્છા નથી થતી. આખા કાવ્યમાં દીકરી જ બોલે છે. પણાના પ્રશ્નો દીકરીના ઉત્તરથી સૂચવાઈ જાય છે. મમ્મીનું ભોળપણ, પણાની ઉતાવળ દ્વારા દીકરીની માતા-પિતા પ્રત્યેની ચિંતા-પ્રેમ-લાગણી બધું ખૂબ જ ઓછા શબ્દોમાં વ્યક્ત થઈ જાય છે. કાવ્યના અંતે પણ ફોન તો પૂરો થતો નથી, કારણ કે શરૂઆતમાં જેમ પ્રશ્ન છે તેમ અંતે પણ પ્રશ્ન છે. આથી ચતુર ભાવક પામી જાય છે કે ફોન મુકાવાનો નથી. વાત હજુ આગળ ચાલવાની છે. આમ, માતા-પિતા અને દીકરીના લાગણી તંતુને વ્યક્ત કરતી આ ઉત્તમ ગીતરચના છે.

...તો, પણા ! હવે ફોન મૂકું ?

તમને યે મોજ જરી આવે તે થયું મને STDની ડાળથી ટહુકું ?

હોસ્ટેલને ?... હોસ્ટેલ તો ફાવે છે... જેમ કે કાંટામાં સચવાતું ફૂલ

તોય એ તો ઊંઘે છે... રંગભર્યું ખેડે છે... ડાળખીમાં કરે જુલાઝૂલ

ફાગણના લીલાકુંઝર કોઈ ઝડપાનું પાન એમ થાય નહિ સૂકું.

મમ્મીબા જલસામાં ?... બાજુમાં ઊભી છે ?... ના ના... તો વાસણ છો માંજતી,

કે'જો.... આ દીકરીએ તારાં સૌ સપનાંઓ રાત પડ્યે નીદરમાં આંજતી

સાચવજો.... ભોળી છે... ચિંતાળુ... ભુલકણી... પાડજો ના વાંકું કે ચૂકું,

શું લીધું ?... સ્કૂટરને ?... ભારે ઉતાવળા... શમ્મુ તો કે'તો'તો...ફિજ

કેવા છો જિદી ?... ને હપતા ને વ્યાજ ?... વળી ઘર આખ્યું ઠલવશે ખીજ

ઝારી તે વાતુંનાં ગાડાં ભરાય... કહું હાઈકુમાં, એટલે કે ટૂંકું

તો, પણા ! હવે ફોન મૂકું ?

(‘વેળા’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

મોજ આનંદ; STD Subscriber Trunk Dialling, અહીં ટેલિફોન બુથ પર જઈ ફોન કરવાની વ્યવસ્થા; હોસ્ટેલ છાત્રાલય; ઊંઘવું ખીલવું, પ્રકુલ્લ થવું; ફાગણ વિકમ સંવતનો પાંચમો મહિનો; લીલાકુંઝર લીલા ઘટાદાર; ખીજ ગુસ્સો; આંજવું આંખમાં કાજળ લગાડવું, (અહીં) આંખમાં સમાવી લેવું

વિરુદ્ધાર્થી

ઊંઘડવું કરમાવું; સૂકું લીલું; ભોળું કપટી; ખીજ પ્રસન્નતા

તળપદા શબ્દો

નીંદર નિદ્રા, ઉંઘ; વાતું વાતો

રૂઢિપ્રયોગો

વાતોનાં ગાડાં ભરવા અતિશય વાતો કરવી

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) દીકરીને હોસ્ટેલ કેવી લાગે છે ?

(A) ઝૂલ જેવી	(B) કાંટા જેવી
(C) ડાળખી જેવી	(D) કલરવ જેવી
- (2) દીકરીના મતે માતા માટે કઈ બાબત લાગુ પડતી નથી ?

(A) ચિંતાતુર	(B) બોળી
(C) ભૂલકણી	(D) જિદ્દી
- (3) 'આજી વાતુનાં ગાડાં ભરાય' દ્વારા શું કહેવા માગે છે ?

(A) બધી વાતો ગાડામાં બેસીને કરવાનું કહે છે.	(B) લાંબી લાંબી વાતો કરવા માગે છે.
(C) વાતો તો ખૂબ કરવી છે ટૂંકમાં કહીને જ બધું સમજાવવા માગે છે.	(D) ગાડાં ભરાય તેટલી બધી વાતો કરવા માગે છે.
- (4) STDની ડાળથી ટહુકું ? કહીને દીકરી શું કહેવા માગે છે ?

(A) S.T.D. ફોન હવે બંધ થઈ ગયા છે.	(B) વૃક્ષની ડાળના બદલે STDની ડાળ ભૂલથી જ બોલાઈ ગયું છે.
(C) ફોનમાં કોયલના ટહુકાની રિંગટોન વાગે છે.	(D) પિતાજી સાથે મીઠી-મીઠી વાતો કરવા માગે છે.

2. નીચેના પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) માતાનાં સ્વખોને દીકરી ક્યારે યાદ કરે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નનો સાત-આઈ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) પિતા સાથેનો પુત્રીનો આત્મીય સંબંધ આ કાવ્યમાં ક્યા ક્યા શબ્દપ્રયોગો દ્વારા વ્યક્ત થાય છે ?

4. મુદ્દાસર નોંધ તૈયાર કરો :

- (1) હોસ્ટેલમાં રહેતી દીકરીનું દદ મનોબળ
- (2) દીકરીની ઘર માટેની ચિંતા

5. કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

“હોસ્ટેલને ? હોસ્ટેલ તો ફાવે છે... જેમ કે કાંટામાં સચવાતું ફૂલ
તોય એ તો ઊંઘે છે... રંગભર્યું મહેકે છે... ડાળખીમાં કરે જુલાજૂલ”

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- આ કાવ્યની દીકરીને બદલે તમે પણાને ફોન કરો તો શું-શું કહો તેની નોંધ લખો.
- હાઈકુનું બંધારણ જાડીને તમે થોડા હાઈકુ લખો.
- તમારા પણા સાથેના સંબંધ વિશે નિબંધ લખો.
- ‘થેન્કયુ પણા’, ‘વહાલી દીકરીને’, ‘વહાલા દીકરાને’ ‘દીકરી વહાલનો દરિયો’ જેવાં પુસ્તકો મેળવીને વાંચો.
- આ કાવ્યને આધારે દીકરીના એકપાત્રીય અભિનય માટેના સંવાદો લખો અને વર્ગમાં બજવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- આ સંવાદકાવ્ય નથી છતાં એક, બે શબ્દોથી રચાયેલા ટૂંકા પ્રશ્નો કે ફોન મૂકું ? હોસ્ટેલને ? મમ્મીબા જલસામાં ? શું લીધું ? સ્કૂટરને ? આ પ્રશ્નોથી અને એના પછી તરત અપાયેલા ઉત્તરોથી કાવ્ય મઠાયું છે. ફોનથી એકોકિંત વર્ણવાઈ છે છતાં અપાતા ઉત્તર પણ સહજસાધ્ય બન્યા છે.

- ‘ફાગણના લીલાકુંજાર... નહિ સૂકું’

દીકરીને મુશ્કેલી તો છે પણ ‘કાંટામાં સચવાતું ફૂલ’ની ઉપમાથી કવિ રાહત આપે છે. પ્રેમાળ, સંસ્કારી દીકરી એમ હાર શેની માને ? આ વાત કવિએ કેવી નાજુક નકશીકામથી મૂકી છે તે પણ જુઓ. દીકરી ફાગણના ઝડનું પાન છે અને તે પણ લીલુંછમ ! આથી એની ચિંતાની જરૂર નથી એમ ઈશારો અપાયો છે.

- ‘અઝી તે વાતુંનાં ગાડાં ભરાય’ રૂઢિપ્રયોગ છે અને ‘હાઈકુ’ સાહિત્યપ્રકાર છે. અહીં બંને એકસાથે સુંદર શેરે મુકાયા છે તે નોંધો.

- લાઘવ, વાતચીતની શૈલી, અંત્યાનુપ્રાસના પ્રયોગોથી કાવ્ય ધ્યાનાર્થક બન્યું છે, કાવ્ય ખીલ્યું છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

હોસ્ટેલમાં રહેતી દીકરીને ઘરની માહિતી પૂછવા કરતાં વધુ ચિંતા માતા-પિતાની છે. ઘરમાં વસ્તુ વસાવવાના આનંદ કરતાં પિતાના ખર્ચમાં થનારા વધારાની ચિંતા વિશેષ છે. મમ્મીને સાચવવાની, સંભાળ રાખવાની STD પરથી ફોન કરતી દીકરીને લાંબી વાત કરવાની ઈચ્છા તો છે પણ પણાના ફોનનું બિલ વધે નહિ તેની પણ ચિંતા છે. એટલે ‘પણા, હવે ફોન મૂકું’થી શરૂ થયેલું કાવ્ય કુટુંબના ભાવાવરણને ઓછા શબ્દોમાં તાદૃશ્ય કરીને અંતે ‘પણા, હવે ફોન મૂકું’ના પુનરાવર્તને પ્રેમનો પરિધ રચીને પૂર્ણ થાય છે. શીર્ષકની સાર્થકતા પણ સ્પષ્ટ થાય છે.

શિક્ષકે દીકરીઓની પરિવાર અને માતપિતા તરફની લાગણી અને એ દ્વારા તેનું સ્થાન સ્પષ્ટ કરવું.

- દીકરી દિલનો દીવો
- દીકરી બે ઘર ઉજાળે
- દીકરી ઉબરા પરનો દીવો
- દીકરી વહાલનો દરિયો
- દીકરી એટલે લાડ - પ્રેમનો પર્યાય

સમજદારી સાથે સંસ્કારાયેલું દીકરીરૂપી પુષ્પ કાંટાની વચ્ચે પણ હેમખેમ વિકસે છે, તેથી દીકરીની સંભાળ જરૂરી પરંતુ અવિશ્વાસ નહિ તે સ્પષ્ટ કરવું.

- સંકલિત

આ રેખાચિત્રમાં ગુજરાતમાં અને પૂર્વ આફિક્ઝમાં જાણીતા થયેલા શ્રી નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતાના વિરલ વ્યક્તિત્વ અને જીવનકાર્યોનું પ્રેરણા આપે તેવું દર્શન થાય છે. ‘સાંદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારો’ એ તેમનો જીવનમંત્ર હતો. યુગાન્ડા, કેન્યા અને ગુજરાતમાં તેમણે ઉદ્યોગ અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે સ્થાપેલી સંસ્થાઓ પાછળ તેમની અનન્ય કોણસૂર્જ, દઢ સંકલ્પશક્તિ, પ્રબળ પુરુષાર્થ, નિઝામ સેવાવૃત્તિ, વિદ્યાપ્રીતિ અને ઈશ્વરશ્રીદ્વાનાં દર્શન થાય છે. યુગાન્ડામાં તેઓ ‘બેતાજ બાદશાહ’ તરીકે ઓળખાયા છે. 82 વર્ષનું કર્મનિષ્ઠ જીવન જીવી પરોપકાર અને માનવતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ તેમણે પૂરું પાડ્યું છે. શૂન્યમાંથી સર્જન કરનાર ગુજરાત અને પૂર્વ આફિક્ઝના સમાજને સમર્પિત આ ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીની વિરલતા આ નાનકડા રેખાચિત્રમાં સજીવ બની છે.

ઈતિહાસ એવી વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની નોંધ લે છે જે અન્ય માટે જીવ્યા હોય, જેમણે નવી કેડીઓ કંડારી હોય, અમેનાં કાર્યોને પરિણામે સમાજ વેંત ઊંચો ચક્કો હોય. ગુજરાતમાં ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીઓની હારમાળા છે તેમાં નાનજી કાલિદાસ મહેતા શિખર સમાન શ્રેષ્ઠી હતા.

નાનજીભાઈ કાલિદાસ પોરબંદરથી 40 કિ. દૂર ગોહાણા નામના નાનકડા ગામમાં તા. 17-11-1887ના રોજ જન્મ્યા હતા. પ્રેમાળ પિતા અને વત્સલ માતા જમનાબાઈના સંસ્કારો પામ્યા હતા. નાનપણથી અણાઈઠેલી ભૌંય ઉપર પગ મૂકવાની સાહસિકતા હતી. એ કાળે છાતીવાળા લોકો કમાવા માટે આફિક્ઝ જતા. 13 વર્ષની કુમળી વધે નાનજીભાઈએ યુગાન્ડા જવાનું નક્કી કર્યું. મહિનાઓની સફર, વહાણની મુસાફરી - એમાં વચ્ચે તોફાન આવ્યું. કૂવાથંભ અને સઢ તૂટી ગયા. મૃત્યુ સામે દેખાતું હતું. ભૂખ, તરસ અને અનિશ્ચિત ભાવિ છતાં તેમણે હિંમત જાળવી, તાંડવ વચ્ચે સ્થિરતા રાખી, બીમાર સાથીઓની સેવા કરી અને ઈશ્વર ઉપર અડગ શ્રીદ્વા રાખી સફર પાર કરી. એક કિશોર માટે આ એવો અનુભવ હતો કે જીવનમાં પછી ગમે તેવી કપરી પરિસ્થિતિમાં તેઓ ડગ્યા નહિ. નવી નવી કેડીઓ કંડારતા રહ્યા.

એ કાળે યુગાન્ડા અને કેન્યામાં નિરક્ષરતા, ગરીબી અને પ્રાથમિક કક્ષાનું જીવન હતું. નાનજીભાઈએ ભોળી પણ પ્રેમાળ પ્રજાનો વિશ્વાસ જત્યો. ખેતીનો કક્કો ન જાણનારે વણખેડેલી ધરતીમાં, અજાણ્યા પ્રદેશમાં કપાસ અને ચા-કોફીની ખેતી શરૂ કરી. આપસૂજ અને સખત પુરુષાર્થીની સફળ થયા. પછી કેતકી અને રબ્બરનાં વિશાળ ખેતરો સર્જાં. એક ઉદ્યોગ તરીકે કપાસનો એવો વિકાસ કર્યો કે યુગાન્ડા રૂ માટે જગવિખ્યાત બન્યો. યુગાન્ડાની આર્થિક પ્રગતિનો પાયો નાનજીભાઈએ નાખ્યો. શેરડીનું વાવેતર કરાવી 1924માં લુગાજી સુગર ફેક્ટરીનો પ્રારંભ કર્યો. એક સદી પહેલાં જાપાનની ટેક્નોલોજી અપનાવી નવા યુગનો પ્રારંભ કરાવ્યો.

એમણે વિપુલ કમાડી કરી. યુગાન્ડાના ‘બેતાજ બાદશાહ’ તરીકે ઓળખાયા. સાથે જ જે ધરતીએ તેમને સમૃદ્ધ આપી હતી એને અનેક હાથે પાછી વાળી. પૂર્વ આફિક્ઝમાં શિક્ષણ, સંસ્કારિતા અને સમૃદ્ધિનાં નવાં પગરણ માંડ્યાં. ઉદાર હાથે દાન આપીને તેમણે નર્સરી સ્કૂલ, આર્થકન્યા ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલ, લાયબ્રારી, ટાઉનહોલ, નગરઉદ્યાનો, આર્થસમાજનાં મંદિરો અને મહિલા મંડળ ભવનોની સ્થાપના કરી. સૌરાષ્ટ્રના નાનકડા ગામનો ચાર ચોપડી ભણેલો છોકરો ઉદ્યોગપતિ તરીકે નીવડી આવ્યો તેના પાયામાં સખત પરિશ્રમ અને અડગ આત્મશ્રી છે, એટલે તેઓ અજાણ્યા પ્રદેશમાં ઉદ્યોગ સાહસિક તરીકે સફળ થયા.

અનેક રાજપુરુષો, રાજા-મહારાજા, સંતો અને સેવકોની વચ્ચે રહ્યા પણ તેઓ કદી સામાન્ય જનને અને ગ્રામસમાજને ભૂલ્યા નહિ, કારણ કે આ પંચશીલ તેમના જીવનમાં કાયમ ટક્કાં હતા: સાંદું બોજન, સાદો પહેરવેશ, સાંદું લખાણ, સાદી ભાષા અને ઉચ્ચ વિચાર. તેમાં તેમનાં સહચારિણી સંતોષબહેનનો સથવારો હતો. અદળક કમાયા પરંતુ પોતાને ટ્રસ્ટી સમજીને આફિક્ઝ અને ભારતમાં સમાજહિતનાં અનેક ઉત્તમ કાર્યોમાં ફણો આપ્યો. અડધી સદી સુધી વ્યાપાર-ઉદ્યોગો વિકસાવ્યા, સ્થિર કર્યા. પછી માતૃભૂમિનું ઋણ ચૂકવવા ઉદ્યોગધંધા પુત્રોને સુપરત કરી સમાજ ઉત્કર્ષમાં જ બધો સમય ગાળ્યો.

આજથી 60 વર્ષ પહેલાં તેમણે પારખ્યું હતું કે દેશ-વિદેશના સંશોધનકારો માટે અનુકૂળતા અને સગવડ કરવી જોઈએ. એ માટે તેમણે મુંબઈમાં મરીન ફ્રાઇર વિસ્તારમાં ‘શ્રી નાનજી કાલિદાસ મહેતા ઇન્ટરનેશનલ હાઉસ’ની સ્થાપના કરી. વિકાસ માટેના દરવાજા ખોલ્યા.

આફિકા પછી તેમણે સૌરાષ્ટ્રમાં પોરબંદર વિસ્તારમાં ઉદ્ઘોળનું તારકમંડળ રચ્યું. સૌરાષ્ટ્રના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં મોટો ફાળો આપ્યો. ગાંધીજી પ્રત્યે પૂજયભાવ અને નારીશક્તિનો ઉદ્ય એ એમનાં જીવનધેય બન્યાં. પોરબંદરમાં ‘ભારતમંદિર’ની સ્થાપના કરીને ભારતીય સંસ્કૃતિને પોથણ આપનાર ઝાંખિઓ અને સંતોનું ખુંજિયમ રચી તેમનો સંદેશો ઊગતી પેઢી સુધી પહોંચે તેવું ગોઠવ્યું. વિજ્ઞાન અને અવકાશના ઉત્તમ નિર્દર્શન માટે ‘તારા મંદિર’ની રચના કરી.

ગાંધીજી માટે નાનજીભાઈના હૃદયમાં અપાર આદર હતો. ગાંધીજીના જન્મસ્થળને સ્મારકરૂપે આકાર આપવા તેમણે કીર્તિમંદિરનું જગવિષ્યાત સર્જન કરાવ્યું. ગાંધીજીના 79 વર્ષના જીવનને ધ્યાનમાં રાખીને 79 કૂટની ઊંચાઈનું કલાત્મક કીર્તિમંદિર દેશ-વિદેશના પ્રવાસીઓ માટે તીર્થસ્થાન બની ગયું છે.

નાનજીભાઈની સ્પષ્ટ સમજ હતી કે પુત્ર-પુત્રીની સમાનતા અને જાતિ-વર્ણના બેદભાવ વગરની સમાજરચના ભારતને મહાન બનાવશે. એ માટે તેમણે આર્યસમાજમાંથી પ્રેરણા લઈ ગુરુકુળ પદ્ધતિનું શિક્ષણ આપવા પોરબંદરમાં આર્યકન્યા ગુરુકુળની સ્થાપના (1936માં) કરી. આર્યકન્યા ગુરુકુળનો પાયો એક અનુસૂચિત જાતિની બાળાના હાથે નખાવી અસ્પૃશ્યતા નિવારણનું સાહસિક પગલું બર્યું હતું. છેલ્લાં 80 વર્ષમાં કન્યા ગુરુકુળમાંથી 30 હજારથી વધારે કન્યાઓએ ડિશ્રી તો મેળવી છે, તેના કરતાંય વધુ નોંધપાત્ર એ છે કે તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉત્તમ સંસ્કારો મેળવ્યા છે. એવી કન્યાઓ દેશ-વિદેશમાં દીવડી બની પ્રકાશ પાથરી રહી છે. કન્યા ગુરુકુળને નાનજીભાઈનાં સુપુત્રી સવિતાબહેનનું ઉત્તમ માર્ગદર્શન વર્ષો સુધી મળ્યું હતું.

નાનજીભાઈની સમાજસુધારણાની ધગશ અને દાખિ વ્યાપક હતી. શિક્ષણ દ્વારા બેદભાવમુક્ત અને ધર્મના આંબરથી મુક્ત સમાજની સ્થાપના થાય એવી એમને હોંશ હતી. માનવતાનાં મૂલ્યો માટે તેઓ જીવનભર મથ્યા હતા. 82 વર્ષની દીર્ઘ જીવનયાત્રામાં તેઓ પુરુષાર્થ અને પરમાર્થનો વડલો બની ગયા હતા. તા. 25-08-1969ના દિવસે તેમણે આ લોક છોડ્યો ત્યારે અનેક મહાનુભાવોએ તેમને શ્રદ્ધાંજલિ આપી હતી. તેમાં ગામડાની અભિષ્ણ બહેનોની અંજલિ સર્વોત્તમ હતી, ‘આજ ધરમનો થાંભલો ખરી પડ્યો’

પૂર્વ આફિકાના આર્થિક વિકાસમાં અદ્ભુત ફાળો આપનાર નાનજીભાઈ કાલિદાસ માટે યુગાન્ડાના પ્રમુખ મિલ્ટન ઓબોટે ભવ્ય અંજલિ આપતાં કહેલું, ‘નાનજીભાઈના નિધનથી યુગાન્ડાની આર્થિક સમૃદ્ધિમાં મહત્વનો ફાળો આપનાર મિત્ર અમે ગુમાવ્યો છે. તેમણે કરેલાં સમાજ ઉપયોગી કાર્યો કાયમ યાદ રહેશે.’

નાનજી કાલિદાસ મહેતા વાદળ જેવા ઉમદા અને ઝાંખાભાવવાળા શ્રેષ્ઠી હતા. જેમ વાદળાં પૃથ્વી ઉપરથી વરાળરૂપે પાણી લઈને, એકદું કરીને, યોગ્ય વખતે ફરી પૃથ્વી ઉપર વરસાવે છે તેમ નાનજીભાઈ કમાયેલું સમાજને અર્પણ કરતા રહ્યા. સંપત્તિ કમાનારા અનેક હોય છે પણ સમાજને આવી હિતકર રીતે પાછી વાળનાર બહુ થોડા હોય છે. નાનજી કાલિદાસ એવા વિરલ શ્રેષ્ઠી હતા.

આલેખક : મનસુખ સલ્લા

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ

શ્રેષ્ઠી શેઠ, મહાજનના આગેવાન; ફૂવાથંભ વહાણના સફનો થાંભલો; સફ પવન ભરાઈને વહાણને ગતિ મળે તે માટે વહાણના થાંભલાને બાંધેલું કપડું; તાંડવ (દરિયામાં) બેફામ તોફાન; વિપુલ પુષ્ટણ; પગરણ આરંભ; પંચશીલ જીવન જીવવાના નિયત કરેલ પાંચ સિદ્ધાંત કે આચાર; સહધર્મચારિણી પતિ સાથે રહી જીવનની ફરજો બજાવતી પત્ની; સથવારો સાથ; અફણક પુષ્ટણ; સુપરત સોંપવું; ઉત્કર્ષ વિકાસ, વૃદ્ધિ; તારક તારનાર;

નિર્દર્શન જોવું તે; સ્મારક યાદગીરી માટે રચેલું પ્રતીક; આંદર ખોટો ડેળ; પરમાર્થ પરોપકાર; શ્રદ્ધાંજલિ કોઈના અવસાન પછી અપાતી શ્રદ્ધાપૂર્વકની અંજલિ; નિધન અવસાન; હિતકર કલ્યાણકારી; વિરલ દુર્લભ; કેન્યા પૂર્વ આફિકનો એક પ્રદેશ; આફિકા પૃથ્વીનો એક અંડ

સમાનાર્થી શબ્દ

પૃથ્વી વસુંધરા, ધરતી; જળ પાણી, સલિલ; મહિલા ઓણી, નારી; ઈશ્વર ભગવાન, પ્રભુ; નિધન મૃત્યુ, અવસાન; ઉદ્ઘાન બગીયો, બાગ; ઉત્કર્ષ ઉત્ત્રતિ, વિકાસ; પુત્રી સુતા, દીકરી; સંપત્તિ દ્રવ્ય, ધન

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ

બીમાર સાજા; પૂર્વ પણ્ણિમ; ગરીબ શ્રીમંત; સફણ નિષ્ફળ; દીર્ઘ લઘુ; નિરક્ષર સાક્ષર; ઉત્કર્ષ અપકર્ષ; નિશ્ચિત અનિશ્ચિત

રૂઢિપ્રયોગ

ધરમનો થાંભલો ખરી પડવો કોઈ જાણીતા કર્મવીર, ધર્મવીરનું અવસાન થવું;
નવાં પગરણ માંડવાં નવી શરૂઆત કરવી

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) કિશોર વયે નાનજ્ઞભાઈમાં કેવા પ્રકારની સાહસિકતા હતી?
    - (A) અણાદીઠેલી બોમ પર પગ મૂકવાની
    - (B) વણાખેડેલી જમીન પર બેતી કરવાની
    - (C) પર્વતના શિખર પર પગ મૂકવાની
    - (D) દરિયાના તાંડવમાં વહાણ ચલાવવાની
  - (2) લેખકે યુગાન્ડાના ‘બેતાજ બાદશાહ’ તરીકે કોણ ઓળખાવ્યા છે?
    - (A) યુગાન્ડાના પ્રમુખ મિલ્ટન ઓબોટેને
    - (B) ગુજરાતના શ્રેષ્ઠી નાનજ મહેતાને
    - (C) યુગાન્ડાના ઉદ્ઘોગ સાહસિક નાગજ્ઞભાઈ પ્રભુદાસને
    - (D) માનવતાના ભેખધારી મહાત્મા ગાંધીજીને
  - (3) નાનજ્ઞભાઈના મતે કેવી સમાજરચના ભારતને મહાન બનાવશે?
    - (A) ધર્મ-જ્ઞાતિના આંદરથી મુક્ત સમાજરચના
    - (B) ભેદભાવયુક્ત શિક્ષણપ્રથાવાળી સમાજરચના
    - (C) નિરક્ષરતા અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટેની સમાજરચના
    - (D) પુત્ર-પુત્રીની સમાનતા અને જાતિવર્જના ભેદભાવ વગરની સમાજરચના
  - (4) નાનજ્ઞભાઈએ આર્યકન્યા ગુરુકુળનો પાયો કોના હાથે નખાવી અસ્પૃશ્યતા નિવારણનું સાહસિક પગલું બર્યું?
    - (A) એક આદિવાસી કન્યાના હાથે
    - (B) ગામડાની એક અભણ બહેનના હાથે
    - (C) એક હરિજન બાળાના હાથે
    - (D) એક વિકલાંગ કન્યાના હાથે
2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :
- (1) 13 વર્ષની કિશોર વયે નાનજને દરિયામાં જતી વખતે કેવો અનુભવ થયો?
  - (2) નાનજ્ઞભાઈ મહેતાના જીવનનો પંચશીલ સિદ્ધાંત જણાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આठ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતાને યુગાન્ડાના ‘બેતાજ બાદશાહ’ તરીકે શા માટે ઓળખાવ્યા છે?
- (2) નાનજીભાઈ મહેતા અજાણ્યા પ્રદેશમાં ઉદ્યોગ સાહસિક તરીકે શા કારણે સફળ થયા?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ગુજરાતના ઉદ્યોગ સાહસિકોની માહિતી મેળવી તેમના ફોટોનું આલબમ બનાવી દરેકનો ટૂંકમાં દસ-બાર વાક્યમાં પરિચય લખી અંક બનાવો.
- યુગાન્ડા, કેન્યા, સૌરાષ્ટ્ર અને પોરબંદર જેવા સ્થળો વિશે કમ્પ્યુટર પરથી માહિતી લેગી કરી તેનો હસ્તાલિખિત અંક બનાવો.
- ઉપરોક્ત વિગતોને હસ્તાલિખિત અંકરૂપે પણ તૈયાર કરી શકાય.

શિક્ષકની ભૂમિકા

ગુજરાતના અને ભારતના જાહીતા ઉદ્યોગપતિઓનો નામ-ઉલ્લેખ કરી ઉદ્યોગક્ષેત્રે જેમનું વિશિષ્ટ પ્રદાન છે એવી વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનો દશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમથી એલ.ઈ.ડી. સ્કીન પર તસવીર સાથે પરિચય કરાવી શકાય.

ગુજરાતની મહાજન પરંપરામાં શ્રેષ્ઠીઓ પોતાનાં ધન, આવડત, સંબંધો, સમાજને ચરણે ધરતા એ વિવિધ ઉદાહરણો દ્વારા વિદ્યાર્થી આગળ સ્પષ્ટ કરવું.

આ ગદ્યપાઠ શીખવો ત્યારે પ્રારંભે પાઠનું આરોહ, અવરોહપૂર્વક શુદ્ધ ઉચ્ચાર સાથે પઠન કરવું. બાળકો પાસે પણ તેનું વારાફરતી પઠન કરાવવું.

વ्याकरण

એકમ-5

વाक्यप्रकार

રचनालक्षी વाक्य

મિત્રો, તમે ‘પરિસ્થિતિ’ વિશે અત્યાસ કર્યો છે. નીચેનાં વાક્યો વાંચો અને તેમાં કઈ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થયું છે, તે જુઓ.

- (1) અરે, બાબુએ આંખ ખોલી.
- (2) તું સ્વર્ગમાં એક દાડાનો લા’વો લઈ શક્યો અને આપણો મળી શક્યા.
- (3) તાવમાં સડસડતો હઉં તોય સ્નાન-સંધ્યા છોડ્યાં નથી.
- (4) 8848 ફૂટની ઊંચાઈ પર લોહી થીજવી દેતી ઠંડીમાં એનો આ ડર સાચો પડી શકે તેમ છે.
- (5) પર્વતારોહણની તાલીમ દરમિયાન શરૂઆતમાં પર્વત ચઢવા બધા એકસાથે નીકળતા ત્યારે અરુણિમાને સલાહ મળતી, ‘અરે, તું ધીમે ધીમે આવ...’

આ વાક્યોમાં કઈ કઈ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થયું છે ? ચાલો જોઈએ.

વાક્ય-1.માં ‘ખોલવા’ની, વાક્ય-2.માં ‘લા’વો લઈ શકવા’ની અને ‘મળી શકવા’ની, વાક્ય-3.માં ‘તાવમાં સડસડતા હોવા’ની અને ‘છોડવા’ની, વાક્ય-4.માં ‘થીજવા’ની, ‘સાચો પડી શકવા’ની અને વાક્ય-5.માં ‘ચઢવા’, ‘નીકળવા’, ‘મળવા’ તથા ‘આવવા’ની પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થયું છે. ફરીથી વાક્યો વાંચો એટલે પરિસ્થિતિ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

વધુ ધ્યાનથી વાંચશો એટલે ખ્યાલ આવશે કે વાક્ય-1.માં એક જ પરિસ્થિતિનું, વાક્ય-2, 3, 4માં બે પરિસ્થિતિનું અને વાક્ય-5.માં ચાર પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થયું છે. એટલે કે, કોઈ એક વાક્યમાં એક કે તેથી વધુ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થઈ શકે. વાક્યમાં કેટલી પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થયું છે અને એકથી વધુ પરિસ્થિતિ કઈ રીતે નિરૂપાઈ છે, તેને આધારે વાક્યના રચનાગત પ્રકાર થઈ શકે. ઉદાહરણો જોતાં આ પ્રકારો સ્પષ્ટ થશે.

નીચેનાં વાક્યો વાંચો.

- (1) અરુણિમાની કરોડરજીજુમાં તિરાડ પડી હતી.
- (2) સિંહાસન પર ઈન્દ્રરાજા બિરાજેલા.
- (3) લોકોને એનું અપંગ શરીર દેખાતું હતું.
- (4) એણો બબે તે કુળ ઉજાળિયાં.
- (5) ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આ જીવનપાથેય અમોલું છે.
- (6) હાલો, હુંય લાપસીનું આંધણ મુકું.
- (7) રાતમાં ચારપાંચ વખત તપાસ કરવામાં આવે છે.
- (8) હવે હું તમને બધું આપીશ.

આ વાક્યોમાં કેટલી પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થયું છે ? ઉપરનાં તમામ વાક્યોમાં માત્ર એક જ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થયું છે. જ્યારે વાક્યમાં એક જ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થયું હોય ત્યારે તેને ‘સાદી વાક્યરચના’ કહે છે. તેથી ઉપરનાં બધાં વાક્યો સાદાં વાક્યો છે.

વધુ ધ્યાનથી જોતાં ખ્યાલ આવશે કે અહીં ‘અમોલું છે.’ જેવી સ્થિતિ, ‘તિરાડ પડવી’ જેવી પ્રક્રિયા અને ‘મૂકુવું’ જેવી કિયા ધરાવતાં વાક્ય છે. ‘બિરાજવું’ જેવી અકર્મક કિયા તો ‘ઉજાળવું’ જેવી સકર્મક કિયા ધરાવતાં વાક્ય પણ છે. ‘ઉજાળાં’માં ભૂતકાળ તો ‘આપીશ’માં ‘ભવિષ્યકાળ’નો પ્રયોગ થયો છે. ‘મૂકુવું’ કે ‘આપવું’ દ્વારા કર્તરિ વાક્યપ્રયોગ થયો છે તો ‘તપાસ કરવામાં આવે છે’ -માં કર્મણિ વાક્યપ્રયોગ થયો છે. એટલે કે, સાદી વાક્યરચનામાં કોઈ પણ પરિસ્થિતિ, કોઈ પણ કાળ કે કોઈ પણ પ્રયોગ ધરાવતી કોઈ એક પરિસ્થિતિનું આલેખન હોય છે.

હવે નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

- (ક) માનવીએ સાગરોના પેટાળ ખોળ્યા અને રણને નંદનવન કર્યા છે.
- (ખ) રજાઓમાં દીકરાઓ અવારનવાર ઘેર આવતા ત્યારે એમનું ઘર બાળ પૌત્ર-પૌત્રીઓથી બિલભિલાટ હસી ઉઠતું છતાં દાદીમાં તરીકે અમરતકાકી હરખપદ્દા થઈ જતાં નહિ.
- (ગ) બીજા દેશોના લોકો તો કેળાં ખાઈને છાલ ખાસ્ટિકની બેગમાં મૂકીને ડસ્ટબિન પાસે જઈને અંદર મૂકી આવે છે.

આ વાક્યોમાં કેટલી પરિસ્થિતિની રજૂઆત થઈ છે ? વાક્ય-ક.માં ‘ખોળવા’ અને ‘નંદનવન કરવા’ની બે પરિસ્થિતિ નિરૂપાઈ છે. વાક્ય-ખ.માં ‘આવવા’ની, ‘હસી ઉઠવાની’ અને ‘હરખપદ્દા નહીં થવાની’ - ત્રણ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ છે. તો વાક્ય-ગ.માં ‘ખાવા’ની, ‘મૂકવાની’, ‘જવાની’, ‘મૂકી આવવાની’ - ચાર પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ છે. વાક્યમાં જ્યારે એક જ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ હોય ત્યારે તેને સાદી વાક્યરચના કહે છે. તો જ્યારે વાક્યમાં એકથી વધુ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ હોય ત્યારે તેને ‘મિશ્ર’ વાક્યરચના કહે છે. તેથી અહીં આપેલાં ત્રણ વાક્યો મિશ્ર વાક્યરચનાઓ છે.

હવે આ ત્રણ વાક્યોને વધુ વિગતે જોઈએ. વાક્ય-ક.માં બે પરિસ્થિતિ છે. આ બંને પરિસ્થિતિને સાદા વાક્ય તરીકે જોઈએ.

વાક્ય-ક.1. માનવીએ સાગરોના પેટાળ ખોળ્યા છે.

વાક્ય-ક.2. માનવીએ રણને નંદનવન કર્યા છે.

આ બંને પરિસ્થિતિ સમાન છે. બંનેને કેવી રીતે જોડવામાં આવી છે ? ‘અને’ સંયોજક દ્વારા. જ્યારે વાક્યમાં નિરૂપાયેલી એકથી વધુ પરિસ્થિતિ સમાન હોય, બંને મુખ્ય હોય (મુખ્ય અને ગૌણ ન હોય) ત્યારે તેને ‘સંયુક્ત’ (સમ્યુક્ત) વાક્યરચના કહે છે.

અન્ય ઉદાહરણ જોઈએ :

(1) હોસ્પિટલના ડોક્ટર અને ફાર્માસિસ્ટે રક્તદાન કર્યું.

વાક્ય-1. અ. હોસ્પિટલના ડોક્ટરે રક્તદાન કર્યું.

વાક્ય-1. બ. ફાર્માસિસ્ટે રક્તદાન કર્યું.

(2) ટાઢાંબોળ વાદળાંને કારણે જરા શરદી થઈ ગઈ છે ને માથું પકડાયું છે.

વાક્ય-2. અ. ટાઢાંબોળ વાદળાંને કારણે જરા શરદી થઈ ગઈ છે.

વાક્ય-2. બ. ટાઢાંબોળ વાદળાંને કારણે માથું પકડાયું છે.

(3) મોટા બૈ, રોવાનું બંધ કરો અને ચંદુ, જરા પંખો લાવ, તો.

વાક્ય-3. અ. મોટા બૈ, રોવાનું બંધ કરો.

વાક્ય-3. બ. ચંદુ, જરા પંખો લાવ, તો.

(4) અરુણિમાએ આફિકાનું ડિલિમાંજરો અને યુરોપનું એલ્બુસ સર કર્યું છે.

વાક્ય-4. અ. અરુણિમાએ આફિકાનું ડિલિમાંજરો (શિખર) સર કર્યું છે.

વાક્ય-4. બ. અરુણિમાએ યુરોપનું એલ્બુસ (શિખર) સર કર્યું છે.

સંયોજક : અને.

(5) મંગુને કોઈ તાલીમ પામેલી નર્સ કે દાક્તરની દેખરેખ નીચે રાખવી જોઈએ.

વાક્ય-5. અ. મંગુને કોઈ તાલીમ પામેલી નર્સની દેખરેખ નીચે રાખવી જોઈએ.

વાક્ય-5. બ. મંગુને કોઈ દાક્તરની દેખરેખ નીચે રાખવી જોઈએ.

સંયોજક : કે

અહીં આપેલાં પહેલાં ચાર વાક્યો ‘અને’ સંયોજક અને પાંચમું વાક્ય ‘કે’ સંયોજક ધરાવે છે. ‘અને’ સંયોજક દ્વારા બે વિગતોને જોડાય છે. ‘કે’, ‘અથવા’ વિકલ્પ દ્વારા બે વિગતો વચ્ચે વિકલ્પ સૂચવવામાં આવે છે. આ ગ્રાણેય સંયોજકોથી જોડાતાં વાક્યો સમાન હોય છે, બંને વાક્ય મુખ્ય હોય છે. તેમાં મુખ્ય કે ગૌણનો બેદ હોતો નથી. તેથી આ વાક્યો સંયુક્ત વાક્યો છે.

આ વાક્યો ધ્યાનથી વાંચશો તો બીજી એક બાબત પણ જોઈ શકશો. વાક્ય-1માં એક જ કિયા કરનાર બે કર્તા છે - ડૉક્ટર અને ફાર્માસિસ્ટ. તેથી તે વિગતો સંયુક્ત રીતે રજૂ થઈ છે. તો વાક્ય-2માં એક જ કારણને કારણે બે પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે - શરદી થવી, માથું પકડાવું. તેથી તે વિગતો સંયુક્ત રીતે રજૂ થઈ છે. વાક્ય-3માં એક જ વક્તા એક જ સમયે બે શ્રોતાઓને કહી રહ્યો છે તેથી તે વિગતો સંયુક્ત રીતે રજૂ થઈ છે. વાક્ય-4 કર્મની વિગતો સમાન છે.

આમ, મિશ્ર વાક્યરચનાનો પહેલો પ્રકાર છે : ‘સંયુક્ત’ વાક્યરચના. આ વાક્યરચનામાં એકથી વધુ પરિસ્થિતિ રજૂ થાય છે. આ બંને પરિસ્થિતિ સરખું મહત્વ ધરાવે છે. તેથી તે સમાન રીતે જોડાય છે. તેથી તેમને ‘સંયુક્ત વાક્યરચના’ કહેવાય છે. તેમને જોડનારા સંયોજકો ‘અને’, ‘કે’, ‘અથવા’ છે.

હવે વાક્ય ‘ખ’ જોઈએ.

(ખ) રજાઓમાં દીકરાઓ અવારનવાર ઘેર આવતા ત્યારે એમનું ઘર બાળ પૌત્ર-પૌત્રીઓથી બિલબિલાટ હસી ઊઠતું છતાં દાદીમા તરીકે અમરતકાકી હરખપદ્દા થઈ જતાં નહિ.

આ મિશ્ર વાક્યને સાંચ વાક્યોમાં છૂટું પાડીએ.

ખ.1. રજાઓમાં દીકરાઓ અવારનવાર ઘેર આવતા.

ખ.2. એમનું ઘર બાળ પૌત્ર-પૌત્રીઓથી બિલબિલાટ હસી ઊઠતું.

ખ.3. દાદીમા તરીકે અમરતકાકી હરખપદ્દા થઈ જતાં નહિ.

સંયોજકો : ત્યારે, છતાં.

આ વાક્યને યોગ્ય રીતે સમજવું હોય તો આમ વાંચવું પડે - (રજાઓમાં દીકરાઓ અવારનવાર ઘેર આવતા ત્યારે એમનું ઘર બાળ પૌત્ર-પૌત્રીઓથી બિલબિલાટ હસી ઊઠતું) છતાં દાદીમા તરીકે અમરતકાકી હરખપદ્દા થઈ જતાં નહિ.

અહીં પેટાવાક્યમાં ‘રજાઓમાં દીકરાઓ અવારનવાર ઘેર આવતા’ વાક્ય ગૌણ છે, ‘એમનું ઘર બાળ પૌત્ર-પૌત્રીઓથી બિલબિલાટ હસી ઊઠતું’ મુખ્ય છે. કારણ કે ‘જ્યારે’ દ્વારા પૂર્વશરતરૂપ પરિસ્થિતિ રજૂ થાય છે, ‘ત્યારે’ દ્વારા પરિણામરૂપ પરિસ્થિતિ રજૂ થાય છે. જ્યારે આખા વાક્યને જોઈએ તો પેટાવાક્ય ગૌણ છે અને ‘છતાં’ સંયોજક પછી રજૂ થતું - ‘અનપેક્ષિત, અણધાર્યો પ્રતિભાવ’ રજૂ કરતું વાક્ય મુખ્ય છે.

આમ, અહીં એકથી વધુ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થયું છે. તે સંયોજકથી જોડાઈ છે. તેમાં એક પરિસ્થિતિ મુખ્ય છે અને અન્ય પરિસ્થિતિ ગૌણ છે. તેથી આ ‘સંયોજક’ ધરાવતું સંકુલ વાક્ય છે. અન્ય ઊદાહરણો જોઈએ.

- (1) લોકોએ અરુણિમાને પાગલ ગણી, કારણ કે પગ વગરની વ્યક્તિ માટે પર્વતારોહણ અશક્ય ગણાય.
- (2) તું સાજ થાય પછી ક્રોઈક નોકરી કરજે.
- (3) અરુણિમાએ હોસ્પિટલની પથારીમાં જ નક્કી કર્યું કે, ‘હું પર્વતારોહણ કરીશ.’
- (4) કાળિયું આવી જાહે જ્યાં જ્યાં હશે ત્યાંથી. (વાક્યકમ)
- (5) પૂન કરવાનું પણ એનો વિચાર નઈ કરવાનો.

અહીં કારણ કે, પછી, કે જ્યાં-ત્યાં, પણ આદિ સંયોજકો પ્રયોજના છે. આવા કેટલાક સંયોજકોના અર્થસંબંધે પ્રકાર જોઈએ.

મિશ્ર વાક્ય

કાર્ય	ઉદાહરણ	સંયોજક	અર્થસંબંધ
સંયુક્ત વાક્ય	ગોપાળબાપાએ આંબા, જાંબુડા <u>અને</u> ચીકુ વાવ્યાં છે.	અને	સમુચ્ચય
સંયુક્ત વાક્ય	આ લીંબુ છે કે બોર ? કાં તો મા આવશે <u>અથવા</u> ફોઈ આવશે.	કે, અથવા, કાં તો	વિકલ્પવાચક
સંકુલ વાક્ય	અરુણિમાના થીજેલા હાથમાંથી લોહી નીકળવું શરૂ થયું <u>ઇતાં</u> પડતી, ઉઠતી, ઝૂમતી તે નીચે આવી.	ઇતાં, પણ, ઇતાં-પણ, ઉલટું,	વિરોધવાચક
સંકુલ	મંગુને દવાખાને મોકલવી <u>એટલે</u> જાણો મૂંગા ઢોરને પાંજરાપોળ મોકલવું.	એટલે, અર્થાતું	પર્યાયવાચક
સંકુલ	કુસુમને દવાખાનામાં દાખલ કરી <u>તેથી</u> તે સાજ થઈ.	માટે, તેથી, એટલે, પરિણામવાચક	કાર્ય-કારણ
સંકુલ	મહારાજ અરજ તો એટલી જ છે <u>કે</u> આ કોતર મને યોગ્ય કિમતે આપો.	કે	પૂર્ક વિગત
સંકુલ	શેરપાએ અરુણિમાને કહી દીધું <u>કે</u> એ તેને નહીં લઈ જઈ શકે.	કે	અવતરણવાચક
સંકુલ	એક સામાન્ય માણસ પણ જો દૃઢ સંકલ્પ કરે તો દુનિયા પલટાવી શકે છે. <u>જેમકે</u> , ગાંધીજી	જેમ કે	દ્વારાંતવાચક
સંકુલ	ઈન્દ્રરાજાએ બાબુને સ્વર્ગમાં બોલાવ્યો, <u>કારણ</u> કે તેઓ દેવાંશી - દેવલાની મનોકામના પૂરી કરવા માગતા હતા.	કારણ કે	કારણવાચક
સંકુલ	(જો) હું મા થઈને ચાકરી ન કરી શકું <u>તો</u> દવાખાનાવાળાંને શી લાગણી હોય ?	જો...તો	શરત
સંકુલ	<u>જ્યારે</u> અરુણિમા દિલ્હી જઈ રહી હતી <u>ત્યારે</u> ટ્રેનમાં બદમાશોએ તેની ચેઈન બેંચવાની કોણિશ કરી.	જ્યારે...ત્યારે	શરતી-સમય
સંકુલ	કાળિયું આવી જાહે <u>જ્યાં</u> રહ્યું હશે <u>ત્યાંથી</u> .	જ્યાં...ત્યાં	શરતી-સ્થાન

સમુચ્ચય અને વિકલ્પવાચક સંયોજક સિવાયના અન્ય સંયોજક લાગતાં એક વાક્ય મુખ્ય અને અન્ય વાક્ય ગૌણ હોય છે તેથી તેવાં વાક્ય સંકુલ વાક્ય કહેવાય છે. કયું વાક્ય મુખ્ય છે, તે કેવી રીતે નક્કી કરવું ? આ માટે તમારે તમારી ભાષક તરીકેની સૂજને ઉપયોગમાં લેવાની. જેમકે, ‘અરુણિમાના થીજેલા હાથમાંથી લોહી નીકળવું શરૂ થયું ઇતાં પડતી, ઉઠતી, ઝૂમતી તે નીચે આવી.’ - વાક્યમાં તમને અરુણિમા માટે દયા આવે છે કે માન થાય છે ? જો પહેલું વાક્ય મુખ્ય હોત તો તમને દયા આવત. પણ વાંચતી વખતે તમને અરુણિમા માટે માન, આદર જન્મે છે કે આવી પરિસ્થિતિ હતી... ઇતાં... તે પડતી, ઝૂમતી નીચે આવી... - એનો પરિસ્થિતિ સામે ઝૂમવાનો જુસ્સો દેખાય છે. એટલે કે, બીજું વાક્ય, ‘ઇતાં’ પછીનું વાક્ય મુખ્ય છે, પહેલું વાક્ય ગૌણ છે.

નોંધ : 'કે' સંયોજક એકથી વધુ અર્થ માટે પ્રયોજય છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું.

સંયોજક સિવાય પણ સંકુલ વાક્યની રચના થાય છે. ઉદાહરણ માટે પાઠની શરૂઆતમાં જોયેલું વાક્ય-ગ. ફરીથી જોઈએ.

(ગ) બીજા દેશોના લોકો તો કેળાં ખાઈને છાલ પ્લાસ્ટિકની બેગમાં મૂકીને ડસ્ટબિન પાસે જઈને અંદર મૂકી આવે છે.

આ વાક્યમાં કઈ કઈ પરિસ્થિતિ રજૂ થઈ છે ? 'ખાવું, મૂકવું, જવું, મૂકી આવવું. એકથી વધુ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ છે, પરંતુ સંયોજક એક પણ નથી. (અહીં પ્રયોજયેલ 'તો' નિપાત છે, સંયોજક નહીં.) તો અહીં વાક્યો કઈ રીતે જોડાયાં છે ? તમે અગાઉ કૃદંત વિશે ભજી ગયા છો. ફરી એક વાર યાદ કરવા છે ?

કૃદંત	પ્રત્યય	ઉદાહરણ
વર્તમાનકૃદંત	-ત-	લખતો, વાંચતી
ભૂતકૃદંત	-ય-	પડ્યો પડ્યો, બેઠો બેઠો
	-એલ-	ભરેલી, લખેલું
ભવિષ્યકૃદંત	-વાન-	લખવાનું, વાંચવાનો
	-નાર	બોલનાર, જોનાર
હેત્વર્થ કૃદંત	-વા (અવિકારી)	લખવા, વાંચવા
વિધર્થ કૃદંત	-વું- (વિકારી)	લખવું, શાંતિ રાખવી
સંબંધક કૃદંત	-ઈ	લખી (આઘું), મૂકી (આવવું)
	-ઈને	લખીને, મૂકીને

હવે ઉપરનું વાક્ય-ગ. ફરીથી વાંચો. કયા કયા કૃદંત પ્રયોજયા છે ? ખાઈને, મૂકીને, જઈને, મૂકી આવે - અહીં લગભગ બધે જ સંબંધક કૃદંત પ્રયોજયા છે. અન્ય વાક્ય જોવાથી કૃદંતથી બનતી સંકુલ વાક્યરચના વધુ સ્પષ્ટ થશે.

- (1) હુક્કો ગગડાવી રહેલા તોસા ક્યારનાયે તોસીને તાકી રહ્યા હતા.
- (2) રાંધતા રાંધતા કેટલીય વખત ઊભા થઈ તેલી પાસે જઈને હાથનું નેજવું કરી મીટ માંડતાં, થોડી વારે બબડતાં બબડતાં પાછાં ફરતાં.
- (3) બીજાં બધાંય ગલુટિયાં પાછાં આવી, ઢાળિયામાં જઈ, ટૂંટિયું વાળી પડ્યાં હતાં.
- (4) 8848 ફૂટની ઊંચાઈ પર લોહી થીજવી દેતી ઠંડીમાં એનો આ ડર સાચો પડી શકે તેમ છે.
- (5) તાલીમ બાદ સ્વખને સુકાર કરવાની, લક્ષને પામવાની ઘડી આવી પહોંચી.

વાક્ય-1.માં રહેલાં વાક્યો જોઈએ :

- 1.1. તોસા હુક્કો ગગડાવી રહ્યા હતા.
- 1.2. તોસા ક્યારનાયે તોસીને તાકી રહ્યા હતા.

અહીં ગૌણ વાક્ય 1.1નું વાક્ય 1.2.ના કર્તાના વિશેષજ્ઞ તરીકે મુકવામાં આવ્યું છે.

વાક્ય-2.માં રહેલાં વાક્યો જોઈએ :

- 2.1. તોસી રાંધતાં હતાં.
- 2.2. એ વખતે એ કેટલીયે વાર ઊભા થતાં.
- 2.3. (દર વખતે) એ તેલી પાસે જતાં.

- 2.4. હાથનું નેજવું કરતાં.
- 2.5. (દૂર) મીટ માંડતાં.
- 2.6. એ બબડતાં.
- 2.7. (રાંધવા માટે) એ પાછાં ફરતાં.

આ સમગ્ર કિયાઓનું ચિત્ર એક સંકુલ વાક્ય દ્વારા વાંચનારની સામે ઊભું થાય છે. વળી, સંકુલ વાક્ય તરીકે 'સમગ્રતા'નો ઘ્યાલ, આ બધી કિયાઓ એકમેક સાથે સંકળાયેલી છે તેનો ઘ્યાલ ચિત્રને વધુ સ્પષ્ટ કરી આપે છે.

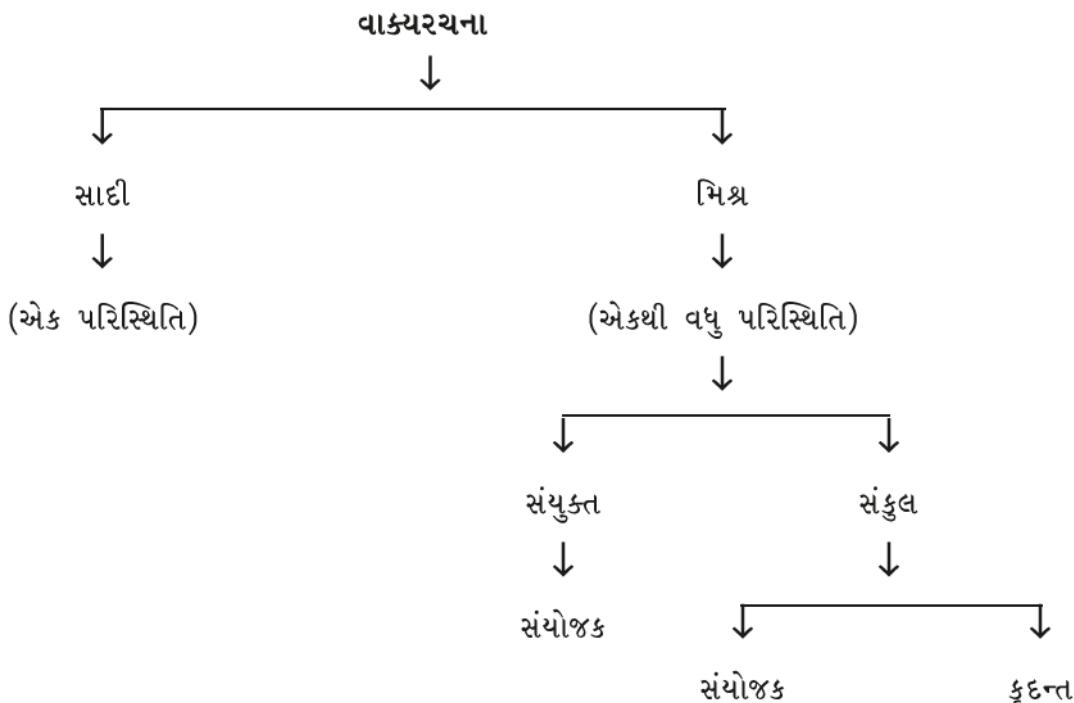
તમે બાકીના સંકુલ વાક્યોમાં રહેલા સાદાં વાક્યોને છૂટાં પાડવાનો પ્રયત્ન કરશો તો તમને સંકુલ વાક્યની વિશેષતા સમજશે.

હવે કેટલાંક એવાં વાક્યો પણ જોઈએ, જેમાં સંયોજક અને કૃદન્ત બંને હોય.

- (1) પર્વતારોહણની તાલીમ દરમિયાન શરૂઆતમાં પર્વત ચઢવા બધા એકસાથે નીકળતા ત્યારે અરુણિમાને સલાહ મળતી...
- (2) સ્વર્ગમાં ભોજન પછી આરામ કરતો'તો ત્યારે દેવલાએ મને ફોડ પાડીને વાત કરેલી.
- (3) અમરતકાકીએ જોયું તો એનું મોં ધોયેલું હતું. ઇતાં સહેજ પણ બિજાયા વગર પરિચારિકાએ પાણીનો લોટો લાવી એનું મોં ધોવડાવ્યું.
- (4) અમરતકાકી અને દીકરો મંગુને મુકી દવાખાનાની બહાર નીકળ્યા ત્યારે બંનેનાં મોં પર શોકનાં વાદળ છવાયેલાં હતાં.
- (5) જન્મની ગાંડી અને મુંગી દીકરીને એ જે રીતે ઉછેરતાં, ચાકરી કરતાં અને લાડ લડાવતાં એ પ્રત્યક્ષ જોઈ લોકો એમનાં વખાણ પણ કરતા કે, આવી રીતે ગાંડી દીકરી તો અમરતકાકી જ ઉછેરી શકે.

હવે, કૃતિ વાંચતી વખતે તેનાં વાક્યો વાંચજો અને તેની રચના તપાસજો. તમને ઘ્યાલ આવશે કે લેખકની ભાષામાં આપણાને વધારે રસ કેમ પડે છે.

ટૂંકમાં આપણો વાક્યરચનાને નીચે મુજબ જોઈ શકીએ :

વિધિવાક્ય - નિષેધવાક્ય

મિત્રો, આપણે દિવસમાં અનેક પ્રકારની વાતો કરતા હોઈએ છીએ. કોઈ વાતની હા-ના પણ થતી હોય છે. જેમકે,

- તેં કાલે ઘેર પ્રવાસની વાત કરી ?
- ના યાર, નથી કરી.

અહીં કોઈ વિગત માટે પ્રશ્ન પુછાયો અને એનો નકારમાં જવાબ મળ્યો. વિધિ કે નિષેધના રૂપાંતર વિના સામાન્ય રીતે વાતના સંદર્ભમાં આપણે હકાર કે નકાર પ્રયોજતા હોઈએ છીએ. કેટલાંક ઉદાહરણ જોઈએ.

વિધિવાક્ય :

- (1) મેં એ બોરડી જાતે ઉછેરી છે.
- (2) દીકરી કંઈ આગળ બોલે તે પહેલાં અમરતકાકીની આંખો વરસવા માંડતી.
- (3) હાલો રે ખેતર ને હાલો રે વાડીએ, વેળા અમોલી આ વીતે.
- (4) મેં તો અમેરિકામાં ત્યાંના જેલાડીને મોઢામોઢ સંભળાવ્યું.
- (5) દેવદૂતોએ ફોસલાવીને છૂટો પાડ્યો.

નિષેધ વાક્ય :

- (1) એક કાળિયું હજુચે પાછું ફર્યું નહોતું.
- (2) આમ ચંત્યા કર્યે કાંય વળવાનું નથ.
- (3) પરંતુ ચિંતાજનક બાબત એ હતી કે અહીં ન હતી લોહી માટે વ્યવસ્થા કે ન હતી દદાનિ બેહોશ કરવા એનેસ્થેસિયાની સુવિધા.
- (4) ઈ બેદભાવ સ્વર્ગમાં નોં હોય બાપા.
- (5) આંખમાંથી આંસુ માય નઈ. બથમાંથી છૂટો જ નોં થાય.

સામાન્ય રીતે આપણે વાતચીતમાં આવાં વાક્યો વાપરતાં જ હોઈએ છીએ. પણ કેટલાક સંજોગોમાં આપણે વિધિવાક્યને નિષેધમાં અને નકાર ધરાવતા વાક્યને વિધિવાક્ય તરીકે વાપરીએ છીએ. એનાં મુખ્ય બે પ્રયોજન છે :

- (1) વાક્યનો અર્થ બદલવા માટે.
- (2) જુદી રીતે અભિવ્યક્તિ સાધવા માટે.

આ બંને પ્રયોજનને સોદાહરણ જોઈએ.

મારા સપનામાં આવ્યા હરિ.

આ વાક્યમાં નિષેધનો અર્થ ઉમેરવો હોય તો આ વાક્યમાં નકાર ઉમેરવો પડે. જેમકે,

મારા સપનામાં ન આવ્યા હરિ.

અહીં વાક્યમાં નકાર ઉમેર્યો અને અર્થ બદલાયો. આવું વાક્યરૂપાંતર તમને આવડે ને !

ચાલો, નીચેનાં વાક્યો વાંચો. અને તેમાં નકારનો અર્થ ઉમેરો. અહીં વાક્યમાં નકાર ઉમેરાતા મૂળ અર્થ બદલાઈ જશે.

- ડેસા ફરીથી બોલ્યા.
- ઈ તો આવી જાહે.
- વળી ઘર આખ્યું ઠલવશે ખીજ.
- શેરપા તે યાદ કરાવતા ખૂબ ગુસ્સે થતો હતો.

- ત્યાંજ એનો ઓક્સિજન ખલાસ થઈ ગયો.

સહેલું છે ને ! ચાલો, નકાર ઉમેરી, અર્થ બદલાતા જોઈએ.

- ડેસા ફરીથી ન બોલ્યા.

- ઈ તો નઈ આવે.

- વળી ઘર આખ્યું ઠલવશે ના ખીજ.

- શેરપા તે યાદ કરાવતા ગુસ્સે થતો ન હતો.

- ત્યાં એનો ઓક્સિજન ખલાસ ન થયો.

અહીં નકાર ઉમેરો અને વાક્યના અર્થ બદલાયા.

નકારનું બીજું પ્રયોજન છે, વિશેષ ભાષાભિવ્યક્તિ : ક્યારેક આપણે નિષેધાર્થ ઉમેરવો હોય છે. પણ અર્થ ન બદલાય તેનું પણ ધ્યાન રાખવું હોય છે. આના કારણે જુદા પ્રકારની રીત પ્રયોજણે છીએ. જેમકે,

‘અરુણિમા, તું ધીમે ધીમે આવ.’

ને બદલે મિત્રો એમ કહે કે

‘અરુણિમા, તું એમ ઉતાવળે ન આવ.’

અહીં આપણે શું કર્યું ? ‘ધીમે ધીમે’નો વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ વાપરીને નકાર ઉમેરો. તેથી વાક્યમાં નિષેધાર્થ ઉમેરાયો પણ વાક્યનો મૂળ અર્થ જળવાયેલો રહ્યો.

ચાલો, તો નીચેનાં વાક્યોમાં કોઈ પદનો વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ પ્રયોજને નકાર ઉમેરો.

(1) પગ વગરની વ્યક્તિ માટે પર્વતારોહણ અશક્ય ગણાય.

(2) તમે આધા બેહો.

(3) આવરદા બાકી હશે, બીજું શું.

(4) તેણે પાછા જવું જોઈએ.

(5) અરુણિમાને ખ્યાલ હતો કે પોતે કદાચ મૃત્યુ પામશે.

તમને ખબર છે ને કે તમે કેવી રીતે નકાર ઉમેરશો ? જુઓ, નીચેનાં વાક્યો બરાબર છે ને !

(1) પગ વગરની વ્યક્તિ માટે પર્વતારોહણ શક્ય ન ગણાય.

(2) તમે નજીક ન બેહો.

(3) આવરદા પૂરી નહીં થઈ હોય, બીજું શું.

(4) તેણે આગળ જવું જોઈએ નહીં.

(5) અરુણિમાને ખ્યાલ હતો કે પોતે કદાચ જીવતી નહીં રહી શકે.

નિષેધાર્થ ઉમેરવા માટે આપણે જે બીજી રીતનો ઉપયોગ કરીએ છીએ, તે છે બે વખત નકાર ઉમેરવાની. જેમકે, સાહેબ તમને વર્ગમાં પૂછે, કે ‘ધરકામ કર્યું છે ?’ તમારી પાસે નોટ નથી. તમે ક્યારેક એવો જવાબ આપ્યો હશે - ‘મેં ધરકામ નથી કર્યું, એવું નથી.’ બરાબર ? નીચેનાં વાક્યોનો બેવડા નકારથી નિષેધ કરીએ...

(1) હું પર્વતારોહણ કરીશ.

(2) એના અડગ મનોબળે એને મજબૂત બનાવી.

અહીં પહેલા વાક્યમાં કોઈ શબ્દનો વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ મળે તેમ નથી. તેથી અહીં જો નિષેધ ઉમેરવો છે, પણ વાતની હક્કારાત્મકતાને પણ જાળવી રાખવી છે. તો આપણે બેવડા નકારથી અભિવ્યક્તિ સાધી શકીએ.

(1) હું પર્વતારોહણ નહીં કરું એવું નહીં થાય.

અહીં ‘નકાર’ ઉમેર્યા બાદ પણ અરુણિમાના ‘દદ નિશ્ચય’નો અર્થ જળવાયેલો જોઈ શકાય છે. તો બીજા વાક્યમાં પણ બે નકાર ઉમેરીને મૂળ અર્થ સાથે સાતત્ય જાળવી શકાય તેમ છે.

(2) તેનું મનોબળ ડગે તેમ ન હતું, તેથી તે નબળી ન પડી.

વાક્યમાં નિષેધાર્થ ઉમેરવાની એક આકર્ષક રીત છે, તેને પ્રશ્નાર્થમાં મૂકવાની. નીચેનાં વાક્યો વાંચો એટલે વધુ સ્પષ્ટ થશે.

(1) ઈ સ્વર્ગલોકની સોડમ કંઈ અંઈ ધૂળલોકમાં આવે ?

(2) મોર્ય સારી પઢે તેલવાળાં શાક ખાવેલાં ને તે ખાણબાફણાં જેવાં શાક ચાંથી ભાવે ?

(3) શું આપણાં છોકરાં રસ ખાય અને માંદિકાના બચ્ચાં ભૂખ્યાં રહે ?

ઘ્યાલ આવ્યો ? દેખીતી રીતે પ્રશ્નાર્થ વાક્યરચના છે. પણ ખરેખર ‘નિષેધ’ સૂચવાયો છે. ઉપરનાં વાક્યો વાંચતી વખતે મગજમાં જે વાક્યો ઊપરે છે તે-

(1) ઈ સ્વર્ગલોકની સોડમ અંઈ ધૂળલોકમાં નો આવે.

(2) મોર્ય સારી પઢે તેલવાળાં શાક ખાવેલાં ને તે ખાણબાફણાં જેવાં શાક નો જ ભાવે ને ?

(3) આપણાં છોકરાં રસ ખાય તો માંદિકાના બચ્ચાં પણ ભૂખ્યાં ના રહે.

નકાર ઉમેર્યા વિના નકારની આ રીત સમજાઈ ? આ રીત કેટલી સચોટ છે તે તમને તમારા કાવ્ય ‘ગોદ માતની ક્યાં’માં જોવા મળશે. કવિ ચંદ્રકાન્ત શેઠ ‘માની ગોદ’નું મહત્વ સમજાવવા માગે છે. એટલે કહે છે કે દુનિયામાં બધું જ મળશે, પણ ‘ગોદ માતની ક્યાં ?’ અર્થાતું - માની ગોદ નહીં મળે. બે અંતરા જોઈએ ?

ઇત મળશે ને ઇતર મળશે,

ગોદ માતની ક્યાં ?

શયનખંડ ને શચ્ચા મળશે,

સોડ માતની ક્યાં ?

....

સૂર, તાલ ને સંગીત મળશે,

ટહુકો માનો ક્યાં ?

અહીં કવિએ નકાર નહીં, પણ પ્રશ્નાર્થ મૂકી નકાર સૂચવ્યો છે. તેના કારણો કાવ્ય વધુ આસ્વાધ બને છે.

વિષિવાક્યમાંથી જે રીતે નિષેધવાક્યમાં રૂપાંતર કર્યું તે જ રીતે નિષેધવાક્યમાંથી વિષિવાક્યમાં રૂપાંતર કરી શકો ? નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. વાંચો અને મૂળ અર્થ જળવાય તે રીતે તેનું રૂપાંતર કરો.

(1) આ એટલે તો મારે પાણા નો’તું આવવું.

(2) મારાથી કશું અજાહયું નથી બાબુરાજ !

(3) જિંદગીમાં આવી સોનેરી તક ફરી મળતી નથી.

(4) એક મધ્યમવર્ગાંધી છોકરી ધારે તો શું ન કરી શકે ?

(5) એ મુંગી છે પણ કંઈ બહેરી નથી.

તમે જુઓ કે મૂળ અર્થ જાળવી રાખવા તમે શું શું કર્યું ?

(1) આ એટલે તો મારે ત્યાં જ રહેવું હતું. (વિરુદ્ધાર્થ)

(2) હું આ બધું જાણું છું, બાબુરાજ ! (કર્મણિમાંથી કર્તારિ)

(3) જિંદગીમાં આવી સોનેરી તક એક જ વાર મળે છે.

(4) એક મધ્યમવર્ગાંધી છોકરી ધારે તો બધું જ કરી શકે. (પ્રશ્નાર્થમાંથી નિર્દેશાર્થ)

(5) એ મૂંગી છે પણ સાંભળી તો શકે છે ને !

તમને આ વાક્ય રૂપાંતર કરતાં આવડે જ છે. જરૂરી એ છે કે તમારી રજૂઆતને વધુ સચોટ બનાવવા માટે તમે યોગ્ય રૂપાંતરનો પ્રયોગ કરો. તમારા નિબંધ, અર્થવિસ્તાર આદિમાં આવા રૂપાંતરથી સર્જનાત્મકતા વધારો. જેમકે,

ઉદ્ઘારે જ થતાં કાર્યો, નહીં માત્ર મનોરથે;

સૂતેલા સિંહને મુખે પ્રવેશો મૃગ ના ભૂલે.

પંક્તિનો અર્થવિસ્તાર કરવાનો હોય, અને તમે એમ લખો કે

- સૂતેલા સિંહના મુખમાં મૃગ ભૂલથી પણ પ્રવેશ ન કરે.

અને તમે એમ લખો કે

- સૂતેલા સિંહના મુખમાં મૃગ ભૂલથી પણ પ્રવેશ કરે ખરું ?

આ બધો અત્યાસ આખરે તમારી ભાષાની અસરકારકતા અને સચોટતા વધારવા માટે છે. તમે એ રીતે ભાષા પ્રયોજશો ને !

પ્રયોજનલક્ષી વાક્ય

માનો કે તમારા સાહેબ તમારા વર્ગમાં આવીને પૂછે કે, ‘તમારામાંથી કોને ગાવામાં રસ છે ?’ તો તમને શો વિચાર આવે ? સાહેબ આવું કેમ પૂછે છે ? કોઈ કાર્યક્રમ થવાનો છો ? એમાં ગીતો ગાવાના હશે ?... બરાબર ? અને જો સાહેબ એમ કહે કે, ‘હું તો એમ જ, કોઈ કારણ વગર પૂછતો હતો.’ તો ? તમને થશે આવી રીતે કાંઈ એમનેમ પુછાતું હશે ! બરાબર ? તમને શા માટે આવા વિચાર આવ્યા ? કારણ કે આપણાને ખબર છે કે કોઈ પણ માણસ કોઈ વાત કરે તો તેની પાછળ કોઈ કારણ રહેલું હોય. કોઈ હેતુ અથવા કોઈ પ્રયોજન રહેલું હોય.

આ પ્રયોજન એટલે શું ? માનો કે તમે તમારા મિત્ર સાથે કોઈ બસડીપો પર ગયા. ત્યાં તમારા મિત્રને ત્યાંના અધિકારી સાથે નીચે મુજબ વાતચીત થાય છે :

મિત્ર : ઉદેપુરની બસ કેટલા વાગ્યે જશે ?

અધિકારી : બપોરે 4:00 વાગ્યે.

મિત્ર : એ પછી બીજી કોઈ બસ જશે ?

અધિકારી : હા, સાંજે 6:30 વાગ્યે.

મિત્ર : અહીંથી ઉદેપુર જતાં કેટલો સમય થશે ?

અધિકારી : લગભગ 4:00 થી 4:30 કલાક

આ સંવાદ વાંચ્યો ? તમારા મિત્રએ જે ભાષા વાપરી તેનું પ્રયોજન શું હતું ? માહિતી મેળવવાનું. તો અધિકારીએ જે ભાષા વાપરી, તેનું પ્રયોજન શું હતું ? માહિતી આપવાનું.

એ પ્રયોજન માટે આપણે કેવાં વાક્ય પ્રયોજને છીએ તેનો ઝ્યાલ આવ્યો ? જેમકે, અહીં તમને ઝ્યાલ આવ્યો હશે કે માહિતી મેળવવાનું પ્રયોજન હોય તો પ્રશ્નાર્થ વાક્ય વપરાય અને માહિતી આપવા માટે જે વાક્યનો પ્રયોગ થયો તેમાં ‘માહિતીનો નિર્દેશ’ છે, એટલે તેને ‘નિર્દેશાર્થ’ વાક્ય કહેવાય. એટલે કે વાક્યના ચોક્કસ પ્રયોજનને આધારે વાક્યનો ચોક્કસ પ્રકાર કરી શકાય છે.

સામાન્ય રીતે આપણે ભાષાવ્યવહારમાં કેટલીક બાબતોનો નિર્દેશ કરતાં હોઈએ છીએ. જેમકે નીચેનો ફકરો વાંચો :

‘અનેક પડકારો સામે જીમતી અરુણિમા હિલેરી સ્ટેપ પહોંચ્યાય છે. ત્યાં જ શેરપાએ તેને આધાતજનક વાત કહી કે અરુણિમાનો બોટલનો ઓંકિસ્જન પૂરો થઈ રહ્યો છે અને તેણે પાછા ફરવું જોઈએ.’

આ ફકરાના દરેક વાક્યમાં કોઈક વિગતનો નિર્દેશ છે. તેથી આ નિર્દેશાર્થ વાક્ય એ સૌથી વધારે પ્રયોજાતો મૂળ વાક્યપ્રકાર છે. તમે નીચેનો સંવાદ વાંચો :

બાબુ : .... અચાનક મારું ધ્યાન ગિયું ને ચમકીને બે ડગ ખસી ગ્યો. બચારી એક કીડી પલળીને મરી જાત. હવે આ તો એક પૂન થતાં થઈ ગિયું ને કીડી બચી ગઈ.

કૃપાશંકર : ઈનોથ બચારીનો જીવ છે ને !

બાબુ : આ પછી હું ઘરમાં આવ્યો. ખાટલામાં બેહવા જઉ છું ત્યાં ઢબી પડ્યો. દેવલાએ મને કીધું કે બાબુ, તારા હાથે આ જે પૂનનું કામ થતાં થઈ ગયું એને કારણે જ તું સ્વર્ગમાં એક દાડાનો લા'વો લઈ શક્યો અને આપણે મળી શક્યા. (માટે પૂન કરજે.) પણ જોજે કરવા ખાતર નો કરીશ, એનો વિચાર નંદી કરવાનો. (ઇમ જ થાવું જોઈએ, કુદરતી.)

હરિલાલ : મારું બેટું આ તો ભારે અધરું કે'વાય.

ચંદુ : પૂન આપણે કરવાનું નંદી.

ઉપર સંવાદમાં લગભગ બધાં વાક્યો કોઈ વિગતનો નિર્દેશ કરે છે. તેથી નિર્દેશાર્થ વાક્યો છે. તમે ધ્યાનથી જોશો તો ખ્યાલ આવશે કે તેમાં સાદી, સંયુક્ત અને સંકુલ વાક્યરચના છે, તેમાં કિયા પણ છે અને પ્રક્રિયા પણ છે. તેમાં ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ પણ છે. કિયાતિપત્રથ (કીડી મરી જાત-) પણ છે. અર્થાત્ નિર્દેશાર્થ વાક્યમાં ત્રણે કાળ, અવસ્થા આદિનું નિરૂપણ થઈ શકે છે.

હવે, નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

- (1) દવાખાનામાં ઘડીએ ઘડીએ કોણ ઓઢાડશો ?
- (2) એ લોકો કેવાં ગાયન ગાય ?
- (3) સ્વર્ગ કેવું હોય છે બાબુ ?
- (4) પણ તું ગિયો કેવી રીતે ?
- (5) અરે, તું પટકણો ક્યાંથી ?

ઉપરનાં વાક્યો વાંચો એટલે તમને ખ્યાલ આવે કે બોલનારને કોઈ વિગત, કોઈ માહિતી જોઈએ છે. અમરતકાકીને ખબર નથી કે દવાખાનામાં મંગુને કોણ ઓઢાડશે. તમને આ માહિતી જોઈએ છે. તેથી એ પૂછે છે કે, દવાખાનામાં ઘડીએ ઘડીએ કોણ ઓઢાડશો ? કે હરિકાકાને જાણવું છે કે સ્વર્ગ કેવું હોય ? ચંદુને સ્વર્ગના ગાન વિશે જાણવું છે...

કોઈક માહિતી મેળવવી હોય ત્યારે જે વાક્ય પ્રયોજય ત્યારે તેને પ્રશ્નાર્થ વાક્યરચના કહેવાય છે. પ્રશ્નાર્થ બે રીતે થાય : 1. વિગતે માહિતી મેળવવા માટે 2. અનુમાનિત માહિતીની ખાતરી કરવા માટે 'હા-ના' વાક્ય પ્રશ્નાર્થ.

જ્યારે આપણે વિગતે માહિતી મેળવવી હોય ત્યારે પ્રશ્નવાચક સર્વનામનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. જેમકે, કર્તાવાચક : કોણ, કર્મવાચક : શું, કોને, (કંઈ), સ્થળવાચક : ક્યાં, સમયવાચક : ક્યારે, કારણવાચક : કેમ, શા માટે, માપવાચક : કેટલું (વિકારી) વિગરે.

તમારા સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો વાંચો છો એટલે વિગતે માહિતી મેળવવી એટલે શું તે તો સમજાઈ જ ગયું હશે, બરાબર ને ?

જ્યારે આપણે અનુમાનિત માહિતીની ખાતરી જ કરવી હોય ત્યારે તે પ્રશ્નાર્થની રચના સામાન્ય, માહિતી આપતા વાક્ય જેવી જ હોય છે. પણ બોલવામાં લયબેદ અને લખવામાં પ્રશ્નાર્થચિહ્ન તેને અલગ કરી આપે છે. જેમકે, દેવલો, પેલા નરસીનો છોકરો ? તો જો જવાબ 'હા'માં હોય તો માત્ર લય જ બદલાશો, 'હા, નરસીનો છોકરો.'

અર્થાત્, 'માહિતી આપવા'નું પ્રયોજન હોય ત્યારે 'નિર્દેશાર્થ' વાક્યરચના થાય છે. અને 'માહિતી મેળવવાનું' પ્રયોજન હોય ત્યારે 'પ્રશ્નાર્થ' વાક્યરચના થાય છે.

તમે ઘરમાં સાંભળતા હશો કે હવે રમવાનું બંધ કર, ટીવી જોવાનું બંધ કર, ભજવા બેસ. - સાંભળો છો ? આમ કહીને તમારાં મમ્મી-પણ્ણા, વડીલ કે મોટા ભાઈ કે બહેન તમને શું કરવું અથવા શું ન કરવું - તે માટે પ્રેરે છે. જ્યારે આવી સીધી પ્રેરણા અપાય ત્યારે તેને ‘આજ્ઞા’ કહેવાય છે. ‘આજ્ઞા’ થાય પછી તેના વિશે વિચારવાનો અર્થ જ નહીં, કરવું જ પડે, બરાબર ? પણ તમારે પણાને કાંઈ કહેવું હોય તો તમે આજ્ઞા કરી શકો ? ત્યાં તમે સૂચન કરી શકો, વિનંતી કરી શકો, આગ્રહ કરી શકો, પણ આજ્ઞા ? એટલે કે કોઈ કામ માટે સીધી પ્રેરણા - આજ્ઞા - અપાય તે વાક્ય ‘આજ્ઞાર્થ’ પણ કોઈ કામ માટે સૂચન, વિનંતી, આગ્રહ આદિ જેવી આડકતરી પ્રેરણા અપાય તો તે વાક્ય - ‘વિધ્યર્થ’.

નીચેનાં વાક્યોમાંથી આજ્ઞાર્થ અને વિધ્યર્થ વાક્યો છૂટાં પાડી શકો ?

- (1) ચંદુ, જરા પંખો લાવ તો.
- (2) બા, મોંડું થાય છે. હવે નીકળવું જોઈએ.
- (3) એલા, આ બધો ડામચિયો બાર કાઢો.
- (4) અરે, કઉ દું જરા ગરમ મસાલો નાખીને બાબુ માટે ચા બનાવી લાવો ને.
- (5) હવે શાંતિ રાખો.

તમે જુઓ કે વાક્ય-1.માં ‘ચંદુ’ને સીધી આજ્ઞા છે ‘લાવ તો.’ પણ વાક્ય-2.માં ‘બા’ને કહે છે, તેથી સૂચન, વિનંતી - ‘નીકળવું જોઈએ.’ તો વાક્ય-1,3 અને 5માં આજ્ઞાર્થ છે અને વાક્ય-2 અને 4 વિધ્યર્થ વાક્યરચના છે.

આજ્ઞાર્થ એટલે કે સીધી પ્રેરણા આપતી આ વાક્યરચના પ્રથમ પુરુષ અને બીજો પુરુષ - બે જ આવી શકે. પ્રથમ પુરુષ એટલે કે વક્તા - આજ્ઞા આપનાર, બીજો પુરુષ - આજ્ઞા મેળવનાર. અહીં ધ્યાન રાખવા જેવી બાબત એ છે કે પ્રથમ પુરુષ - વય, સામાજિક કે આર્થિક દસ્તિએ મોટો હોય અને બીજો પુરુષ નાનો. એટલે કે, મમ્મી-પણ્ણા મોટાં છે તેથી તેઓ આજ્ઞા કરી શકે. શેઠ ઉમરમાં નાના હોય અને નોકર ઉમરમાં મોટો હોય તો પણ સામાજિક રીતે શેઠ મોટા કહેવાય તેથી તેઓ નોકરને આજ્ઞા કરી શકે.

વિધ્યર્થ વાક્યમાં પણ પ્રથમ અને બીજો પુરુષ - બે જ હોય. પ્રથમ પુરુષ (વક્તા) - વિનંતી, આગ્રહ કે સૂચન આદિ કરનાર અને બીજો પુરુષ (શ્રોતા) - જેને વિનંતી આદિ કરવામાં આવે તે. અહીં આજ્ઞાર્થ કરતાં વક્તા - શ્રોતાનો સંબંધ ઉલટો હોય છે. જ્યારે પ્રથમ પુરુષ વય, સામાજિક કે આર્થિક દસ્તિએ નાનો હોય અને શ્રોતા મોટા હોય ત્યારે વિધ્યર્થ વાક્યરચના થાય છે. જેમકે, કર્મચારી શેઠને પગાર વધારવા માટે વિનંતી કરી શકે. નીચેનાં ઉદાહરણ જોતાં વિધ્યર્થ વાક્ય વધુ સ્પષ્ટ થશે.

- (1) તું ભડો તો સારું ! (સૂચન)
- (2) સારું પરિણામ મેળવવા તો તારે ટી.વી. જોવાનું બંધ કરવું જોઈએ. (સલાહ)
- (3) આ રજા મંજૂર કરી આપો તો મહેરબાની ! (વિનંતી)
- (4) આટલું તો તમારે લેવું જ પડશે ! (આગ્રહ)
- (5) ધોઘાટ કરવો નહીં. (વિધાનનું સામાન્યીકરણ)
- (6) સાચું જ બોલવું. (ઉપદેશાત્મક વાક્ય)

તમારે ક્યારેય એવું બન્યું છે કે તમે ફરવા ગયા હોવ ને નજર સામે ખળખળ વહેતું જરણું હોય કે ઘૂઘવતો દરિયો હોય કે વરસાદ પડ્યો હોય અને આકાશમાં મેઘધનુષ રચાયું હોય... - આવું કંઈક તમે જુઓ... અને જોતા જ રહી જાવ અને તમારાથી બોલાઈ જાય, ‘કેવું મસ્ત લાગે છે !’ કશુંક તમને ડરાવી દે, થથરાવી દે, - કોઈ અક્સમાત, કોઈ અંધારી ગુફા - કાંઈ પણ - ત્યારે પણ તમારાથી કાંઈક બોલાઈ જાય. - કોઈને કોઈ માહિતી આપવા માટે નહીં, કોઈ પ્રેરણા આપવા માટે નહીં, બસ, એમ જ. કંઈક ગમ્યું ને બોલાઈ ગયું, ક્યાંક ડરી ગયા અને બોલાઈ ગયું. આવાં વાક્યોને ‘ઉદ્ગારવાચક’ વાક્ય કહે છે જે તમારી કોઈ લાગડીને, ભાવને વ્યક્ત કરે છે.

સામાન્ય રીતે એવું કહેવાય છે કે ‘હે !, અરે, વાહ ! અહો ! અરેરેરે !’ વગેરે જેવાં ઉદ્ગારવાચકો પ્રયોજય તેને ઉદ્ગારવાક્ય કહે છે. નીચેનાં વાક્યો જુઓ :

- (1) આહાહા... હરિકાકા ! આપણું તો મગજ કામ નોં કરે.
- (2) અરે, મારો બેટો દેવલો ! કેવું પડે !
- (3) વાહ ! વાહ ! શું મીઠાશ અને હલક !

પણ આપણી રોજિદી ભાષામાં આવા ઉદ્ગારવાચકો વગર, આપણે લયથી પણ ઉદ્ગાર વ્યક્ત કરતા હોઈએ છીએ.

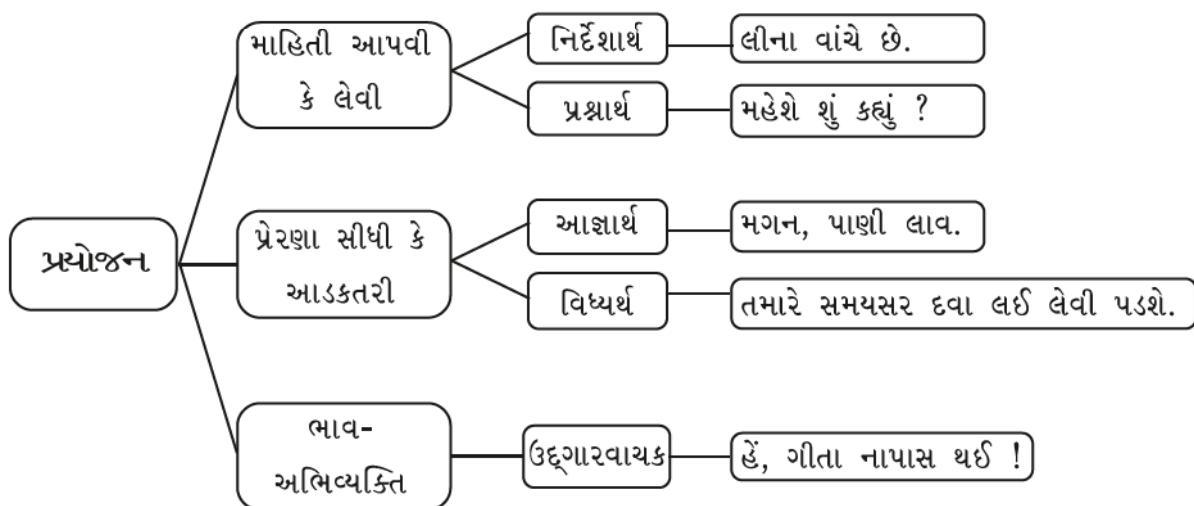
- (1) હરિ બોલ્યા : ‘અરે, બ્હાવરી...’
- (2) મને તો કંઈ એવો હરખ થાય !
- (3) ભાતભાતનાં ઝાડ, વેલા, ફૂલ !
- (4) મારો દીકરો... મારો સાત ખોટનો બાબુડો...
- (5) હૈયું કકળી ઊઠ્યું - અભુધ દીકરીનું દુનિયામાં કોઈ નહિ ! સગી મા પણ એની ના થઈ !

ક્યારેક આપણે પ્રશ્નાર્થ રચના દ્વારા પણ ઉદ્ગાર રજૂ કરતાં હોઈએ છીએ.

- એલા બાબુડા ! તું શી વાત કરેશ ?

અહીં બાબુ પાસે કોઈ વિગત માગવામાં નથી આવી. પણ બાબુએ જે વાત કરી છે તેના માટે આશ્રય વ્યક્ત થયું છે. તેથી અહીં દેખીતી રીતે પ્રશ્નાર્થ વાક્ય છે પણ ખરેખર તેના દ્વારા ઉદ્ગાર વ્યક્ત થયો છે.

આપણે આ પ્રકારોને કોઠામાં એક નજરે જોઈ લઈએ ?

મિત્રો, આ પ્રકારોથી તમે વાક્યરૂપાંતર કરી શકો છો અને તમારી અભિવ્યક્તિને વધુ સચોટ અને આકર્ષક બનાવી શકો છો. જેમ કે,

- હોળીના તહેવાર સંબંધી અનેક લોકવાયકાઓ છે. (નિર્દ્દશાર્થ)
  - હોળીનો તહેવાર કેમ ઉજવાય છે, તેની કથા શું આપણે સૌ નથી જાણતા ? (પ્રશ્નાર્થ)
- હોળીના દિવસે બધી જગ્યાએ હોળી પ્રગટાવવામાં આવે છે. (નિર્દ્દશાર્થ)
  - સાંજે તમે બહાર નીકળો તો આ ચોક ને પેલો ચોક, આ ચાર રસ્તા ને પેલું મેદાન... બધે જ હોલિકાદર્શન ! (ઉદ્ગાર)

- ઊંચનીયના બેદભાવ ભૂલીને સૌ એકબીજાને રંગ છાંટે છે.
- અરે, કોણ ઊંચ ને કોણ નીચ ! હોળી એટલે તો રંગોનો તહેવાર ! રંગમાં ઊંચ-નીચ હોય કાંઈ ! શેઠ હોય કે કર્મચારી ને મા હોય કે દીકરી, એ દિવસે તો સૌ રંગોના દિવાના ! બસ હૈયે હોઠે એક જ વાત ‘હોલી હૈ બાઈ, હોલી હૈ’ અને રંગોની ઝાકમજોળ !

તમે જોઈ શકો છો કે નિર્દ્દર્શાર્થ વાક્યને બદલે જો તમે ઉદ્ગારવાચક વાક્ય પ્રયોજો તો તમારી રજૂઆત બદલાઈ શકે. અર્થાત્, એક વાક્યપ્રકારને બદલે તમે અન્ય વાક્યપ્રકાર પ્રયોજો તો તમારી રજૂઆત વધુ આકર્ષક થઈ શકે, તમારી અભિવ્યક્તિ બદલાઈ શકે. તમે વિચારી શકો કે જો તમારે ચિંતનાત્મક કે માહિતીપ્રધાન નિબંધ લખવાનો હોય તો નિર્દ્દર્શાર્થ વાક્યો વધુ અસરકારક લાગી શકે અથવા જો આત્મકથનાત્મક પ્રકારના નિબંધ લખવાના હોય તો અન્ય વાક્યપ્રકારનો ઉપયોગ કરીને તમે એમાં જીવંતતા ઉમેરી શકો. અર્થવિસ્તાર કે અન્ય કોઈ લખાણ લખતી વખતે પણ આ બાબત ધ્યાનમાં રાખી શકો.

શત્રુઓની ફોજ પોતાના રાજ્ય પર ચડી આવે છે, પણ પુત્રહીન વૃદ્ધ ઠાકોર - સાત-સાત દીકરીએ પણ આજ પોતાને વાંઝિયો સમજી, નિરૂપાય બની રહે છે. ગામની રક્ષા કરનાર કોઈ નથી. ત્યાં તો બાપુની મૂંજવજ્ઞ જોઈને તેજમલ નામની દીકરી પુરુષવેશે શાસ્ત્રો સજી, રહે રહે છે. જે ફોજમાં પોતે લડવા જાય છે તેમાં પોતાની ચતુરાઈથી ખીત્વનાં તમામ લક્ષણો છુપાવે છે અને વિજ્ય મેળવી એ વીરાંગના બની પાછી આવે છે. દાદા અને તેજમલ તથા સેનાની પુરુષ અને તેજમલના સંવાદોમાં ખી-પુરુષનાં સ્વભાવ લક્ષણોનું રમ્યચિત્ર મળે છે. ખીનાં વીરત્વ અને મહત્તમાનું પણ આ ઉત્તમ લોકગીત છે.

ઉગમણી ધરતીના દાદા કોરા કાગળ આવ્યા રે
ઈ રે કાગળ દાઢે તેલીએ વંચાવ્યા રે

કાકો વાંચે ને દાદો રહ રહ રૂવે રે
ઉપરવાદેથી તેજમલ ડોકાણાં રે

શીદને રૂવો છો દાદા શું છે અમને કહો ને રે
દળકટક આવ્યું છે દીકરી વહારે કોણ ચડશે રે

સાત-સાત દીકરીએ દાદા વાંઝિયો કહેવાણો રે
હૈયે હિમત રાખો દાદા અમે વહારે ચડશું રે

માથાનો અંબોડો તેજમલ અછતો કેમ રહેશે રે
માથાનો અંબોડો દાદા મોળીડામાં રહેશે રે

કાનનાં અકોટા તેજમલ અછતાં કેમ રહેશે રે
કાનનાં અકોટા દાદા બોકાનામાં રહેશે રે

હાથનાં ગ્રાજવાં તેજમલ કેમ અછતાં રહેશે રે
હાથનાં ગ્રાજવા દાદા બાંધલડીમાં રહેશે રે

પગનાં ગ્રાજવાં તેજમલ કેમ અછતાં રહેશે રે
પગનાં ગ્રાજવા દાદા મોજડિયુંમાં રહેશે રે

દાંત રંગાવેલ તેજમલ અછતા કેમ રહેશે રે
નાના હતાં ત્યારે મોસાળ જ્યાં'તાં રે

ખાંતીલી મામીએ દાંત રંગાવ્યા રે
નાક વીધાવેલ તેજમલ અછતાં કેમ રહેશે રે

અમારી માતાને અમે ખોટનાં હતાં રે
નાનાં હતાં તે દિ' નાક વીધાવ્યાં રે

ચલો મારા સાથી આપણો સોનીહાટ જઈએ રે
સોનીહાટે જઈને અસતરી પારખીએ રે

પુરુષ હશે તો એનાં બેરખે મન મો'શે રે
અસતરી હશે તો એનાં જૂમણાલે મો'શે રે

સંધા સાથીડાએ જૂમણાં મૂલવિયાં રે
 તેજમલ ઠાકોરિયાએ બેરખાં મૂલવિયાં રે
 ચાલો મારા સાથી આપણ વાણીહાટે જઈએ રે
 વાણીહાટે જઈને અસતરી પારખીએ રે
 પુરુષ હશે તો એનાં પાઘડીએ મન મો'શે રે
 અસતરી હશે તો એનાં ચુંદીએ મન મો'શે રે
 સંધા સાથીડાએ ચુંદિયું મૂલવિયું રે
 તેજમલ ઠાકોરિયાએ મોળીડાં મૂલવિયાં રે
 તેજમલ ઠાકોરે જુદ્ધમાં પહેલો ધા દીધો ને
 સૌ સાથીડા એની પાછળ ધાયા રે
 દળકટક વાળી તેજમલ ધરે પધાર્યા રે
 દાદે ને કાકે એને મોતીડે વધાવ્યાં રે
 ('ગુજરાતી લોકગીતો'માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

દળકટક સૈન્ય; વહારે મદદે; અછતો છાનું, ગુપ્ત; મોળીડો ફેટો; સંધા બધા; ત્રાજવાં છુંદણાં; બેરખાં રુદ્રાક્ષની માણા; અકોટાં સોપારી ધાટનું ધૂઘરીના જૂમખાવાળું કાનનું ધરેણું; સંઘેડાં હાથીદાંત, લાકડાં વગેરેનો ધાટ ઉતારવાનું યંત્ર; વાણીહાટ વાણિયાની દુકાન.

તળપદા શબ્દો

શીદને શા માટે; અસતરી છી; જુદ્ધ યુદ્ધ; બોકાની બુકાની; રહ રહ દૂસકે દૂસકે (રડવું)

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) કોરા કાગળનો અર્થ

(A) વાંચી ન શકાય તેવો પત્ર	(B) યુદ્ધની ધમકીભર્યો પત્ર
(C) કશું જ લખ્યું ન હોય તેવો પત્ર	(D) સર્વેદ રંગનો કાગળ
- (2) દાદા શા માટે રડતા હતા ?

(A) દુશ્મનોના લશ્કરનો સામનો કરનાર પુત્રો નથી.	(B) દાદાના દીકરાઓ યુદ્ધમાં શહીદ થયા હતા.
(C) દાદાને પત્ર વાંચતાં આવડતું નથી.	(D) દાદાને તલવારના ધા વાગ્યા હતા.
- (3) દળકટક વળાવી ધરે પધારેલા તેજમલને...

(A) દાદાએ ખૂબ જ ઠપકો આખ્યો.	(B) દુશ્મનો માટે સહાનુભૂતિનો ભાવ થયો.
(C) હવે ક્યારેય યુદ્ધમાં ન જવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી.	(D) દાદા અને કાકાએ મોતીડાંથી વધાવ્યાં.

- (4) નીચેનામાંથી કયું વિધાન તેજમલને લાગુ પડતું નથી ?
- હૈએ હિન્મત રાખો દાદા અમે વહારે ચડશું રે
  - હાથનાં ગ્રાજવા દાદા બાંયલડીમાં રહેશે રે
  - તેજમલ સૌ સાથીડાની પાછળ રહ્યાં
  - પગનાં ગ્રાજવાં દાદા મોજડિયુંમાં રહેશે રે
2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :
- દાંત રંગાવ્યા બાબતે તેજમલ ક્યો ખુલાસો આપે છે ?
  - સોનાની દુકાને તેજમલ કઈ કસોટીમાંથી પાર ઉત્તર્યા તે જણાવો.
3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :
- તેજમલને ઓળખવા સાથીઓએ કઈ કઈ પરીક્ષા કરી ? અને આ પરીક્ષામાં તેજમલ કઈ રીતે પાર ઉત્તર્યા ? તમારા શબ્દોમાં લખો.
  - શ્રીસહજ કઈ કઈ લાક્ષણિકતાઓ કાવ્યમાં વર્ણવાઈ છે ? એ લાક્ષણિકતાને છુપાવવા તેજમલની શી યુક્તિઓ છે ? વિગતે જણાવો.
4. કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :
- શીદને રૂવો છો દાદા શું છે અમને કહોને રે
દળકટક આવ્યું છે દીકરી વહારે કોણ ચડશે રે
- ### વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ
- આ લોકગીતમાં વર્ણવાયેલી કથા નાટ્યસ્વરૂપે શાળામાં ભજવો.
  - ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ, રજિયા સુલતાન તથા અહલ્યાબાઈ જેવી વીરાંગનાઓનાં જીવન વિશે જાણી એમના વિશેનો હસ્તાલિભિત અંક તૈયાર કરો.
  - તમારા શિક્ષકની મદદથી પુત્રીનું મહત્વ વર્ણવતાં લોકગીતો મેળવી એનું ભાવવાહી ગાન કરો.
- ### ભાષા-અભિવ્યક્તિ
- આ લોકગીતનો લોકઢાળ અને લય અભિવ્યક્તિને વધુ અસરકારક બનાવે છે.
  - ઉગમજી, દળકટક, અસતરી, બેરખા જેવી તળપદી છાંટ લોકગીતને સાહજિક અને લોકભોગ બનાવે છે.
  - સમગ્ર લોકગીતમાં જુદાં જુદાં લક્ષણો અછતાં કેમ રહેશે એ જાણવાની જિજાસા અને એના સૂચિત ઉપાયોથી લોકગીત રસપ્રદ બન્યું છે.
  - સમસ્યા અને ઉકેલની - લોકસાહિત્યની આ રીત ખૂબ પ્રચલિત છે જે અહીં પણ સુંદર રીતે આલોખાઈ છે.
- ### શિક્ષકની ભૂમિકા
- આપણા પુરુષપ્રધાન સમાજમાં દીકરી કરતાં દીકરાનું મહત્વ વિશેષ છે. કેટલાંક કામ દીકરો જ કરી શકે એવી માન્યતા છે. ઝી તો બિચારી અને બાપડી, ઝી એટલે અબળા... આવી બ્રામક માન્યતાને સંદર્ભ રદ્દ્યો આપતું આ લોકગીત દીકરા કરતાં દીકરી સહેજ પણ ઉત્તરતી નથી તેવા ભાવને વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ પ્રગટ કરવો.
- સમાજમાં ઝીઓનું ગૌરવ થાય, તેમને સમાન તક, દરજજો અને સન્માન મળે તે ઝીઓના જન્મસિદ્ધ અધિકારથી વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરી તેમનામાં ઝીદાક્ષિણ્ય કેળવાય તે અંગે ચર્ચા કરવી.

અવેરચંદ મેધાણી

(જન્મ : 17-8-1897, અવસાન : 9-3-1947)

અવેરચંદ કાળીદાસ મેધાણી ‘રાષ્ટ્રીય શાયર’ તેમનો જન્મ ચોટીલામાં થયો હતો. તેમનું વતન બગસરા હતું. તેઓ શામળદાસ કોલેજ ભાવનગરમાં ભજ્યા હતા. તેમણે ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’, ‘સોરઠી બહારવટિયા’ ‘સોરઠી સંતવાણી’, ‘દાદાજીની વાતો’, વગેરે લોકવાર્તાના સંપાદનો આચ્છાં છે. ‘કંકાવટી’, ‘રઢિયાળી રાત’, ‘ચુંદડી’, ‘હાલરડાં’, ‘જાતુગીતો’, જેવાં લોકગીતોનાં સંપાદનો તેમણે કરેલાં છે. ‘સૌરાષ્ટ્રના ખડેરોમાં’ ‘લોકસાહિત્યનું સમાલોચન’, ‘ધરતીનું ધાવણ’, જેવા ગ્રંથોમાં લોકસાહિત્યની મીમાંસા કરેલી છે. ‘યુગવંદના’, ‘સિંધુડો’ તેમના કાબ્યસંગ્રહો છે. ‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’, ‘સમરાંગણા’, ‘તુલસીક્યારો’, ‘વેવિશાળ’, ‘નિરંજન’ વગેરે સામાજિક નવલક્યાઓ છે. ‘રાણોપ્રતાપ’, ‘શાહજહાં’, નાટ્ય અનુવાદો છે. ‘વેણીનાં કૂલ’ અને ‘કિલ્લોલ’ બાળકાબ્યોના સંગ્રહો છે. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો હતો.

‘બોળો’ લોકવાર્તામાં ભાવનગરના ઠાકોર વજેસંગજી અને ખેડૂત સોંડાની જુદી-જુદી ઘટનાઓ દ્વારા ઠાકોર વજેસંગજીની દિલદારી અને કર્તવ્યનિષ્ઠા વ્યક્ત થઈ છે. વૈશાખના તાપમાં એક અજાણ્યા ઘોડેસવારને સોંડો પ્રેમથી બોળો જમાડે છે સાથે-સાથે પ્રજાને પડતી હાડમારી કહેતો જાય છે ને રાજા વિશે પણ કડવાં વેણા બોલે છે. બીજા દિવસે ભાવનગરમાંથી સોંડાને તેંદું આવે છે. રાજમહેલમાં જઈ જુઓ છે તો જે ઘોડેસવારને ગાળો આપેલી એ તો મહારાજ વજેસંગજી પોતે હતા. વજેસંગજી સોંડાને સજ કરવાને બદલે બિરદાવી જાગીર આપે છે. પોતાની પ્રજા કેટલી નીડર છે એ જાણી એમને આનંદ થાય છે. પ્રજા અને રાજકર્તાનો સંબંધ કેવો ખુલ્લો, કદર કરનારો અને વત્સલ હોવો જોઈએ એની આ નમૂનેદાર વાર્તા છે.

વૈશાખ મહિનાને બળબળતે બપોરે, ખોખરાના કુંગરામાં બજાયેલો ઘોડેસવાર એક વાડીએ આવીને ઉત્તરી પડ્યો. પોતે ને ઘોડો બેય પરસેવે નાહી રહ્યા હતા. હાંફટા ઘોડાને વાડીના વડલાને થડે બાંધીને અસવારે હથિયાર ઉત્તાર્યા. ઘોરિયાને કાંઠે બેસીને પોતે હાથપગ ઘોવા લાગ્યો. ગામનું નામ ભૂંભલી છે અને વાડીના ધણીનું નામ છે સોંડો માળી.

સોંડો માળી કોસ હાંકતો હતો. કંગાલ બે બળદ કોસ બેંચતા હતા. કાગડાએ ઠોલી-ઠોલીને લોહીલુહાણ કરી નાખેલાં કાંધ : સોંડાએ ઉમેળી ઉમેળીને તોડી નાખેલ પૂછ્યાં : બેસુમાર બગાંઓ : લોહીમાંસ વિનાનાં શરીરનાં હાડપિંજર : એવા બે બળદો છે. એકસો ને એક કાણાંવાળો એ કોસ છે. મંડાણ ઉપર પહોંચે ત્યારે અંદર માત્ર એક બોખ પાણી રહે ! અને ચીથરેહાલ એ સોંડો ! અસવાર એ બધું નિહાળી રહ્યો. હાથ-મોં પર પાણી છાંટીને પોતે તડકો ગાળવા ઘોરિયાની કૂણી લીલી પ્રો ઉપર દેહ ઢાળીને બેઠો.

કોસ હાંકતા હાંકતા સોંડાએ વાત ઉચ્ચારી : “ક્યાં રે’વાં ?”

“રે’વાં તો ભાવનગર.”

“ત્યારે તો રાજના નોકર હશો?”

“હા, છીએ તો રાજના નોકર.”

“સપાઈ લાગો છો, સપાઈ.”

“હા, સપાઈ છીએ.”

“એલા, તમે નમકહલાલ કે નમકહરામ ?”

“કેમ ભાઈ ? નિમકહરામ ને નિમકહલાલ વળી કોને કહેવાય ?”

“નમકહલાલ હો તો ઠાકોરને કહો નહિ ?”

“શું ?”

“કે આખો દી સાંસલા ને કળિયાર જ માર્યા કરશો કે વસ્તીના સામું કો’ક દી જોશે ? ખેડૂનાં ઘરમાં ખાવા ધાન નો રે’વા દીધું ! ઈ તે રાજ છે કે કસાઈ ? વસ્તી તો કેમ જાણો એના ગોલાપા કરવા જ અવતરી હોય !”

સોંડો તો કોસ હાંકતો જાય ને રાજાને ગાળો દેતો જાય. અસવારનું મોં મલકતું જોઈને સોંડાની જીભમાં સાતગણો વેગ આવવા લાગ્યો. એણો ન કહેવાનાં વેણ કહી નાખ્યાં.

અસવારને કકડીને ભૂખ લાગેલી, સોંડાની શબ્દ-પ્રસાદીથી તો એની ભૂખ ઊલટી વધી. એણો પૂછ્યું : “ભાઈ, ભૂખ લાગી છે. કંઈ ખાવાનું આપીશ ?”

“શું આપે, કાળજાં અમારાં ? તમે બધાએ ભેળા થઈને ખેડુના ઘરમાં ધાન કયાં રે'વા દીધું છે ?... બોળો ખાવો છે, બોળો ?”

“બોળો શું ?”

“બાપગોતર બોળોય દીઠો નથી ને ?” એમ બોલી સોંડાએ વડલાની ડાળો એક નવી દોણી ટીંગાતી હતી તે ઉતારી. છાશની અંદર ઘઉનું થૂલું નાખીને ખેડુ લોકો રાંધે, અને પછી એમાં મીહું નાખીને ખાય; એનું નામ બોળો. સોંડો પોતાને માટે સવારે બોળો લઈ આવેલો, લાવીને એને ઊંચે વડલાની ડાળો ટિંગાડેલો. એક તો દોણી નવી હતી. ઉપરાંત એ વડલાની ઘટાને છાંયડે શીળી હવામાં ઘણી વાર સુધી રહી. એટલે બોળો શીતળ બની ગયેલ. પાંડાંનો એક દિયો બનાવીને સોંડાએ એમાં બોળો ભરી પરોણાને આપ્યો. કૃધાતુર અને તાપમાં તપેલા એ શિકારી ક્ષત્રીને ખાટી અને શીતળ વસ્તુ એવી તો મીઠી લાગી કે પલવારમાં એક દિયો ખલાસ કરીને એણો કહ્યું : “વધારે છે ?”

સોંડે મીહું મીહું હસીને કહ્યું : “કેમ, મારે ખાવાય નથી રે'વા દેવું ને ?” એમ કહીને એણો બીજો દિયો ભરી દીધો. મહેમાનને એવી તો લજજત આવી કે હર્ષબેર સોંડાએ આખી દોણી ખાલી કરી, બધો બોળો મહેમાનને ખવરાવી દીધો.

પરોણાનું પેટ ઠર્યું, તેમ દુખદાઝથી ભરેલા એક ખેડૂતની આટલી ઉદારતા જોઈને એનું અંતર પણ ઠર્યું.

તડકો નખ્યો, સાંજ પડી, શિકારી સવાર થયો. જાતાં જાતાં એણો પૂછ્યું : “ભાઈ, તારું નામ શું ?”

“સોંડો.”

મુસાફરે નામ લખી લીધું. સોંડો બોલ્યો : “કેમ, બોળો ચાખીને દાનત બગડી તો નથી ને ? નામ શીદ લખછ, બાપા ?”

હસતાં હસતાં અસવાર બોલ્યો : “ભાઈ ! ભાઈ ! ભાવનગર કોઈ દિવસ આવશો ને ?”

“હં, ભાવનગર આવીએ એટલે તારા જેવા સિપાઈ ઠોંસે ચડાવીને વેઠે જ ઉપાડી જાય ! તેં તો વળી બોળો ખાધો ને નામેય લખ્યું, એટલે ઓળખીતાને બે ઠોંસા વધુ લગાવ્ય, ખરું ને ? ભગવાન અમને કોઈ દી ભાવનગર ન બતાવે !”

*

બીજા દિવસનું મોંસૂજણું થયું ત્યારે છાશ-રોટલો શિરાવીને, માથે કોસ મેલી, વરત, વરતડી, પૈ અને ઢાંઢા સોતો સોંડો વાડીએ જાવા નીકળે છે. બરાબર એ જ ટાણો બે હથિયારબંધ ઘોડેસવાર આવીને ઊભા રહ્યા અને પૂછ્યું : “સોંડો માળી કોનું નામ ?”

“મારું નામ સોંડો.” કહીને ઘડકતે હૈયે સોંડો થંભ્યો.

“તમને ભાવનગર તેડાવ્યા છે.”

“કોણો, બાપા ?”

“ઠાકોર વજેસંગજીએ પંડે.”

આ સાંભળી, સોંડાના અંતરમાં ફાળ પડી. એને ગઈકાલની વાત સાંભરી; લાગ્યું કે ‘કાલ મેં ગાળ્યું દીધેલી ઈ ઓલ્યા અસવારે જઈને ઠાકોરને સંભળાવી હશે, અને હવે નક્કી મને કેદમાં નાખશે.’

બોલાશ સાંભળીને સોંડાની ઘરવાળી અને એનાં છોકરાં પણ બહાર નીકળી ઓસરીએ ઊભેલાં. એમને કંઈ સમજ ન પડી.

સોંડાએ ઘરવાળીને કહ્યું : “હવે આપડા તો રામરામ સમજવા !”

બળદ અને કોશ મેલી દઈ સોંડો અસવારની સાથે ભાવનગરને પંથે પડ્યો. માર્ગ જતાં જતાં મનથી નક્કી કર્યું કે ભલે હાથમાં કરિયું જરે, પણ બેળાભેળ ઠાકોરને મોઢામોઢ જ મારે ઈનાં ઈ વેણુ સંભળાવી લેવાં છે. હવે લૂટાણા પછી ભો શેનો રાખવો ?

સોંડો પહોંચ્યો. રાજમહેલની મેડી ઉપર ચડવા લાગ્યો. ઉપર ચડીને ઓરડામાં જ્યાં નજર કરે ત્યાં સ્તબ્ધ બની ગયો ! એણે કાલના ઘોડેસવારને ખુદને જ ગાડી ઉપર બેઠેલ જોયો : આ તો ઠાકોર પોતે ! સોંડો ભયભીત બની ગયો.

ઠાકોર વજેસંગજીએ એને પોતાની પાસે બેસાડ્યો અને પંપાળીને પૂછ્યું : “પણ સોંડા, તું બીવે છે શા માટે ?”

“બાપ, કાલ તમને બહુ ગાળો દેવાઈ ગઈ...”

“એમાં શું ખોટું થયું, ભાઈ ? તમે તો અમારા છોરું કહેવાઓ. તમારે દુખ હોય તો દુખ રોવાનો હક છે. બચ્ચાંની ગાળો તો માવતરને ઊલટી મીઠી લાગે.”

સોંડો શાંત પડ્યો. ઠાકોરે કચેરીમાં બેઠેલા અમીરોને અને અમલદારોને આગલા દિવસની વાત સંભળાવી : “ઓહો જેસાભાઈ ! પરમાણંદરાસ ! શું કહું ? આ લોળિયા ખેડૂનાં વગર ઓળખે આદરમાન : એ મીઠો બોળો : અને એથીય મીઠી એની સાચુકલી ગાળો ! એવી મજા મને આ મોલાત્યુંની મીઠાયુંમાં નથી પડી.” બોલતાંબોલતાં ઠાકોરની છાતી ફૂલવા લાગી.

ઠાકોરે ફરી પૂછ્યું : “સોંડા ! તારે કેટલી જમીન છે ?”

“બાપુ, સો વીધાં જમીન ને એક કોસની વાડી છે.”

મહારાજાએ જેસાભાઈ વજુરને કહ્યું : “એક ત્રાંબાનું પતરું મગાવો.”

ત્રાંબાનું પતરું આવ્યું. એના ઉપર ઠાકોરે લખાવ્યું કે : “સોંડાને બાર સાંતીની જમીન અને છ વાડીના કોસ આપવામાં આવે છે.”

પતરા પર એ લખાવ્યું. પાછા ઠાકોર બોલ્યા : “અને પતરામાં લખો કે આ બધું ઠાકોર એનો બોળો જમ્યા તે માટે આખ્યું છે.”

એ પણ કોતરાઈ ગયું.

પછી દરબાર બોલ્યા : “પણ એ બિચારો આટલી જમીન ખેડવાના બળદ લેવા ક્યાં જશે ? આપો બાર બળદ.”

બાર બળદ આખ્યા.

વળી દરબારે કહ્યું : “બિચારો વાવડી કરવા દાણા લેવા ક્યાં જશે ? આપો વીસ કળશી બાજરો.”

બાજરો આખ્યો.

“બિચારાનાં છોકરાં છાશ લેવા ક્યાં જશે ? આપો ચાર લેંસો.”

ચાર લેંસો અપાઅી.

“રૂપિયા એક હજાર આપો.”

માથે મદરાસી શેલું બંધાવીને સોંડાને ભૂંભલી પહોંચાડી દીધો.

*

એક દિવસ વજેસંગજી શિકારે નીકળેલા. ઓળખાય નહિ તેવો શિકારી લેબાસ પહેરેલો. સમદિયાળા ગામના એક ખેતરમાં મોલ ઊભા હતા અને એ ઊભા મોલમાં પોતે ટૂંકો રસ્તો લેવા માટે ઘોડો ચલાવ્યો. ખેતરમાં કણબીની ડોસી ઊભેલી. પોતાના મોલ ચગદાતા જોઈને ડોસીએ ઘોડેસવારને બેચાર ગાળો દીધી : “મારા રોધા, ભાળતો નથી ? પીટચા, ઊભા ખેતરમાં ઘોડો હાંકછ તે લાજતો નથી ?”

મહારાજાએ ખોટો ગુસ્સો કરીને કહ્યું : “તોસી, ગાળો કેમ કાઢ્ય ? ઓળખછ ? અમે રાજના નોકર છીએ. જેલમાં ખોસી દેશું, જેલમાં !”

“હવે જા જા, રોધા ! તારા જેવા સપારડા તો કેંક આવે ને જાય ! બાપુ વજેસંગના રાજમાં કોનું દેન છે કે કેદમાં પૂરે ?”

ઠાકોર ચાલ્યા ગયા. મનમાં વિચાર કર્યો કે ‘વાહ ! મારી પ્રજા કેવી નીડર ! મારા પર એને કેવો વિશ્વાસ ! એને વધુ નીડર બનતાં શીખવું તો જ મારું જીવું પ્રમાણ.’

એણે એ ડોશીના કુટુંબને કાયમની પટલાઈ આપી અને જમીન પણ ઈનામમાં દીધી.

(‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

કંધ બળદની ધૂંસરી મુકાય છે તે ખભાનો ભાગ (ખભો); બોખ કોસની આગળના ભાગમાં પાણી કાઢવા માટેનું ગોળાકાર ચામડું; ઠોલવું તોડી ખાવું; ઉમેળવું આમળવું, વાળવું; ગોલાપા દાસપણું; ધાન અન્ન; કૃધાતુર ભૂખથી વ્યાકુળ; મૌસૂઝણું વહેલી સવાર; બોલાશ બોલવાની ફબ; શેલું કિંમતી વચ્ચે

વિરુદ્ધાર્થી

નમકહરામ નમકહલાલ; કંગાલ સમૃદ્ધ

તળપદા શબ્દો

સપાઈ સિપાહી; આપડાં આપણાં; ધો ધરો (એક વનસ્પતિ); રેવાં રહેવું; હંકદ હંકે છે; ઢાંઢો બળદ; પૈ પૈંકું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) સોંડાના અંતરમાં કેમ ફાળ પડી ?
  - (A) રાજ કેદમાં નાખશે તેવા ભયના કારણે
  - (B) બોળો ખવડાવવાની વાત જાહેર થઈ ગઈ
  - (C) સિપાઈઓ ફરી વખત બોળો ખાવા આવ્યાનું જાણીને
  - (D) અસવારો ઊભા પાકને નુકસાન કરશે તેવા ડરથી
- (2) બોળો જમ્યાના બદલામાં રાજાએ સોંડાને શું આપ્યું ?
  - (A) આજીવન કેદની સજા
  - (B) બાર સાંતીની જમીન અને ચાર લેંસો
  - (C) બાર બળદ અને વીસ કળશી બાજરો
  - (D) ઉપરના (B) અને (C) બંને
- (3) બચ્ચાની ગાળો તો માવતરને ઊલટી મીઠી લાગે... આ વાક્ય કોણ બોલે છે ?

(A) મહારાજા વજેસંગજી	(B) જેસાભાઈ વજર
(C) પરમાણંદદાસ ભાઈ	(D) બુંબલીના ગ્રામજનો

(4) ભગવાન અમને કોઈ દી ભાવનગર ન બતાવે ! વાક્યમાં સોંડાનો ભાવ....

- (A) ભાવનગર ખૂબ જ દૂર હતું
- (B) રાજના સિપાઈ ઠોંસે ચડાવીને વેઠ કરાવે તેવો ભય
- (C) ભાવનગરના રાજા ખૂબ જ કૂર હતા.
- (D) સોંડો સાવ અભણ હતો.

2. કારણ આપો :

- (1) સોંડાએ ઘરવાળીને કહ્યું; હવે આપડા તો રામ... રામ... સમજવા... કારણ કે...
- (2) સોંડાની વાત સાંભળી મહારાજા વજેસંગજીની છાતી ફૂલવા લાગી... કારણ કે...

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઈ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) મહારાજા વજેસંગજીની ઉદારતાને તમારા શબ્દોમાં વર્ણાવો.
- (2) સોંડાની મહેમાનગતિનું વર્ણાન કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- જો તમે તમારા ગામ/શહેરના આગેવાન હો તો સામાન્ય માણસોની કેવી કેવી કાળજી કેવી કેવી રીતે લો તેની યાદી તૈયાર કરો.
- આ લોકકથાનું નાટ્યરૂપાંતર કરો અને ભજવો.
- શ્રી જવેરચંદ મેધાણીની લોકકથાઓ મેળવીને વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● બેદૂતની દરિદ્રતા વર્ણવવા લેખકે બેદૂત સોંડો અને કોશના વર્ણાન માટે વાપરેલા શબ્દો જુઓ. કેવું આબેદૂબ વર્ણાન કરે છે આ ઓછા શબ્દો...

- કંગાલ બે બળદ
- કાગડાએ ઠોલીઠોલીને લોહીલુહાણ કરી નાખેલાં કાંધ
- સોંડાએ ઉમેળી ઉમેળીને તોરી નાખેલ પૂછિદાં
- એકસો ને એક કાડાંવાળો એ કોસ
- ચીથરેહાલ સોંડો

- સોંડો તો કોસ હાંકતો જાય... વેગ આવવા લાગ્યો.

અહીં એક જ વાક્યમાં કોસ હાંકવાની, ગાળ દેવાની, મલકવાની અને વેગ આવવાની કિયાઓ આલેખાઈ છે, જે અદ્ભુત શબ્દચિત્ર ખરું કરી જાય છે. વાક્ય વિન્યાસની આ રીત સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

પ્રજાવત્સલ આગેવાનો કેવા હોય, તે શા માટે લોક હૈયે સ્થાન પામે છે તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આ લોકકથા છે.

પ્રજા તરીકે તકલીફ અનુભવતો બેદૂત સિપાઈ લાગતા અજાણ્યા માણસ સામે રાજા માટે કડવાં વેણ સંભળાવી દે છે અને પોતે ભૂખ્યો રહીને પણ અજાણ્યા - અતિથિને હોંશથી જમાડે છે. પોતાની પ્રજાની આ ઉદારતાને પરખનાર રાજકર્તા પણ ઉદાર હૈયે તેની કદર કરે છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને સમજ આપવી. સાચા આગેવાનની લાક્ષણિકતા વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ પ્રગટ કરવી.

દુહા

નીચેના દુહામાં અત્યંત લાઘવથી કળિયુગનાં લક્ષ્ણશો વર્જિવ્યાં છે. જે માણસનાં શરીર પ્રમાદથી ખોટાં થઈ ગયાં હોય, જેને ગમે તેટલું મળે તોપણ તૃપ્તિ ન હોય અને જેનાં હૈયાં ફૂટેલ હોય એ કળિયુગનાં, ખોટું કાર્ય કરનારા યુગના માણસો છે. સમજુ લોકો એ જાણતા હોય છે.

તન ખોટાં, હૈયાં ફૂટેલ, ધરવ ન કશીયે વાત,
એ કળજગની જાત, શાણા સમજે સાનમાં

*

મુક્તક

મુકુન્દરાય પારાશર્ય

(જન્મ : 13-2-1914, અવસાન : 19-5-1985)

તેમનો જન્મ મોરબી મુકામે થયો હતો. વતન ભાવનગર. ગાંધીયુગના કવિ પારાશર્ય કવિતા અને વ્યક્તિચિત્રોમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. ‘અર્થન’, ‘સંસૃતિ’, ‘ફૂલ ફાગણાનાં’, ‘દીપમાળા’, ‘કંઠચાતકનો’, ‘પ્રાણપપૈયો’, ‘ભદ્રા’, ‘અલકા’ તેમના નોંધપાત્ર કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘સુદામાચરિત’ અને ‘ગંજેન્દ્રમોક્ષ’ આભ્યાનો છે. ‘ઉર્મિલા’ અને ‘ગોરી’ તેમની નવલકથાઓ છે. ‘સત્યકથા ભા-૧-૨-૩’, ‘મારી મા’, ‘સત્ત્વશીલ કથાઓ’, ‘મારાં મોટી બા અને બીજી સત્યકથાઓ’ તેમનાં વ્યક્તિચિત્રોના ઉત્તમ સંગ્રહો છે. ‘પ્રભાશંકર પદ્માંશી : વ્યક્તિત્વવર્દ્ધન’ વિશિષ્ટ જીવનચરિત્ર છે. તેમનાં વ્યક્તિચિત્રો ગુજરાતી ભાષાની સમૃદ્ધિ છે.

પ્રથમ લઘુકાવ્ય મુક્તક સ્વરૂપમાં છે. તેમાં માનવીના અડગ આત્મવિશ્વાસનો ભાવ રજૂ થયો છે. જે વ્યક્તિ ગમે તેવી મુશ્કેલીઓમાં પણ જિંદગીથી હારતી નથી એ મોત સામે પણ જરૂરી શકે છે. આગ એટલે કે જીવનની ભીખણ પરિસ્થિતિ સામે જે ટક્કર જીલે છે એ ગમે તેવી વિકટ સ્થિતિને શાંત કરી શકે છે. ટાંકણાના ઘા સહન કરીને પણ આરસપહાણ તૂટો નથી ઊલટાનું એમાંથી સરસ શિલ્પ બને છે. આમ જીવનમાં કોઈપણ પરિસ્થિતિ સામે અડગ રહેવાનો ભાવ આ મુક્તકમાં છે.

જિંદગીથી ના ડરે એ મોતને ઢારી શકે,
આગને જે પી શકે તે આગને ઢારી શકે;
ટાંકણાના ઘા સહને પણ કદી તૂટે નાહિ,
એ જ આરસપહાણ નિજ પર શિલ્પને ધારી શકે.

— મુકુન્દરાય પારાશર્ય

*

હાઈકુ

સ્નેહરચિમ

(જન્મ : 16-4-1903, અવસાન : 6-1-1991)

જીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ ‘સ્નેહરચિમ’ તેઓ વલસાડ જિલ્લાના ચીખલી ગામના વતની હતા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી સ્નાતક થયા હતા. જાપાનનાં ‘હાઈકુ’ કાવ્યપ્રકારને સૌપ્રથમ વાર ગુજરાતીમાં લાવવાનો યશ એમને જાય છે. ‘અર્થ’, ‘પનઘટ’, ‘અતીતની પાંખેથી’, ‘નિજલીલા’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘સોનેરી ચાંદ રૂપેરી સૂરજ’, ‘કેવળબીજ’ તેમના હાઈકુસંગ્રહો છે. ‘તરાપો’, ‘ઉજાણી’ તેમના બાળકાવ્ય સંગ્રહો છે. ‘સકલ કવિતા’ કવિની સમસ્ત કાવ્યરચનાનો ગ્રંથ છે. ‘ગાતા આસોપાલવ’, ‘તૂટેલા તાર’, ‘સ્વર્ગ અને પૃથ્વી’, ‘મોટી બેન’, ‘હીરાનાં લટકણીયાં’, ‘શ્રીફળ’ તેમના વાર્તાસંગ્રહો છે. ‘અંતરપટ’ તેમની નવલકથા છે. ‘સાહિત્યપલ્લવ’ રૂપે તેમજે કરેલું પાઠ્યપુસ્તક સંપાદન નોંધપાત્ર છે.

હાઈકુ મૂળ જાપાનનો કાવ્યપ્રકાર છે. એ ગ્રાણ પંક્તિમાં પાંચ-સાત પાંચ અક્ષરોનું ચોક્કસ બંધારણ ધરાવે છે. સત્તર અક્ષરનું આ લઘુકાવ્ય સ્વરૂપ કોઈ વિચાર, સંવેદન કે પ્રકૃતિ દર્શનનું ચિત્ર દર્શાવતું હોય છે. અહીં ટેલિવિજન આપણાં જીવનનું અભિન અંગ બની ગયું છે ; છતાં દીકરો જ્યારે માતા-પિતાની ગોદમાં આવે છે ત્યારે ટેલિવિજન પણ ગૌણ બની જાય છે, એ વાત રજૂ થઈ છે. એટલે કે ગમે તેવાં ભૌતિક સાધનોની વચ્ચે આકર્ષણ તો માનવીય સંવેદનનું જ હોય છે.

ટેલિવિડન
બેકાર પડ્યું, છૈયો
ખુંડતો ખોળો

- स्नेहरशि

*

शृंग-समजूती

समानार्थी / शब्दार्थ

શાણું સમજદાર; ડારવું ડરાવવું

विरुद्धार्थी

કળયુગ સત્યુગ; શાણા આણસમજુ

તળપદા શરૂઆતો

કુટલ કુટેલા; ધરવ તુપિત; કળજગ કળયુગ; છૈયો છોકરો

શાન્તિપ્રયોગ

આગાને ઠારી શકે વિઘ્નોને શાંત કરવાં, પાર કરવાં

स्वाध्याय

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) શાણા કઈ વાત સાનમાં સમજ જાય છે ?
- (2) આગને કોણ ઠારી શકે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ટંકણાના ઘા સહીને... પંક્તિમાંથી તમને શું શીખવા મળે છે ? સમજાવો.

4. અર્થવિસ્તાર કરો :

જિંદગીથી ના ડરે એ મોતને ઠારી શકે
આગને જે પી શકે તે આગને ઠારી શકે.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- તમને ગમતાં મુક્તકોનો હસ્તલિખિત અંક બનાવો.
- તમને ગમતાં ચાર મુક્તકો કંઠસ્થ કરો.
- તમારા વડીલોને યાદ હોય એવા બે-ત્રણ દુષ્ટ તમારી નોટબુકમાં લખીને વર્ગ સમજ્ઞા રજૂ કરો.
- સ્વરચિત મુક્તક, હાઈકુનો હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● અડગતાના ગુણગાન ગાતા આ લઘુકાવ્યમાં કવિ વિષમતા પચાવી જવાની વાત કેવી કાવ્યાત્મક રીતે રજૂ કરે છે તે જુઓ. કવિ તો કહે છે ‘આગને જે પી શકે’ આગ પીવાનો પદાર્થ નથી છતાં કલાત્મકતાથી કવિ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાનું શીખવે છે.

● કવિએ હાઈકુ સ્વરૂપ જાળવવા ‘છોકરો’ને બદલે ‘છૈયો’ શબ્દ વાપર્યો છે તે પણ ધ્યાનમાં લો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

પ્રસ્તુત લઘુકાવ્યો અને તેનાં સ્વરૂપ વિશે, પ્રકારો વિશે પ્રાથમિક માહિતી આપવી.

(1) દુષ્ટા : ‘દુ’ એટલે બે લીટીમાં/પંક્તિમાં એવી વાત રજૂ થઈ હોય, જે સાંભળીને ‘હા’ કહેવું પડે તે દુષ્ટા એવો લોકડાયરામાં અર્થ આપવામાં આવે છે.

કળિયુગમાં એવા માણસો વધુ હોય જેમનાં શરીર તકલાદી હોય, હૈયાં ફૂટેલાં હોય અને કોઈ વાતથી સંતોષ ન હોય. આ શાબ્દિક અર્થથી આગળ જઈ શિક્ષકે માનવતા, સંવેદનશીલતા શૂરવીરતા, ઉદારતા જેવા ગુણો મનુષ્ય જીવન માટે અત્યંત જરૂરી છે તે સમજાવવું.

(2) મુક્તક : મુક્તક એટલે મોતી. તેનાં ત્રણ લક્ષણો :

- (1) લાઘવ
- (2) સચોટતા
- (3) જીવનમૂલ્ય

પ્રસ્તુત મુક્તકમાં કશુંક મેળવવા કશુંક ગુમાવવું પડે છે. જે ડરે તે મરે. સાહસ, શૌર્ય, ધૈર્ય, પરાક્રમ થકી સફળતા મળે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને પ્રસંગો કે ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવવી.

(3) હાઈકુ : જાપાનમાંથી આવેલો કાવ્યપ્રકાર, $5 + 7 + 5 = 17$ અક્ષરનું બંધારણ, ઓછામાં ધણું કહેવાની, ચિત્ર દ્વારા રજૂ કરવાની કળા સ્પષ્ટ કરવી.

સમૂહ માધ્યમો એ માત્ર મનોરંજનનાં માધ્યમો બન્યાં. પરદેશમાં હવે ‘ઈડિયટ બોક્સ’ તરીકે ઓળખાતું ટી.વી. આપણા પરિવારનું અભિનન અંગ બની ગયું છે. પરિવાર, મિત્રો, શિક્ષણ, સંસ્કાર વગેરે ઉપર તેની વિપરીત અસરથી બાળકોને સાવધ કરવા. તેનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કેમ થાય તે સમજાવવું. માતૃત્વ ધારણા કરનાર ઝીના કેન્દ્રમાં માત્ર પોતાનું બાળક હોય છે. અન્ય સર્વ ગૌણ બની જાય છે તે ભાવ પ્રગટ કરવો.

સંકલિત

એક :

પ્રથમ પ્રસંગમાં કોઈ પણ કાર્ય કરતી વખતે શ્રદ્ધા અતિમહત્વની છે એ ભાવ રજૂ થયો છે. એક નાની બાળકી પણ જે શ્રદ્ધાથી પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે એ આ પ્રસંગનું કેન્દ્રબિંદુ છે. મોટાઓને શ્રદ્ધા નથી, બાળકીને છે માટે એ છત્રી લાવી છે.

બે :

નાનકસાહેબના પ્રેરક પ્રસંગમાં જન્મથી નહીં પણ કર્મથી માણસ મહાન અને આદરપાત્ર બને છે એ ભાવના રજૂ થઈ છે.

ત્રણ :

ત્રીજા પ્રેરક પ્રસંગમાં રઘુનાથજી પુરુષોત્તમ પરાંજપેના પ્રસંગ દ્વારા દેશસેવા જ મુખ્ય ધર્મ છે. એ પ્રતિપાદિત કર્યું છે.

ચાર :

ચોથા પ્રેરક પ્રસંગમાં આંધળી વ્યક્તિના વ્યવહાર દ્વારા ઓદાક્ષિષણની ઉજ્જવળ ભાવના વ્યક્ત થઈ છે.

(1)

એક ગામમાં લાગલગાટ ત્રણ વરસ વરસાદ ન પડ્યો. લોકો ત્રાસી ગયા. તેમણે ધર્મગુરુની સલાહ લીધી કે હવે શું કરવું ? ધર્મગુરુએ સલાહ આપી : “ચાલો, આપણે સહૃ પ્રાર્થના કરીએ.” આખું ગામ પ્રાર્થના કરવા માટે એક મેદાનમાં બેગું થયું. નાનાં-મોટાં, ઝી-પુરુષ સહૃ આવ્યાં. એક નાની બાળકી પણ આવી. તે છત્રી લઈને આવી એટલે કોઈએ તેની મશકરી કરી, ‘વરસાદનું ઠેકાણું નથી, અને જુઓ આ છોકરી તો છત્રી લાવી છે !’ ધર્મગુરુએ પણ પૂછ્યું : “બેટા, છત્રી કેમ લાવી છે ?” એટલે સાવ સરળતાથી પેલી બાળા બોલી : “તમે જ શીખવો છો કે શ્રદ્ધા રાખશો, પ્રાર્થના કરશો તો વરસાદ આવશે અને આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રાર્થના કરવા જ આવ્યા છીએ એટલે વરસાદ તો આવશે જ ને ? તેથી ભીજાઈ ન જવાય એટલે હું છત્રી લાવી છું !” પ્રાર્થના તો આપણે સહૃ કરીએ છીએ, પણ આવી પ્રબળ શ્રદ્ધારૂપી છત્રી લાવનાર કેટલા ?

(2)

નાનકસાહેબનો એક કિસ્સો છે. તેમના પછી ગુરુસ્થાને કોને મૂકવા તે વિચાર ચાલતો હતો. નાનકસાહેબે એક દિવસ પોતાના દીકરાને કહ્યું, “બેટા, કોઢ બહુ ગંદી છે માટે જરા વાસીદું કરી આપ તો.”

ગુરુનો દીકરો ! સૂર્ય તપતો નથી પણ નીચે પડેલા પથરા તો તપી જાય છે. દીકરો તો છાણ-વાસીદું કરવા ન ગયો. નાનકસાહેબે પોતાના એક શિષ્ય અંગદ તરફ નજર કરી. તેણે માથે સુંડલા ઉપાડી કોઢ સાફ કરી નાખી - છેલ્લો સુંડલો લઈને જતો હતો ત્યાં નાનકસાહેબે પાસે જઈ પોતાના ઉપરણા વતી તેના મોં પરના છાણના રેગાડા લૂછી નાખ્યા ને પોતાની પાંખડી પહેરાવી દીધી ને કહ્યું, “તું મારો વારસ.” દીકરાએ વાંધો ઉઠાવ્યો ત્યારે કહે : “આટલી કોઢનો મેલ તારાથી ન ઉઠાવાયો, તો મારા આટલા બધા શિષ્યોનો મેલ તું કેમ ઉઠાવી શકીશ ?”

(3)

રઘુનાથ પુરુષોત્તમ પરાંજપેજી કેમ્બ્રિજ વિદ્યાપીઠમાં ગણિતમાં પ્રથમ આવ્યા. પ્રતિભા જબરી. ચારે બાજુથી ભારે પગારે રોકવા માગ આવી. પરાંજપેજી એનાથી આકર્ષાયા વિના ભારતસેવક ગોખલેજના ચરણો બેસી ગયા. 75 રૂપિયાના સામાન્ય વેતનથી ફર્યુસન કોલેજના આચાર્ય બન્યા. તેમણે કહ્યું, “દેશસેવા એ પ્રથમ ધર્મ છે. એમાં જેની પાસે ધન હોય તે ધન આપે. મારી પાસે વિદ્યા છે એટલે હું વિદ્યા આપીશ.”

(4)

એક સવારે ન્યૂયોર્કની બોંયગાડીમાં હું જતો હતો. ત્યાં એક આંધળા જુવાનને તેને દોરનાર કૂતરા સાથે મેં જોયો. ડામાં હું તેની બાજુમાં જ ઊભો હતો. નજીકમાં બેસવાની એક જગ્યા ખાલી પડી કે તુરત મેં જુવાનને કહ્યું, “ચાલો હું ત્યાં તમને દોરી જાઉં.” તેણે મારો ખૂબ આભાર માન્યો અને મૃદુ અવાજે અણધાર્યો સવાલ કર્યો, “આજુબાજુમાં કોઈ બહેનો ઉભેલી તો નથી ને ?”

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્�ી / શબ્દાર્થ

લાગલગાટ સતત; કોઢ ગમાણ, ઢોરને બાંધવાની જગ્યા; પ્રતિભા વ્યક્તિત્વ; સુડલો ટોપલો; ઉપરણું ખેસ, ખભે નાખવાનું વખ; વાસીદું ઢોરનું છાણ, મૂતર વગેરે, પૂજો; પ્રબળ બળવાન

વિરુદ્ધાર્થી

સરળ કઠિન; શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધા

ભાષા-અતિવ્યક્તિ

- “એક ગામમાં..... લેગું થયું.”

પ્રસંગની શરૂઆત ધ્યાનથી વાંચો. તમે જોઈ શકશો કે અહીં (1) લગભગ દરેક વાક્યમાં નવી ઘટના સમાવી લેવાઈ છે, તેથી કથનમાં વેગ વરતાય છે. (2) જે કહેવું છે તે કશી આળપંપાળ વિના બરાબર કહી શકાયું છે. (3) ક્યાંય સુસ્ત કે બિનજરૂરી લંબાણવાળી ભાષા જણાતી નથી.

- “..... ભારતસેવક ગોખલેજના ચરણો બેસી ગયા.”

ગુજરાતી ભાષામાં ચરણ ચાંપવા, ચરણ પખાળવા, ચરણો પડવું જેવા રૂઢિપ્રયોગો છે. અહીં લેખકે ચરણો બેસી ગયા શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. એનો એક અલગ અર્થ અનુયાયી બની જવું એવો થાય છે જે તમે નોંધું હશે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

(1)

નાની અમથી મુશ્કેલીમાં પણ ઈશ્વર તરફની શ્રદ્ધા ડગી જવાના પ્રસંગો અવારનવાર સાંભળવા મળે છે. પ્રબળ અને અતૂટ શ્રદ્ધા ધરાવનાર આ નાની બાળાનો પ્રસંગ શ્રદ્ધા કોને કહેવાય તે સમજાવતું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે, તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું. શ્રદ્ધા પોતે જ મોટું બળ છે તે સમજાવવું.

(2)

‘ગુરુની આજા એટલે ઈશ્વરનો બોલ’ તેવો વિશ્વાસ રાખનાર શિષ્ય અને એ વિશ્વાસને સાચો ઠેરવતા ગુરુનો આ કિસ્સો ગુરુ અને શિષ્યનાં લક્ષણોને ચરિતાર્થ કરે છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી.

ભેદભાવ વિના યોગ્યતાને આધારે પદભાર (પદવી) આપવાની ગુરુની વિવેકબુદ્ધિ વિશે વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાત કરવા.

(3)

ઉમાશંકરના કાવ્ય - ‘દેશ તો આજાદ થતાં થઈ ગયો, તેં શું કર્યુ ?’ જેવા સંદર્ભો સાથે ‘દેશસેવા એ પ્રથમ ધર્મ છે.’ એ વાતને વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરી દેશભાવના વધુ પ્રબળ બને તેવા પ્રયત્નો કરવા.

ટિણક, ગોખલે, પરાંજપે, સરદાર, ગાંધીજીના આવા પ્રસંગો રજૂ કરવા.

(4)

એક પ્રકાશકું વ્યક્તિ પણ પોતે ખાલી થયેલી સીટ પર બેસતાં પહેલાં વિનમ્ર ભાવે આજુભાજુમાં કોઈ બહેનો ઊભી હોય તો પોતે સીટ પર બેસવાને બદલે ઊભેલી બહેન બેસે તેવી ઈચ્છા વ્યક્ત કરી ઊદાક્ષિણ્ય દર્શાવે છે. વિદ્યાર્થીઓ ઊંઘોને માન-સંન્માન અને મહત્વ આપે તે અંગે સમજાવવું. તેમજ આ પ્રકારની માણસાઈની કેળવણી અંગે ચર્ચા કરવી.

વ्याकरण

એકમ-6

અલંકાર

ક. મિલ્ખાસિંઘ ખૂબ જડપથી દોડતા.

ખ. મિલ્ખાસિંઘ તો એવું દોડતા જાણે ઉડતા ન હોય !

તમે આ બન્ને વાક્ય વાંચો. બન્નેમાં કહેવાની વીગત તો એક જ છે. પણ જ્યારે તમે વાંચો છો ત્યારે તમને કોઈ ફેર લાગે છે ? તમે જ્યારે વાક્ય ક. વાંચો છો ત્યારે તમારી પાસે મિલ્ખાસિંઘની દોડની વિશેષતાને વર્જાવતું એક વિશેષજ્ઞ છે - ‘ખૂબ’. આ વિશેષતાને તમે હજુ વધારવા માંગતા હોવ તો તમે એમ કહી શકો કે

- મિલ્ખાસિંઘ ખૂબ ખૂબ ખૂબ જડપથી દોડતા.

આમ કહેતી વખતે પણ તમારા મનમાં એક શાબ્દિક અર્થ જ ખુલે છે. પણ જ્યારે તમે વાક્ય ખ. વાંચો છો ત્યારે જાણે તમે તેમને ‘દોડતા’ જોઈ શકો છો. કારણ કે હવે તમારી પાસે એમની ‘દોડની જડપ’ને સમજવા માટે કોઈ આધાર છે. તમે કોઈ પક્ષીને ઉડતું જોયું જ હોય, તેની અંતર કાપવાની જડપ તમે જોઈ જ હોય, તમારો એ અનુભવ અહીં મિલ્ખાસિંઘની દોડ સામે તમે જોડી દો છો. તમને મિલ્ખાસિંઘના દોડતા પગ જ નહીં, પણ જડપ ધરાવતું, હવામાં સરતું, ગતિ કાપતું શરીર દેખાય છે. આ કારણથી ઉપરનાં બન્ને વાક્યમાં મિલ્ખાસિંઘની જડપી દોડની જ વાત હોવા છીતાં બીજું વાક્ય વધુ અસરકાર લાગે છે. રજૂઆતને સચોટ અને અસરકારક બનાવવા ભાષાની જે અભિવ્યક્તિને આપણે ઉપયોગમાં લીધી તે અભિવ્યક્તિ એટલે ‘અલંકાર’.

ભાષાના - શબ્દનાં બે પાસાં - ધ્વનિશ્રેષ્ઠી અને અર્થ. આપણે આ બન્નેમાં આવી કોઈ વિશેષતા સાધીને અભિવ્યક્તિને વધુ આકર્ષક, વધુ સચોટ બનાવી શકીએ છીએ. અલંકાર પણ બે પ્રકારના હોય છે: શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર. જેમાં ધ્વનિ કે ધ્વનિશ્રેષ્ઠીનું સૌંદર્ય કે ચમત્કૃતિ અભિવ્યક્તિને આકર્ષક બનાવે તે શબ્દાલંકાર. અને અર્થને ઉપયોગમાં લઈને સચોટાં સધાય તે અર્થાલંકાર. આપણે આ બંને વિશે વિગતે જાણીએ.

શબ્દાલંકાર

શબ્દનો મૂળભૂત ઘટક ધ્વનિ છે. તે ધ્વનિ અથવા શબ્દના વિશિષ્ટ સંયોજનને કારણે કાવ્યમાં ધ્વનિસૌંદર્ય, નાદસૌંદર્ય નીપજે. આ વિશિષ્ટ સંયોજનને કારણે ચમત્કૃતિ સધાય અને આ બધાંને કારણે કાવ્યના સૌંદર્યમાં વધારો થાય ત્યારે તેને શબ્દાલંકાર કહે છે. આ અલંકારના સૌંદર્યનો આધાર ‘શબ્દ’ હોવાથી પંક્તિમાં એક શબ્દને સ્થાને અન્ય શબ્દ પ્રયોજાતાં તેનું સૌંદર્ય હણાઈ જાય છે.

૧. વર્ણાનુપ્રાસ :

જ્યારે કોઈ એક વર્ણાના પુનરાવર્તનથી કાવ્યપદાવલિમાં સૌંદર્ય અનુભવાય, ધ્વનિસૌંદર્ય નીપજે, કર્ષમાધૂર્ય અનુભવાય ત્યારે તે અંલકારને વર્ણાનુપ્રાસ અલંકાર કહેવાય છે. જેમ કે,

“કામિની કોકીલા કેલિ કૂજન કરે, સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી.”

અહીં પહેલી પંક્તિમાં ‘ક’ વર્ણનું અને બીજી પંક્તિમાં ‘ભ’ વર્ણનું પુનરાવર્તન ધ્વનિસૌંદર્ય નીપજાવે છે. તેથી અહીં વર્ણાનુપ્રાસ અલંકાર છે.

અન્ય ઉદાહરણ :

- (1) પીગળે પીગળે પડછાયાના ખડ.
- (2) કાળું અનું કામ, કાળાં કરમનો કાળો મોહન.
- (3) ગોતી, ભૂલી ભૂલી હું તને ભાળી હો વાલમા. ગોતીને થાઉં ગૂમ.
- (4) સુયોગ અણમૂલ સુંદર સુહાગી માંગલ્યનો.
- (5) બે પાંપણ પરે, પરોઢે પોઢીને પલભર.

2. પ્રાસસાંકળી :

કોઈ એક પંક્તિના બે ચરણમાં પહેલા ચરણનો અંતિમ શબ્દ અને બીજા ચરણનો પ્રથમ શબ્દ જ્યારે પ્રાસ ધરાવતા હોય ત્યારે તે અલંકારને પ્રાસસાંકળી અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે,

“મહેતાજી નિશાએ આવ્યા, લાવ્યા પ્રસાદને કર્યો ઓચ્છવ.”

અહીં એક જ પંક્તિ છે. તેમાં પહેલા ચરણનો છેલ્લો શબ્દ ‘આવ્યા’ અને બીજા ચરણનો પ્રથમ શબ્દ ‘લાવ્યા’ વચ્ચે પ્રાસ જોઈ શકાય છે. જાણો આ પ્રાસ બે ચરણોને જોડતી સાંકળ હોય તેવું લાગે છે. તેથી અહીં ‘પ્રાસસાંકળી’ અલંકાર છે, તેમ કહેવાય.

અન્ય ઉદાહરણ :

- (1) વિદ્યા ભજ્યો જેહ, તેહ ઘેર વૈભવ રૂડો.
- (2) પ્રેમ પદારથ અમો પામીએ, વામીએ જન્મ મરણ જંજાળ.
- (3) વાપરીએ વિચારીને વાણી, પાણી પણ એમ જ વેંતે વેંતે...

અર્થાલંકાર

શબ્દ એ બાટ્ય દેહ છે અને અર્થ એ તેનો આંતરિક દેહ છે. જ્યારે અર્થ દ્વારા ચમત્કૃતિ સધાય, કાવ્યના સૌદર્યમાં વધારો થાય ત્યારે તેને અર્થાલંકાર કહે છે, આ અલંકારનો આધાર ‘અર્થ’ હોવાથી એ જ અર્થ ધરાવતો અન્ય શબ્દ પ્રયોજાય તો સૌદર્યને હાનિ પહોંચતી નથી.

મહત્વના પારિભાષિક શબ્દ :

- (1) ઉપમેય : કવિ અથવા સર્જક જે બાબત વિશે વાત કરવા માંગે છે, જે વસ્તુને અન્ય સાથે સરખાવે છે તેને કહેવાય છે ‘ઉપમેય’.
- (2) ઉપમાન : કવિ અથવા સર્જક જે બાબતને આધારે વાત કરવા માંગે છે, ઉપમેયને જે વસ્તુ કે બાબત સાથે સાંકળે છે તેને ‘ઉપમાન’ કહે છે.
- (3) સાધારણ ધર્મ : ઉપમેય અને ઉપમાન વચ્ચે રહેલા સમાન ગુણ. કિયા, સ્વભાવ, પ્રકૃતિ વગેરે બાબતને ‘સાધારણ ધર્મ’ કહે છે.

1. ઉપમા અલંકાર :

જ્યારે બે જુદી જુદી વસ્તુઓ વચ્ચે કોઈ સમાન ગુણધર્મોને લક્ષ્યમાં રાખીને સરખામણી-તુલના કરવામાં આવે ત્યારે તે અલંકારને ઉપમા અલંકાર કહેવાય છે. અહીં ઉપમેય અને ઉપમાન વચ્ચે સાધારણ ધર્મની તુલના દર્શાવવા ‘જેવો-જેવી-જેવું, સરખો-સરખી-સરખું, પેઠે, પેઠમ, શો-શી-શું, સમો-સમી-સમું, સમોવડો’ વગેરે જેવા ઉપમાવાચક શબ્દો પ્રયોજાતા હોય છે. જેમ કે,

“દમયંતીનું મુખ ચંદ્ર જેવું સુંદર છે.”

અહીં ‘દમયંતીનું મુખ’ઉપમેય અને ‘ચંદ્ર’ ઉપમાન વચ્ચે ‘સુંદર’ સાધારણ ધર્મને આધારે સરખામણી કરવામાં આવી છે. આ સરખામણી ‘જેવું’- ઉપમાવાચક શબ્દ દ્વારા કરવામાં આવી છે. આમ, અહીં ઉપમેય, ઉપમાન, સાધારણ ધર્મ તથા ઉપમાવાચક શબ્દ એમ ચારેય ઘટક છે. તેથી અહીં ઉપમા અલંકાર છે.

અન્ય ઉદાહરણ :

- (1) ભમરા સમો આ ભમતો પવન.
- (2) તેણો ખીટીએથી કાળી નાગણ જેવી તલવાર લીધી.
- (3) ઊડે ધવલ ફેન શી વિખર કેશવાળી છટા.
- (4) કાળ સમોવડ તરંગ ઉપર ઉછળે આતમનાવ.
- (5) અમારા એ દાદા વિપુલ વડના ઝૂંડ સરખા.

2. રૂપક અલંકાર :

જ્યારે ઉપમેય અને ઉપમાન બન્ને એક જ છે એમ દર્શાવવું હોય ત્યારે સર્જક એ બન્ને વચ્ચે ‘અભેદત્વ’ છે તેમ દર્શાવે છે. ઉપમેય અને ઉપમાન વચ્ચેની એકરૂપતા - અભેદત્વ દર્શાવાય ત્યારે તેને રૂપક અલંકાર કહે છે. જેમ કે,

“દમયંતીનો મુખચંદ્ર શોભી રહ્યો છે.”

અહીં ઉપમેય ‘મુખ’ અને ઉપમાન ‘ચંદ્ર’ વચ્ચે એકરૂપતા - અભેદત્વ દર્શાવવા ‘મુખચંદ્ર’ - એમ એક જ બાબત તરીકે રજૂ કરાયા છે. અહીં ‘મુખ’ અને ‘ચંદ્ર’ વચ્ચે સરખામણી કરવામાં આવી નથી. પરંતુ ‘મુખરૂપી ચંદ્ર’ અથવા ‘મુખ એ જ ચંદ્ર’ એમ કહેવાયું છે. જેમ કે,

“મારી બંસીમાં બોલ બે વગાડી તું જા, મારી વીણાની વાણી જગાડી તું જા.”

અહીં ‘વીણાની વાણી’ દ્વારા ‘વાણીરૂપી વીણા’ના સૂર જગાડવાની વાત કરવામાં આવી છે. એટલે કે વિશેષજ્ઞ વિશેષજ્ઞના સંબંધ દ્વારા ઉપમેય ‘વાણી’ અને ઉપમાન ‘વીણા’ વચ્ચેની એકરૂપતા - અભેદતા દર્શાવવામાં આવી છે. તેથી અહીં રૂપક અલંકાર છે.

અન્ય ઉદાહરણ :

- (1) દુઃખના ઊગ્યા છે જીણા જાડ જો.
- (2) નહોતી ખબર કે જિંદગી, તું તો છે માત્ર ગણિત!
- (3) પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે, મુને લાગી કટારી પ્રેમની રે.
- (4) રજ્યૂતના મોં પર આશાનાં કિરણ ફૂટવાં લાગ્યાં.
- (5) મારે મન લાયબ્રેરી લોકશાહીનું મંદિર છે.

3. ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર :

જ્યારે ઉપમેયની ઉપમાન તરીકે હોવાની સંભાવના, શંકા કે કલ્યના કરવામાં આવી હોય ત્યારે તેને ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર કહેવાય છે. અહીં ઉપમેય અને ઉપમાન વચ્ચેની સંભાવના, શંકા કે કલ્યના સૂચવવા જાણો, રખે, શકે, લાગે, દિસે વગેરે ઉત્પ્રેક્ષાવાચક શબ્દો પ્રયોગ્ય છે. જેમ કે,

“દમયંતીનું મુખ એવું શોભી રહ્યું છે કે જાણો ચંદ્ર ન હોય !”

અહીં ‘દમયંતીનું મુખ’ ઉપમેય છે અને ‘ચંદ્ર’ ઉપમાન છે. ઉપમેય ‘મુખ’ એ ઉપમાન ‘ચંદ્ર’ હોય તેવી કલ્યના કરવામાં આવી છે. તેથી અહીં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે.

અન્ય ઉદાહરણ :

- (1) ઝાંખા ભૂરાં ગિરિ ઉપરનાં એકથી એક શુંગ.
વર્ષકાલે જલધિજલનાં હોય જાણો તરંગ.
- (2) એની પાતળી દેહલતા જાણો નાગણની જેમ ફૂંફડા મારતી ઊભી થઈ ગઈ.
- (3) એની મૂંછોના આંકડા જાણો અત્યંત ઝેરી વીછીના વાળેલા બે લાલચહુક તંખ.
- (4) અરે, કારતક મહિનાની ટાઢને પણ આજની સંધ્યાએ જાણો ફૂલગુલાબી બનાવી દીધી.
- (5) એ અંધારી રાતે ડેસાનું રોવું એવું લાગતું કે જાણો સામા કાંદાનો પેલો વગડો જ જાણો વલપતો ન હોય !

4. વ્યતિરેક અલંકાર :

જ્યારે ઉપમેયને ઉપમાન કરતાં કોઈક ગુણધર્મની બાબતમાં ચિદ્યાતું દર્શાવવામાં આવે ત્યારે તેને વ્યતિરેક અલંકાર કહે છે. સામાન્ય રીતે ઉપમેય કરતાં ઉપમાન ચિદ્યાતું હોય છે. પરંતુ આ અલંકારમાં ચિદ્યાતા ગણાતા ઉપમાનને ઉપમેય કરતાં ઊતરતું દર્શાવવામાં આવે છે, તેમાંથી ચમત્કૃતિ નીપજે છે. જેમ કે,

“દમયંતીના મુખ આગળ તો ચંદ્ર પણ ઝાંખો લાગે.”

આ ઉક્તિમાં ‘દમયંતીનું મુખ’ ઉપમેય છે અને ‘ચંદ્ર’ ઉપમાન છે. અહીં ઉપમેય ‘મુખ’ને ઉપમાન ‘ચંદ્ર’ કરતાં ચિહ્નિયાતું દર્શાવ્યું છે અથવા એમ કહી શકાય કે ઉપમાન ‘ચંદ્ર’ને ઉપમેય ‘મુખ’ કરતાં ઉત્તરતો દર્શાવ્યો છે. તેથી અહીં વ્યતિરેક અલંકાર છે.

- (1) સુદામાના વૈલવ આગળ તો કુબેર કોણ માત્ર ?
- (2) વરસે ઘડીક વ્યોમ વાદળી રે લોલ, માડીનો મેઘ બારે માસ રે !
- (3) કમળ થકીયે કોમળું રે, બહેની ! અંગ છે અનું !
- (4) એ કામિનીનો કંઠ સાંભળી, કોકિલા થઈ કાળી.
- (5) ગણિતમાં આંકડા ભૂસી શકાય, જિંદગીમાં એ ક્યંહી.

5. અતિશયોક્તિ અલંકાર :

જ્યારે ઉપમાન દ્વારા ઉપમેયનું નિગરણ કરવામાં આવે, એટલે કે ઉપમાન ઉપમેયને ગળી જાય, (પોતાની વાતને સચોટતાથી રજૂ કરવા સર્જક ઉપમેયનો ઉલ્લેખ જ ન કરે) ઉપમેયનો લોપ થાય અને માત્ર ઉપમાનનો જ નિર્દ્દેશ થાય ત્યારે પ્રસ્તુત અલંકારને અતિશયોક્તિ અલંકાર કહે છે. જેમ કે,

“મહારાજ ચંદ્રને નીરખતાં નીરખતાં પોતાના ચંદ્રની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા.”

અહીં ‘મહારાજની પ્રેયસી અથવા રાણી’ ઉપમેય છે. પરંતુ, તેની સુંદરતાને સચોટતાથી રજૂ કરવા કવિએ તેનો ઉલ્લેખ કરવાને બદલે માત્ર ઉપમાન ‘ચંદ્ર’ને જ રજૂ કર્યું છે. એટલે કે અહીં માત્ર ઉપમાન ‘ચંદ્ર’નો જ નિર્દ્દેશ થયો છે અને ઉપમેય ‘પ્રેયસી કે રાણી’નો લોપ થયો છે. એટલે કે ઉપમેય દ્વારા ઉપમાનનું નિગરણ થયું છે. તેથી અહીં અતિશયોક્તિ અલંકાર છે.

અન્ય ઉદાહરણ :

- (1) કાચે તે તાંતણે હરિજાએ બાંધી (પ્રેમ - ઉપમેય, તાંતણો - ઉપમાન)
- (2) આ કમૂરતા ઉત્તરશે ને આણુ વાળવા આવશે એટલે મારી કોયલ ઊરી જશે.
(દીકરી - ઉપમેય, કોયલ - ઉપમાન)
- (3) બીજી સાંજે તલાશમાં નીકળેલા સિપાઈની નજર એ બે બોકડાઓ ઉપર જ પડી.
(બે વ્યક્તિ - ઉપમેય, બોકડો - ઉપમાન)
- (4) મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂનું રે થયું. (આત્મા - ઉપમેય, હંસલો - ઉપમાન), (દેહ, શરીર - ઉપમેય,
દેવળ - ઉપમાન)

નીચેના અલંકાર ઓળખાવો :

- (1) જાણો એને મટચું હોય તેમ અમરતકાકી મંગુના લગ્નની યોજના પણ વિચારવા મંડી જતા.
- (2) દીકરાનાં બાળકો એમને દીઠાં ગમતાં નથી અને ગાંડા હીરાને છાતીએથી અળગો કરાતો નથી.
- (3) મહારાજ, આ તમારી પડ્જેના દીપડા ન રંજાડે તોયે ઘણું છે.
- (4) આશ્રયથી સયાજીરાવ મહારાજ ગોપાળદાસે ધરેલાં મીઠાં લીંબુ જેવા બોરને જોઈ રહ્યા.
- (5) ભગતનો અવાજ જોયો હોય તો વાંસળી જેવો.

પૂરક વાચન

1

પંડ્યનાં

નસીમ હરીશ મહુવાકર
(જન્મ : 23-4-1974)

તેમનો જન્મ ભાવનગરમાં થયો હતો. હાલ તેઓ મામલતદાર તરીકે ફરજ બજાવી રહ્યા છે. ‘અમે’, ‘ફરીથી’ એમના લઘુકથા સંગ્રહો છે.

‘પંડ્યનાં’, ‘ગુજરાતી લઘુકથા સંચય’માંથી પસંદ કરવામાં આવી છે. લઘુકથામાં માત્ર એક નાનકડા પ્રસંગ દ્વારા જીવનના કોઈ મોટા સત્યની વાત રજૂ થાય છે. ‘પંડ્યનાં’માં ડેશી એટલી ચિંતામાં છે કે ઘરમાં આવી જતા બધાં ગલૂડિયામાં એક કાળિયો હજી પાછો આવ્યો નથી, કારણ કે પંડ્યના એટલે કે પોતાના દીકરા તો મા-બાપની પાસે આવતા નથી. આ ગલૂડિયાં જ એવા છે કે રાતે પાછા આવી જાય છે. એમ એક નાનકડા પ્રસંગ દ્વારા ડેસા-ડેશીના જીવનની કરુણતા આ લઘુકથામાં ઉપસાવી આપી છે.

ડેશીનું મન ક્યારનુંયે આકળ-વિકળ થતું હતું. બીજાં બધાંય ગલૂડિયાં પાછાં આવી, ઢાળિયામાં જઈ, ટૂંટિયું વાળી પડ્યાં હતાં. એક કાળિયું હજુયે પાછું ફર્હું નહોતું. ડેશીનું મન કાળિયામાં અટવાયા કરતું હતું. રાંધતાં-રાંધતાં કેટલીયે વખત ઊભાં થઈ તેલી પાસે જઈને હાથનું નેજવું કરી મીટ માંડતાં, થોડી વારે બબડતાં-બબડતાં પાછાં ફરતાં. ‘કોણ જાણો કાળિયું કથાં વઈ જ્યું હશે ? કાંય જ્યું તો નય હોય ને ?’

ઘરના કામમાં જીવ પરોવવા ડેશીએ ઘણીયે મથામણ કરી જોઈ, પણ જીવ ન ચોંટ્યો તે ન જ ચોંટ્યો. એક વખત તો ઢાળિયામાં ટૂંટિયું વાળી બેઠેલાં બીજાં ગલૂડિયાંઓ પાસે જઈ ઠપકો આપતાં હોય એમ બોલ્યાંય ખરાં, ‘લ્યા, તમે કાળિયાને કથાં એકલું મૂકી આવ્યાં ?’ વળી લાંધી ઊભાં થઈ તેલી જઈ ઊભાં રહ્યાં.

હુક્કો ગગડાવી રહેલા ડેસા ક્યારનાયે ડેશીને તાકી રહ્યા હતા. કાળિયાની ચિંતા તો એમનેય થતી હતી. પણ ડેશીની મમત... ને હોય જ ને !

ઘણોયે વખત વહી ગયો પણ ડેશી તેલી પાસેથી હલ્યાં નહિ. ડેસા હુક્કો એક બાજુ મૂકી ડેશી પાસે ગયા.

‘લે હાલ્ય, હવે ખાઈ લે. કાળિયું આવી જાહે જ્યાં જ્યું હશે ત્યાંથી.’ પણ ડેશી હલ્યાં નહિ. ડેસા ફરીથી બોલ્યા, ‘આમ ચંત્યા કર્યે કાંય વળવાનું નથ. તું તો જાણો છોકરો વયો જ્યો હોય એવું કરેસ. ઈ તો આવી જાહે.’

ડેશી ભીની આંખે ડેસા સામું જોઈ રહ્યાં, થોડી વાર પછી ભારે હૈયે બોલ્યાં : ‘મારે મન તો આ ગલૂડિયાં જ..., હાંજ પડ્યે આપડું ઘર સે એમ હમજ પાસાં તો આવે સે, ને પંડ્યનાં તો...’ ડેશીના ગળે દૂમો બાજી ગયો. આગળ બોલી શકાયું નહિ.

શબ્દાર્થ

આકળ-વિકળ આકળ-વ્યાકળ, ગભરાયેલું; ઢાળિયું છાપરું; મમત જદ; પંડ્યનાં પોતાનાં; મથામણ પ્રયત્નો કરવા

મહાદેવભાઈ દેસાઈ

(જન્મ : 1-1-1892, અવસાન : 15-8-1942)

મહાદેવભાઈ દેસાઈનું વતન : દહેણા (જિ. સુરત) મહાદેવભાઈની ડાયરી (1 થી 17), સંત ફાંસિસ, બે ખુદાઈ ખિદમતગારો, વીર વલ્લભભાઈ વગેરે તેમનું મહત્વનું લેખન છે. અનુવાદમાં નોંધપાત્ર કાર્ય કર્યું છે.

સત્યને રસ્તે ચાલનારાએ કોઈની રાહ જોઈને બેસી ન રહેવું તેવી આ કાયની શીખ છે. સત્પંથે ચાલનારને અનેક વિધ્નો આવવાનાં. તેનાથી બધાં મોં ફેરવી બેસશે, શરૂઆતમાં સાથ આપનારા પણ ભીસ પડતાં પાછા ભાગી જશે, આગલો રસ્તો ન સૂઝતાં મુંજુવણ્ણો જ દેખાશે. આવે વખતે પણ પોતાની સાચી વાતને છોડી ન દેતાં મંજ્યા રહેવું. તકલીફો આવે તેને સહન કરવી અને આત્મસૂઝી રસ્તો કાપવો જોઈએ.

મૂળ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના બંગાળી કાયનો આ ગુજરાતી અનુવાદ વાંચીને ખુદ રવીન્દ્રનાથ પ્રસન્ન થયા હતા.

તારી જો હાક સુણી કોઈ ના આવે,

તો એકલો જા ને રે !

એકલો જા ને, એકલો જા ને

એકલો જા ને રે ! – તારી જો.

જ્યારે સૌનાં મોં સિવાય

ઓ રે, ઓ રે, ઓ અભાગી ! સૌનાં મોં સિવાય !

જ્યારે સૌએ બેસે મોં ફેરવી, સૌએ ડરી જાય :

ત્યારે હૈયું ખોલી -

અરે તું મન મૂકી

તારા મનનું ગાણ્યું એકલો ગા ને રે ! – તારી જો.

જો સૌએ પાછાં જાય,

ઓ રે, ઓ રે, ઓ અભાગી ! સૌનાં મોં સિવાય !

ત્યારે કાંટા રાને,

તારે લોહી નીગળતે

ચરણો ભાઈ એકલો ધા ને રે ! – તારી જો.

જ્યારે દીવો ન ધરે કોઈ,

ઓ રે, ઓ રે, ઓ અભાગી ! દીવો ન ધરે કોઈ;

જ્યારે ઘનઘોરી તૂષાની રાતે, બાર વાસે તને જોઈ;

ત્યારે આભની વીજે-

ઓ તું સણગી જઈને

સૌનો દીવો એકલો થા ને રે ! – તારી જો.

(‘આશ્રમ ભજનાવલી’માંથી)

શબ્દાર્થ

સિવાય બંધ થઈ જાય; રાને વગડે, જંગલમાં; નીગળતે ટપકતે; ધાને દોડી જા; બાર વાસે બારણાં બંધ કરે

પન્નાલાલ નાનાલાલ પટેલ

(જન્મ : 7-5-1912, અવસાન : 6-4-1989)

(સમય : 1912) ગુજરાતની પૂર્વ સરહદ આવેલા કુંગરપુર પાસેના માંડલી ગામમાં જન્મેલા શ્રી પન્નાલાલ પટેલે સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે ત્રણ ક્ષેત્રો જેણ્યા છે: નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા અને નાટક. ‘વળામણાં’, ‘મળેલા જીવ’, ‘માનવીની ભવાઈ’ વગેરે ગ્રામજીવનને લગતી અને માનવજીવનના સનાતન ભાવોને કલામય રીતે આલેખતી નવકલથાઓ, ‘વાત્રકને કાંઠે,’ ‘સાચાં સમજાં’ જેવી અનેક ટૂંકી વાર્તાઓ અને ‘એળે નહિ તો બેળે’ જેવી નાટ્યરચનાઓથી એમણે ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. માનવભાવોના એમના નિરૂપજીવાં અનુભવનું બળ વરતાય છે. એમને જ્ઞાનપીઠનો એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો હતો.

પ્રસ્તુત કૃતિમાં એક તરફ કૂતરી માટેની કાશીમાની લાગણી અને બીજી તરફ એમનું ઘવાયેલું અહ્મુ - એના તાણાવાળા, દુઃખાળના કપરા દિવસોની ભૂમિકામાં, લેખકે કલાત્મક રીતે ગુંથા છે. કૂતરીનું વર્તન અને કાશીમાના ભાવપલટા લેખકે બારીકાઈથી આલેખ્યા છે. કાશીમા પોતાની જાત સાથે વાત કરે છે ત્યાં કૂતરી માટેની એમની લાગણી, એને મારી તેનો પસ્તાવો, પોતાના અહ્મુ માટેની શરમ, મારે હાથે જ આવું થવા નિર્માયું હશે એવો નસીબવાદનો સથિયારો - એકસાથે કેવા કેવા ભાવો લેખકે નિરૂપ્યા છે, લોકબોલીની છટાઓ, એની લઢ્ણો દ્વારા લેખક એ કુશળતાથી કરી શક્યા છે.

ગામ સીમાડે ચાલતા રાહતકાર્ય ઉપરથી બપોરિયા રોટલા ખાવા આવેલાં ગામનાં માણસો ખાંધું કરીને વળી પાછાં કામ ઉપર ઊપડી ગયાં. કાશીમાએ પોતાના બેઉ દીકરાની વહુઓને પણ ખવરાવતાંકને સહુની સાથે રવાના કર્યા. રિસેસમાં ઘરે આવેલા દસ-આઠના બે પૌત્રોને પણ મૂઠી-મૂઠી મકાઈની ધાણી આપી કાઢી મૂક્યા: “ઊપડી જાઓ!, ઘંટ હવે વાગવામાં છે.” ને પછી સૂમસામ બની રહેલા વાતાવરણમાં કાશીમાએ કામ કાઢ્યું : ‘લાવ ત્યારે હુંય ગોળ ભાંગીને માટલામાં ભરી દઉં.’

આ વર્ષે તો જાણે દુકાળ હતો ને ગોળેય બારમાસી ખર્ચિરૂપે અધમજા જ લાયાં હતાં, પણ સારાં વર્ષોમાં જ્યારે અઢી-ત્રણ મજા ગોળ લાવતાં ત્યારે પણ કાશીમા ઘર-ફળીનું લોક સરોવરો થઈ જતું પછી જ એકાદ વહુની મદદ લઈને ગોળ ભરવા બેસતાં હતાં કે ન માગે છોકરાં યા ન કોઈ ગામ-ફળીનું માણસ આવી ‘ચાખી’ જુએ!

પણ કાશીમાએ જેવું રવા ઉપરથી કંતાન ખોલ્યું કે ચોપાડનાં નેવાં આગળ કાબરી કૂતરીએ ડોકું કાઢ્યું. સત્કાર કરતાં કાશીમાએ કહું પણ ખરું: “આવી પહોંચ્યાં તમે?... નઘરીને ગમે તેટલી હાડહાડ કરીએ પણ જવાની છે ઓછી હવે?.... એટલે રે’ નકર ભોકું જ ફોડી આપીશ, જો ઉબરામાં પેઠી છે તો.”

કાબરી બિખારીની જેમ અડધી ચોપાડે બે પગ ઉપર બેસી ગઈ. એના છ્યે આંચળ લીલા ચામડાની જેમ લટકી પડ્યા હતા. પેટનાં પાસાં એકબીજાથી બેટવાની અદામાં હતાં. આંખો ઊંડી ઊતરી ગઈ હતી. ભૂખનો માર્યા જીવ જાણો કે પાંપણોમાં આવીને વલવલતો લાગતો હતો.

માણસ જ્યારે એકલું હોય છે ત્યારે પણ મનની અંદર કંઈ ને કંઈ ચર્વણ ચાલતું હોય છે, તો કાશીમાને તો સામે સાંભળનાર કાબરી હતી ! બબડવા લાગ્યાં : ‘જાણું દું કે તારા પેટમાં શાસેય નથી. પણ મનેખ જેવા મનેખને જ કપરો કાળ આવ્યો છે ત્યાં કૂતરાં બિલાડાંની ક્યાં વાત કરવી ?’

કાશીમાની વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા માગતી હોય તેમ કૂતરી ચાર પગ માંડી હળવે હળવે બારણા તરફ પગ ઉપાડ્યા.

કંતાન પર ચોટેલા ગોળ વડાછોડવા વળેલા કાશીમાનું એ તરફ ધ્યાન જતાં વળી એને પડકારી : “જો હાં, કાબરી આજ તારું આવી બન્યું એમ નક્કી જાણજે, માનતી નથી પણ.”

કાબરીને જબાન હોત તો કહેત કદાચ : ‘તમે મને ઉબર ઓળંગવાની ના પાડી છે ને, કાશીમા આટલે તો બેસવા દો ને હુકમ માનતી હોય એ રીતે ઉબર લગોલગ બહારની બાજુએ વળી પછી બે પગ ઉપર બેસી ગઈ.’

કાશીમા અત્યારે ચિડાયેલાં ના હોત તો એમને જરૂર થાત : ‘બારણાની વચ્ચોવચ ટેકે બેઠેલી લાગે છેય કેવી મૂર્ખી !’ સફેદ અને કાળા રંગની કાબરી હતી પણ રૂપાળી પાછાં. કાશીમાએ તેની દયામજી આંખો જોઈને વળી કહું : “અહીં બેસીને ટટણ્યા વગર ફળી બા’ર નીકળીને વાડ્યો ઘંઘોળ તે કંદેય મળશો... તે દન બટકું રોટલો તને નાખ્યો ત્યારે બણેલો ભાઈ શું કે’ તો તો, ભૂલી ગઈ ?” કાશીમાનો વીસેક વર્ષનો દીકરો પાંચ ચોપડી ભક્ષ્યો હતો

ને કાશીમા એને ભણેલો કહીને સંબોધતાં હતાં.

આ સાથે કાશીમાને મહિના પર બનેલો આ પ્રસંગ યાદ આવ્યો. બે કોળિયા બૂઝ્યાં રહીને કાશીમાએ કાબરીને કકડો રોટલો નેવ આગળ નાખ્યો, ત્યાં કામ પરથી પાછો ફરે ભણેલો જોઈ ગયો. માને એ કદ્યા વગર રહી ન શક્યો : ‘અટલો રોટલો કોઈ મનેખને આપ્યો હોત તો કેવું, મા? કૂતરાં તો ઈધરઉધર શિકાર કરીનેય જીવી શકે?’

કોઈ ગુનો કર્યો હોય તેમ કાશીમાનું મોં પડી ગયું. દીકરા આગળ બચાવ કર્યો તે પણ લૂલા મને : ‘કરું, ભાઈ, જન્મારાની ટેવ છે તે કૂતરાને બટકું નાખ્યા વગર હોરો નથી વળતો!’

કાબરી મૂળેય કાશીમાની કૂતરી હતી. એ ગલૂડિયું હતી ત્યારે કાશીમાએ ફળીનાં છોકરાંને કહી દીધું હતું - ‘આ ગલૂડિયું મારું છે, છોરાં!’ ને ત્યાર પછી ફળીની મજિયારી કાબરી જોડે કાશીમાનું નામ જોડાઈ ગયેલું : ‘કાશીમાની કાબરી’. કાબરીની પહેલી સુવાવડ વખતે કાશીમાએ ફળીનાં છોકરાંને તુકડો પણ સુજાદેલો : ‘જાઓ, છોરાં, ફળીમાંથી ચપટી-ચપટી લોટ ને કાંકરી-કાંકરી ગોળ લઈ આવો. આ વાટકી લેતાં જાઓ તો આંગળી-આંગળી ધી આપશો. આપણે કાબરી માટે શીરો બનાવીશું.’

કાશીમાનેય ખબર ન પડી કઈ ઘડીએ કાબરી ઉબર ઓળંગી કમાડ સાથે લપાતીકને બેસી ગઈ હતી! કાશીમાના હૈયામાં ભયનો પ્રાસકો પથ્થર થઈને પડ્યો હતો. બબડ્યાં પણ ખરાં : ‘આજે અડી કરીને પેઢી છે તે ગોળનું રોકું લીધે જ કાં તો છોડવાની છે!’ ઓછું હોય તેમ ફળીમાં કાબરીએ કરેલાં આ પહેલાંનાં પરાકમ પણ કાશીમાના મનઃપ્રદેશમાં રમવા લાગ્યાં.

શરૂશરુમાં તો કાશીમાં કાબરીનાં આ પરાકમમાં પ્રણેતા નહીં તો સાક્ષી તો રહ્યાં જ હતાં. એક બપોરે દોલાભાઈનાં કમાડ નીચે માણસ જેમ આંગળાં નાખે એમ પગ નાખીને કાબરીએ અંદરનો ઉલ્લાણો ઊંચો કરી કમાડ ઉધાડ્યાં હતાં. એ જોઈને તો કાશીમાએ જાણ્યેઅજાણ્યે કાબરી માટે વાહવાહ કર્યું હતું. તો મોંઘી બહેનનું ધી ખાધું એ વખતેય નવાઈના બુરખા નીચે અભિમાન છુપાવતાં કાશીમાએ કહ્યું હતું : ‘આ કૂતરાની જાતને શી ખબર પડી કે ઘંટી તાજતા - તાજતાં મોંઘી બેન ઊંચે છે તો લાવ ઘરમાં પેસી જાઉં...’

આવે વખતે કાશીમા કૂતરીનો બચાવ કરતાં આડકતરી રીતે ફળીવાળાંને કહેતાં પણ હતાં : ‘ભાઈ, અત્યાર લગી તો આપણા બધાં કૂતરાને નાખવાનું પુણ્ય ગણતાં’તાં, એટલે ખાઈને ઊઠ્યા પછી કકડો નાખતાં’તાં, ને રાતનું વધ્યુંઘટયુંય કૂતરાને નાખતાં’તાં, પણ હવે તો, ‘કૂતરું શું દૂધ દેવાનું છે? નાખો ડોબાને કે છાપૈકું દૂધ વધારે મળશો.’ એમ કહીને કૂતરાને ખસતાં કર્યો. પછી ભૂખનાં માર્યા કૂતરાંએય મનેખની પેઠે ચોરવાની ને છાનેમાને ખાવાની કળા શીખવા માંડી લાગે છે!”

કાશીમાના ભણેલા દીકરાએ એ વખતે પણ કાશીમાની વાત કાપેલી : ‘ખરુસ્તો, મા! કૂતરાને નાખ્યે શું પુણ્ય મળવાનું? આપણી ફળીમાં જ ચાર કૂતરાં છે તો ભારતભરમાં કેટલાં કૂતરાં હશે? અને લાખો કૂતરાં કેટલું ધાન ખાતાં હશે? તેમ જ કો’ હવે, આ બધું ધાન જો માણસોને મળે તો એ પુણ્ય મોટું કે કૂતરાં ખાય એ પુણ્ય વધારે?’

કાશીમા ભણેલા સામે દલીલ ન કરતાં આટલું કહીને ચૂપ રહેલાં : ‘તમારું ભણતર જે કે’ એ સાચું, ભાઈ! અમારું ગણતર હવે શું કામમાં આવવાનું?’

પણ આ પછી ભણતરના ગણતરનો વિરોધ કરતાં હોય એ રીતે અવારનવાર બબડ્યા કરતાં : ‘ના, ભાઈ, ના! ધરતી કંઈ એકલા મનેખના બાપની નથી.... આય બધા ભગવાનના પેઢા કરેલા જીવો છે. ઢોરઢાંખર ને કૂતરાં બિલાડાંની જંજાળ જ ન હોય, તો આપણે જ વિચાર કરો ને, એકલમૂડિયું મનેખ લાગે કેવું?’ કાશીમાએ અહીં વિચિત્ર એવી ઉપમાય ઉચ્ચારેલી : ‘બોડારોડા માથા જેવું !’

આજે પણ કાશીમાએ ગોળ જોઈને ટટળી રહેલી ભૂખી-ડાંસ કાબરીને જોઈને આવી જ વાત ઉચ્ચારી : ‘ઢોરાં જેમ આપણે પાલે પડ્યાં છે એમ કૂતરાં. બિલાડાંય આપહી જ માયા છે ને?... આપણાને તો, ભાઈ, છોરાં વગરનો અવતાર, બિલાડી વગરનું ધર ને કૂતરાં વગરની ફળી ત્રણેય સરખાં-સૂનાંસટ જ લાગે છે!’ ને વળી એમણે કાબરીને સલાહ આપી : ‘સમજ, લૂંડી, સમજ ! સરાયાં વરસોય હવે તમારા માટે કપરાં છે, તો આ વળી દુકાળનું વરસ છે.. સમય જરા ઓળખ ને ધાનની લાલચ મેલીને ઊપરી જ સીમમાં. ભગવાને તને દાંત આપ્યા છે તો ચાવણુંય આપશો. જો....લે, આટલી કાંકરી લઈને નીકળ મારી આંખો આગળથી, નઘરી! ટટણ્યા વગર ને લોહીનાં શેકણાં કરાવ્યા વગર.’ ને કાબરી તરફ કાશીમાએ સોપારી જેવડી ગોળની એક કાંકરી નાખી.

નાખ્યા પછી જ કાશીમાને જ્યાલ આવ્યો કે કાંકરી જેવી કાબરી પાસે નાખી એવી ઉબર બહાર નાખી હોત

તો ટાંટિયો કેવો ઘરમાંથી નીકળી જત! અરે! કામબરી જેવી કંકરી લેવા જત એવાં અહીં પોતેય ઉઠતાંકને ઘંટીનું પાટિયું લઈ શક્યાં હોત.

ને પોતે કરેલી ભૂલ ઉપર પછતાતાં કાશીમા વળી કાબરીને પટાવી રહ્યાં : “જા, હવે નીકળ હેડ.”

પણ કાબરી તો ચાર પગ માંડી, કંકરી ખાઈને હોઠ પર જીબ ફેરવતી વળી પાછી - ચીઠ બેગું હાસ્ય કરતાં કાશીમા જ બોલી પડ્યાં : “આ પાછી થાંગ-બોકડો થઈને બેઠી! હું જાણું કે કંકરી ખાઈ જશે, ત્યારે રંડ તો જવાની ક્યાં વાત, વેંતેય ઉલટી આગળ આવી!” ને દાઝે ભરાયેલાં કાશીમાએ તબેથો ફટકાર્યો. પણ ચીકજા હાથમાંથી છૂટેલો તબેથો તો કાબરીનાં ઓવરાણાં લેતો માથા ઉપરથી પસાર થઈ ચૂલા આગળ જઈ પડ્યો. કાબરીનું એક રુંવાજ્યું ફરક્યું નહિ.

કાબરીની સિકલ પણ હવે ઘરાયેલા વાધ જેવી લાગતી હતી. પાંપણોના પટપટાવ વચ્ચે એની એકાગ્ર આંખો જોતાં કાશીમાનો ભય પણ વચ્ચો: બગલું જાણે પાછી પર જાણુંબંધું છે, ને હમણાં કાં તો ડ્બૂક દઈને પડે એટલી જ વાર છે.

ત્યાં જ કાબરી ઉલ્લી થઈ. ખચકાટભર્યા ડગ પણ તસુતસુ જેટલાં ઢૂંકાં છતાંય મક્કમ એવાં ભરવા લાગી.

દાખલાર્યા કાશીમાએ જાળ જેવી રાડો પાડી : “જો હાં, કાબરી આ માટલું જ માથામાં પછાડીશા!”

પણ પા પા પગલે આગળ વધતી કાબરી હવે બહેરી બનેલી લાગતી હતી... કાશીમાનું અસ્તિત્વ પણ દૂરની બાબત બની ગયું. ગોળનું પેલું આ તરફ પેલું નારિયેળ જેવડું રોડું જ હવે તેનું એકમાત્ર લક્ષ્ય હતું.

કાશીમા પામી ગયાં : ‘લીધું રોડું કાં તો!’ ને કાળભર્યા કાશીમાએ હાથમાંનું ગોળનું રોડું એવા જોરથી ફટકાર્યું કે-રોડું વાગતાં કાબરીથી ‘કાઉ’ થઈ ગયું ને ‘કાઉ’ કરતાં ફાટેલું મોં રોડાં ઉપર મંડાઈ ગયું!

“હાય હાય” કરતાં કાશીમા વીજળીની જરૂરે ઉભાં થયાં, પણ એમને બે પગ હતા, કાબરીને ચાર હતા ! એ પહોંચ્યાં ઉબરે ત્યાં કાબરી પહોંચી સામા ઘેર. પાછળ દોડતાં કાશીમા હજુય બૂમો પાડતાં હતાં : “હાય હાય, શેર ગોળનું રોડું લઈ ગઈ! દોડો, છોરાં દોડો કોઈ!”

પણ દોડે એવાં ફળીનાં બધાં છોકરાં નિશાળમાં પુરાયેલાં હતાં. કોડા દોડે? ઈધર-ઉધર નાનાં-નાનાં ભૂલકાં રમતાં હતાં એ તો જાણો તમાસો જોતાં રાજ થયાં : ‘કુતુ કુતુ કાશીમા... કુતુ...કુતુ... કાશીમા.’

સામે ઘરેથી ડાખાભાઈ ને બાજુના ઘરથી મોંઘીબહેન ઘરમાંથી બહાર નીકળી આવ્યાં, પણ એય કાશીમાની રોડું માર્યાની કથની સાંભળી પેટ પકડીને હસવા લાગ્યાં.

ડાખાભાઈએ ડામ તો બેચાર ચોડી દીધા : “પાણ્યું કૂતરું પગે વળગે તે આનું નામ, કાશીમા! મારો ગોળ ખાઈ ગઈ ત્યારે લઈ લઈ ને હું નીકળ્યો’તો, પણ તમે જ મને કે’વા લાગ્યાં, ‘હોય, ડાખાભાઈ, એ તો કૂતરી છે, પણ આપણો તો મનખે છીએ - શમાવ કરો!’ તો તમેય હવે શમાવ કરો, કાશીમા! જાઓ ઘેર, નકર કમાડ ઉઘાડું છું ને કાબરીનો વસ્તારેય એ ફરે ફળીમાં પાછો!”

કૂતરીને રોડું માર્યાની ને એ રોડું લઈને કૂતરી પલાયન થઈ ગયાની વાત કાશીમાએ કરતા તો કરી દીધી, પણ હવે એમને ખ્યાલ આવ્યો કે હાથે કરીને પોતાની મૂર્ખવિદ્યા બહાર પાડી : ને કોધનાં માર્યા પાગલ સરખાં કાશીમાએ કાબરીને સંભળાવતાં હોય એ રીતે ખેતરો તરફ બૂમ પાડી : “એ ગોળ ખાઈને હાડકાં કાઠાં કરી લે હેડ ત્યારે!” ને ચાલતાં થયાં બબડતાં-બબડતાં : ‘યાદ રાખ હેડ, તને દાવમાં લેતાં કેટલી વાર મને?’ ચપટી પણ વગાડી....

બીજી જ બાપોરે કાશીમાના સંકજામાં કાબરી ફસાઈ પડી. એ જાણો કે ઘર વચ્ચે રોટલાનો કકડો મૂકી છોકરું કોઈ આધુંપાછું થયું છે, તો દબ્યે પગે-એને શી ખબર કે રિસેસનો ઘંટ તો હમણાં હજ વાગવામાં છે ને છોકરાંનો મૂકેલો રોટલો નથી પણ આ રોટલો તો-

દબ્યે પગે બારણામાં દાખલ થઈને જેવો રોટલો લેવા ગઈ એવાં જ બારણાં બિડાઈ ગયાં!

પછી તો દોઢ હાથ લાંબા ઘંટીના પાટિયાના કોખભર્યા પ્રહારો ને કાશીમાનું ગાલિપ્રદાન : ‘લે, ખા ગોળ... ખા લે... સુવાવડનો શીરો, લે...’

કાબરીના આર્તનાદ ને રિસેસમાંથી ઘેર આવેલાં ફળીનાં છોકરાંની બારણાં ઉપર ધમાધમ ને બરાડા : ‘કાશીમા, ઉધાડો! કાબરીને ન મારો, મરી જશે, કાશીમા, જવા દો, હવે...’. જ્યારે પૌત્રો તો વળી રાડો પાડતા રડતા પણ હતા : ‘મા, રે’વા દો, મા! કાબરી મરી જશે...’

કમાડ ઉઘાડ્યું ને લથટિયાં ખાતી બહાર નીકળતી કાબરી ઉપર વળી એક છેલ્લું પાટિયું : “લેતી જા, લે ગોળનું રોડું! મીં તો તને સુવાવડમાં શીરા કરીને ખવડાવ્યા ને મારું જ રંડ નાક લઈ ગઈ....”

બેબાકળાં બની રહેલાં નિશાળિયાંને સમજ ન પડી – રણચંડી સરખાં, પસીને નાહેલાં કાશીમા હંફતાં હંફતાં લડતાં હતાં કે રડતાં હતાં! - કાશીમાએ છોકરાંનેથી પડકાર્યા : ‘વેરાઈ જાઓ, નકર તમનેથી એકએક દઈ વાળીશ, હં...’

છતાંથી છોકરાંએ હિંમત કરી, એકે લીધી થાળી, બીજાએ વાડકી લીધી. પહેલી શરૂઆત ડાદ્યાભાઈના નમાયા ને એકના એક દીકરાએ પોતાના ઘેરથી કરી. અને પછી એ સામી હારમાં છ સાત આ નિશાળિયાં ને બેચાર બીજાં ફાલતુ છોકરાંની આખીય મંડળી, ‘‘લાવો, કકી, ચપટી લોટ, કંકરી ગોળને આંગળી ધી આપો... કાબરી માટે શીરો કરીશું.’’ એમ કહેતી ને સીધું ઉઘરાવતી ઘેર ઘેર ફરી રહી. કોઈ કંઈ કકળતું તો આખીય ટોળી ચૂપચાપ સાંભળી લેતી..

કુંભી પકડી નેવાં આગળ ઊભેલા કાશીમાના પૌત્રોની નજર એ મંડળી પાછળ ફરતી હતી.

કાશીમાને કરવાનીય ગંધ આવી હતી – સામે ઘેર ડાદ્યાભાઈને ત્યાં થાળી ફરતી જોઈ હતી ત્યારથી – નમાયા સરખા પૌત્રોની સિકલ પણ પારખી હતી. એક બે વાર બહાર આવી ફળીમાં ફરતાં છોકરાંની નોંધ લેતાં ત્રીજી વારનાં ડોકિયાં વખતે સવાલ કર્યો : ‘‘કેમ’દ્યા, તમે બે ભાઈ સૂનમૂન થઈને ઊભા છો?’’

“અમથા.” મોટાનો અવાજ રિસામણો હતો.

“ફળીનાં છોકરાં નથી રમાડતાં?”

“ક્યાં રમે છે છોકરાં?”

“ઘેરઘેર ફરે છે ને?” કાશીમાએ પોતાની હારમાં આવેલાં તરફ નજર પણ નાખી.

“કાબરી માટે શીરો કરવા ઉઘરાણું કરે છે એ તો.” મોટો જ જવાબ આપતો હતો.

કાશીમાએ કાબરી પરના હેતને દળીદળીને સારી પેઠે ‘‘ગોળ’’ ખવડાયો હતો, પણ એટલી હે તો નો’તાં ગયાં કે કાબરીનું કોઈ અંગ ભાંગે કે લોહી નીકળે! કહ્યું : ‘‘એવું શું કાબરીને લોર વાગ્યું છે?’’

“લોર તો નહીં પણ માથું જ કૂટી ગયું છે, ખાતી જ નથી.”

કાશીમાને ઘ્યાલ આવ્યો. કેડ ઉપર પડતા પાટિયા વચ્ચે એક વાર કાબરીએ માથું નાખ્યું હતું ને કડાક અવાજ ઊઠ્યો હતો. નિઃશ્વાસ નાખતાં બબજ્યાં : ‘‘ઓ! તો તો કાબરી સારુ શીરો કરે છે! પણ તારે જરા પૂછવું’તું કે કાબરી માટે શીરો કરવાનું શિખવાઝ્યું’તું કોણે પેલું? આજે બધાં કાબરીનાં વાલેશારી થઈને નીકળી પડ્યાં છો, પણ...’’ કાશીમાનો અવાજ તૂટ્યો. બારણા તરફ વળેલો પગ ધરતી પર પડ્યો ખરો, પણ જીવ એમનો ચકડોણે ચઢ્યો હતો. જાડુ લઈને વાળવા વધ્યાં ત્યારેય બડબડાટ ચાલુ હતો : ‘‘કાબરી જ રાંડ દાવે આવી’તી! મી એને ફરીફરીને ચેતવી’તી કે સો ફેરા મી તને મારામાંથી છોડાવી છે, પણ મારા મારમાંથી તને કોઈ નહીં છોડાવે હાં! પણ મૂર્ખની કૂંડાળી મારા હાથે જ લખાયેલી તે... પેલા અવતારની વેરવણ થઈને તીં જ મારો શીરો ખવડાવેલો ધોઈ આપો...’’

બારણા સામે મંડળી આવી. એકબીજાના પાસમાં લપાતી, આડી નજરે બારણા તરફ જોતી ને ચોરની પેઠે પગલાં માંડતી પસાર થઈ ગઈ.

કાશીમા વીફર્યો. હાથમાંથી જાડુ નાખી, આવ્યાં હતાં તો મંડળીને તતડાવવા પણ બોલતાંબોલતાં અવાજ એમનો ફાટી ગયો : ‘‘કેમ, છોરાં... મારું ઘર ટાખ્યું...બાઈ?’’

કુંભીએ જડાઈ રહેલા બેઉ પૌત્રોને જીવન પ્રકટયું. મોટાએ હંક પાડી : ‘‘દલપા, મારી મા બોલાવે.’’

બીજો બોલ્યો : ‘‘ફાળો આપે.’’

દલપો ગંયવાયો. બાપડો ગંગળાતા અવાજે ગુનેગારની પેઠે બોલ્યો : ‘‘આ તો, મા, કાબરીનો ફાળો છે!’’

‘‘અલ્યા, કાબરીનો ફાળો ને મારું ઘર ટાળવાનું, છોરાં?’’ કાશીમાએ હસતું મોં ઘણંય રાખ્યું, પણ રૂદનનો ઊભરો એવો પ્રબળ હતો કે ખચકાઈને ઊભેલી મંડળીમાંથી બે ચાર છોકરાંને તો ઊલટાનો ભય પેઠો : ‘‘છેતરીને બોલાવે છે, લ્યો!’’

સાફ કરેલું ગળાનું રૂદન આંખોમાંથી ઊભરાતાં કાશીમાએ બારણાં તરફ મોં કરતાં વળી કહ્યું : ‘‘લાવો હેંડો થાળીવાટકો.’’ પણ છોકરાંને તો કાશીમાનો આ અવાજ પણ દોદળો લાગ્યો. અણસમજુ એવાં છોકરાંને એ દોગળો પણ લાગવા માંડ્યો. સમજુ એવા દલપાએ કહ્યું : ‘‘હેંડો, સાચકલો ફાળો આપે છે!’’ એક બેએ એનું ખમીસ જેંચ્યું : ‘‘ઉંહું થાળી બાળી નાખી આપશે હોં!’’

દલપાએ જોયું તો કાશીમા બાચકો ભરીને લોટ લાવ્યાં હતાં. ફટ એણો પગ ઉપાડ્યો. ‘‘હેંડો લ્યો, સાચકલો આપે છે!’’

લોકોની ચપટી ને કાશીમાનો બાચકો ! છોકરાં તો જોતામાં જ ક્ષોભ, બીક બધું ભૂલી ગયાં ને ઘૂઘરાનું જૂમખું આખુંય જાણે ધરમાં પેહું. પૌત્રો પણ સાથે જોડાઈ ગયા.

અને પછી તો બીજા ધરની કંકરીઓ ને કાશીમાનો ગોળનો કંકરો. બીજા લોકોની આંગળી ને કાશીમાનું આંગળું, સીંહું આપતાં બોલતાં હતાં તે પણ છોકરાંને તો મધ્ય જેવું મીહું લાગતું હતું : “‘ગોળ ગયો એનો વાંધો નો’ તો, પણ મૂર્છિએ મારી વાત કરાવી એની મને જાણ ઉઠી... મને પાછું એમય થયું, ધરની બિલ્લી મારાથીય ખાઉં? એટલે પછી હું બધું – ડાખાભાઈ જેવાને કેતી’તી કે ફૂતરું બચકું ભરી જાય પણ કંઈ મનેખથી એને ભરાય છે? પણ આ મૂર્છિની કુંડળીએ જ મને ભૂલવી દીધી.”

અને પછી તો છોકરાંને એ સમાચાર પૂછવા લાગ્યાં : “‘બહુ વાગ્યું છે, દલપા, એને? મારતી’તી તો હું કેડોમાં, પણ એ મૂર્છ માથું વચ્ચે ઘાલી ગઈ! આંખો તો પટપટાવતી’તી ને? તો તો હવે વાંધો નથી...”

પણ ધી આપતાં-આપતાં વળી કાશીમા છોકરાંને વીફરેલાં લાગ્યાં. કે’ છે : “અલ્યાં છોરાં! શું કામ કાબરી જિવડાવવી છે? છો ને મરી જતી ને છો ને મને ગોજ લાગતી!”

છોકરાં-દલપો સુધ્યાં-એકમેક તરફ તાકવા લાગ્યાં. થાળીવાળો છોકરો તો દલપાના ઈશારાની જાણે રાહ જોતો પગની લાલમ ખેંચે એટલી જ વાર હતી.

ત્યાં તો ક્ષણોક થંભી કાશીમાએ કહ્યું : “ફળીમાંથી કોઈ એને ખાવાનું તો નાખતું નથી!” ઉમેર્યું : “નાખે તો બટકુંક રોટલો. ત્યારે છો ને બાપડી ટાંટિયા તાણતી મરતી!”

દલપો બેદ પામી ગયો. બોલ્યો : “ના કાશીમા!” છોકરાં સામે જોઈ બોલ્યો : “અમે આજથી નીમ કર્યો છે : અમારા ખાવામાંથી એક કોળિયો કાબરીનો.” છોકરાં પાસે દલપાએ હુંકારો માગ્યો : “હેં ને, છોરાં?”

કાશીમાનું ધર જાણે કે નિશાળ હોય તેમ એકી અવાજે છોકરાંનો હુંકારો મખ્યો : “એક કોળિયો કાબરીનો.”

“સવાર સાંજ.” દલપો બોલ્યો.

“સવાર સાંજ” છોકરાંએ પડ્યો પાડ્યો.

“તો તો ખરી વાત!” વાઢી સાથે રસોડા તરફ ફરતાં કાશીમાનો અવાજ પણ આહ્લાદથી ભરેલો હતો. રસોડામાં પ્રવેશતાં એમણે પણ છોકરાંની તાનમાં તાન પુરાવી : “તમારો એક તો આપણા બે કોળિયા, જાઓ.”

ને કાશીમાના આ હુંકબર્યા શબ્દો એને ત્રણ ધર જેટલો ફાળો લઈને ધર બહાર નીકળેલાં છોકરાંનેય હવે તો કાશીમાના વાંકને બદલે કાબરીનો વાંક જ દેખાવા લાગ્યો : “કાબરીભાઈ જ મારનાં ધરાક હતાં, કાશીમાનેય ખાઉં! પછી માર જ ખાય ને?”

ઓછું હોય તેમ ગુસ્પાસ કરતાં ને એક કોળિયાનો પાકો નીમ કરી દલપાને ઘેર જઈ રહેલાં આનંદઘેલાં છોકરાંને કાને બારડામાંથી ડોકું કરતાં કાશીમાનો અવાજ પડ્યો : “એ છોરાં! કાબરી શીરો ન ખાય તો મને બોલાવજો... કેવોક નથી ખાતી જોઉં!”

ને કાશીમાનો આ ટહુકો સાંભળી છોકરાંનાં ઉરમાં જ નહીં, ફળીમાં પણ આહ્લાદનું એક હળવું મોજું ફરી વધ્યું. ડાખાભાઈએ કહ્યું પણ ખરું : “કાશીમાય ખરાં લાગે છે. એક પા માર માર્યો ને બીજી પા હવે શીરો ખવરાવી કૂતરીનાં પાછાં મનામણાંય કરવાં છે!”

(‘પન્નાલાલ પટેલની વાર્તાઓ’માંથી)

શાખાર્થ

ખર્ચી વપરાશ; ચોપાડ ઓશરી; નઘરી નઠોર; ભોડું માથું; ચર્વણ ચાલતું હોય છે વિચારો ઘોળાયા કરતા હોય છે; વણાછોડવું ઉખાડવું; ટેકે બેઠેલી બે પગ ઊભા રાખીને બેઠેલી; ઘંધોળ ફંફોળ; નેવ નેવું; હોરો ધરપત, શાંતિ; મજિયારી સહુની સરખી માલિકીની; અડી હઠ; પ્રણોતા પ્રેરનાર; છાપકું ચાપું, હથેળીમાં સમાય એટલું; ગણતર વ્યવહારનું જ્ઞાન; એકમૂર્છિયું એકલદોકલ; બોડારોડા સાવ બોડા, મૂઢેલા; પાલે પડ્યાં છે આશ્રયે આવીને રઘ્યાં છે; સરાયાં ફળદુપ; શમાવ ક્ષમા; કુંભી મકાનની થાંબલી; લોર મૂર્છા આવવા જેવું વાગ્યું છે; દોઢળો ખોખરો; દોગળો લુચ્યાઈભરેલો; ગોજ પાપ; લષ લાઠી; નમાયો મા વિનાનો, અહીં નિરાશ; મારનું ધરાક માર ખાવા યોગ્ય; થડિગ બોકડો (ઉંચું થઈ) થનગનતું

કુમારપાળ દેસાઈ
(જન્મ : 30-8-1942)

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના સાયલા ગામના વતની શ્રીકુમારપાળ દેસાઈનો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો. તેઓ ગુજરાતીના અધ્યાપક હતા. વાર્તા, બાળ-સાહિત્ય અને પ્રૌઢ સાહિત્યમાં એમનું નોંધપાત્ર આર્પણ છે. “અખબારી લેખન” અને “સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ” એ બે એમનાં ઉલ્લેખપાત્ર પ્રકાશનો છે. કવિ આનંદધન વિશેનો સંશોધનગ્રંથ અને શબ્દસંનિધિ એ અભ્યાસલેખોના સંગ્રહો છે. “અપંગના ઓજસ”માં એમણો અપંગ વ્યક્તિઓની સિદ્ધિઓને આકર્ષક રીતે રજૂ કરી છે. વર્તમાનપત્રોમાં તેઓ નિયમિત રીતે લોકલોગ શૈલીમાં કટારો લખે છે. રમત-ગમત એમના ખાસ રસનો વિષય છે. હાલ તેઓ “ગુજરાત વિશ્વકોશ”માં મુખ્ય કામગીરી સંભાળવા સાથે લેખનકાર્ય કરી રહ્યા છે.

આ નિબંધમાં લેખકે નિંદા કે ટીકાને ગૌણ ગણીને, તેમાંથી ઉપયોગી બાબત ગ્રહણ કરવા ઉપર ભાર મૂક્યો છે. પુરુષાર્થી અને મોટા મનવાળા માણસો ટીકાથી ડરતા નથી. અંતે જતાં તેઓ સાચા હરે છે. ટીકાને કેવી રીતે જોઈ શકાય તે લેખકે સચોટ રીતે સમજાવ્યું છે.

જગતમાં ક્યાં કોઈ માનવી, મહાત્મા કે ઈશ્વર નિંદામુક્ત રહી શક્યા છે? બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથ ‘ધર્મપદ’માં કહ્યું છે કે લોકો વાચાળની નિંદા કરે છે, થોડું બોલનારાની નિંદા કરે છે અને મૌન રહેનારાની પણ નિંદા કરે છે. પછી નોંધે છે કે ‘જગતમાં એવો કોઈ પણ નથી કે જેની નિંદા કે ટીકા કરવામાં આવી ન હોય.’ ટીકાના વૃક્ષને જેટલું ઈર્ષાનું ખાતર મળે, એટલું વૃક્ષ વિશાળ થાય, કટુ ફળ આપતું જાય. કેટલીક વ્યક્તિઓને સારી વાત કરતાં આવડતી નથી, નિંદા કરતાં જ ફાવે છે.

કોઈ પણ ઘટના બને, પછી તે ગમે તેટલી યોગ્ય, ઉપયોગી કે લાભદાયી હોય, તેમ છતાં કેટલાક માણસો દરેક ઘટનાની ટીકા કરવાના એમના જન્મસિદ્ધ અધિકારને આંચ આવવા દેતા નથી. આપણે ત્યાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ રાજકારણ અને ડિકેન્ટની સમીક્ષક હોય છે. મનની હતાશા અને દાખિની નકારાત્મકતા ટીકાનો આધાર છે. વળી આપણે ત્યાં તો ટીકા કરવાના ઘણા માર્ગો અને ઉપાયો મળી રહે છે. વ્યક્તિની જ્ઞાતિને અનુલક્ષીને ટીકા થાય છે તો એની જ્ઞાતિને અનુલક્ષીને પણ ટીકા થઈ શકે છે. એનો પહેરવેશ અને એની જીવનરીતિને ધ્યાનમાં રાખીને પણ ટીકા થઈ શકે છે. ક્યારેક કોઈ બ્રાન્ટ ધારણા કે સ્વરચિત કલ્પનાના માધ્યમથી પણ ટીકા થતી હોય છે. અરે, જો વ્યક્તિ પોતાના વિશે થયેલી એક એક ટીકા સાંભળે તો એમાંથી બચવા માટે એને ઉનિયલ ડિફોની નવલકથાના પાત્ર રોબિન્સન કૂઝોની માફક દૂરના ટાપુ પર એકાંતવાસ વેઠવો પડે. લોકમાન્ય ટિણક સવારે ચાના સમયે અખબાર વાંચતા હતા અને કહેતા કે ‘ચાની સાથોસાથ હું મારી ટીકાઓને પણ પી રહ્યો છું.’

ચાર્લ્સ ડાર્વિનના પિતા રોબર્ટને સ્વખ્યે કલ્પના નહોતી કે પોતાનો પુત્ર જગતમાં પરિવર્તન લાવનારો બનશે. આથી એમણો એક પત્રમાં પુત્રને લખ્યું, ‘તું આખો દિવસ નિશાનબાળ પાછળ તથા કૂતરાઓ અને ઉંદરો પકડવામાં ગાળે છે. બીજી કોઈ બાબતની તને કશી દરકાર નથી. તું તારી જાત માટે એને તારા કુટુંબને માટે કલંકરૂપ છે.’ ચાર્લ્સ ડાર્વિને એના ડોક્ટર પિતાની ઉજ્જવળ કારકિર્દીની ઈચ્છાને બદલે પોતાના અંતરના અવાજને અનુસરીને અવલોકનની કળાને વિકસાવી અને ઉત્કાંતિવાદનો પ્રાર્થોતા બન્યો. પાંચ-પાંચ વર્ષ સુધી ડાર્વિને પ્રકૃતિનો અભ્યાસ કર્યો. સાહસભરી સફરો ખેડી, વેરાન ટાપુઓની મુલાકાત લીધી. ખડક, જીવજંતુ, પ્રાણીઓ અને અશ્મીઓનો સંગ્રહ કર્યો. આ બધું કરતી વખતે ડાર્વિનને ટીકાનો સામનો કરવો પડ્યો, પરંતુ એ પછી એ જ ડાર્વિનને પિતાની ચાહના પણ મળી.

ટીકા સ્વપ્રશંસાનો ટૂંકો માર્ગ છે. અન્ય વ્યક્તિથી પોતાની સરસાઈ કે ઊંચાઈ સિદ્ધ કરવા માટે ટીકાનો માર્ગ અપનાવનારા અનેક મળે છે. તેઓ ટીકાનો ઉપયોગ પોતાની અશક્તિના ઢાંકપિછોડા માટે કરે છે. બહાઈ ધર્મમાં તો મનુષ્યના મોટા અવગુણ અને સૌથી મોટા પાપ તરીકે પરાયી નિંદાને ગણવામાં આવી છે. અન્યની સિદ્ધિઓ ઓછી આંકવા માટે ઘણા ટીકાનું રખ્યું રહીને સતત ભૂસતા જ રહેતા હોય છે. પુરુષાર્થી ઉદ્યોગ-સાહસિકે વિકાસ સાધ્યો હોય, ઉદ્યોગમાં સફળ થાય હોય તો એને બિરદાવવા જોઈએ, પરંતુ ટીકાનું માનસ ધરાવનારો, તો, ‘અરે દેશના આવા આવા મોટા ઉદ્યોગપતિઓ સામે આ તો કશી વિસાતમાં નથી’. એમ કહી એને વખોડવાનું જ કરે છે.

નિંદાખોરની દસ્તિ કેવી હોય? આ માટે મહાકવિ કાલિદાસને જ યાદ કરવા પડે. ‘રઘુવંશ’ મહાકાવ્યમાં ‘નિર્મળ ચંદ્રમા પર પડેલી પૃથ્વીની છાયાને ચંદ્રમાનું કલંક કહીને એને લોકો બદનામ કરે છે.’

આવી ટીકાનો ઉત્તર કઈ રીતે આપી શકાય? કેટલાક લોકોએ આવા ટીકા પત્રોને પોતાના અભ્યાસખંડની દીવાલ પર રાખ્યા હતા. જનરલ મેક આર્થરે એમની ટીકા કરનારો એક પત્ર યુદ્ધ દરમિયાન એમની મુખ્ય છાવણીની પર ટાંગ્યો હતો. વિન્સ્ટન ચર્ચિલે તો નોંધ્યું કે ‘જો હું મારી દરેક ટીકાનો જવાબ આપું, તો જિંદગીમાં બીજું કંઈ જ કામ કરી શકું નહીં.’ એષે કહ્યું, ‘મારો હેતુ તો હું મારી દસ્તિએ જે યોગ્ય લાગે તે કામ કરી રહ્યો છું. મારા મૃત્યુ સુધી સારી રીતે કરતો રહીશ.’

સંત કબીરે તો નિંદકનો ઘણો મહિમા કર્યો છે અને કહ્યું છે કે એને ઘરના આંગણામાં કુટિર બાંધીને રાખવો જોઈએ. કારણ કે સાબુ અને પાણી વિના એ તમને નિર્મળ કરે છે. અને ગાલિબ જેવા તો,

‘ન સૂનો, ગર બૂરા કહે કોઈ, ન કહો, ગર બૂરા કરે કોઈ.’

આવી નિંદામાંથી પ્રશંસા પણ શોધી શકાય. જેમ જેમ નિંદકના વ્યક્તિત્વને ઓળખો છો, તેમ તેમ એમાંથી તમારી પ્રશંસાના અંશો પણ મળે. બાકી તો તમે ‘હેલ્પેટ’માં શેક્સપિયરે કહ્યું છે તેમ ‘બરફ જેવા નિર્મળ હો અને હિમ સમાન પવિત્ર હો તોપણ લોકનિંદાથી બચશો નહીં.’

મહાત્મા ગાંધીજીએ આપણી નબળાઈઓ વિશે વારંવાર કહ્યું હતું. અસ્પૃશ્યતાને હિન્દુ ધર્મનું કલંક ગણાવ્યું હતું. એથી એક માણસે ગુરુસામાં આવીને ગાંધીજીને પત્ર લખ્યો. તેમાં ગાંધીજીની ટીકા તો કરી હતી, સાથે અપશંદો પણ વાપર્યા હતા. ગાંધીજીએ શાંતિથી એ પત્ર વાંચ્યો. એમાં ટાંકણી હતી તે કાઢી લીધી અને પત્ર ફાડીને કચરાપેટીમાં નાખી દીધો. તેમના અંતેવાસીએ આ બધું જોઈને કારણે પૂછ્યું તો ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘આખા પત્રમાંથી કાંઈ રાખવા જેવું ન હતું તેથી ફેંકી દીધો, તેમાંથી માત્ર આ ટાંકણી રાખવા જેવી હતી તે મેં રાખી લીધી છે. એમાંથી આટલું જ ઉપયોગી હતું.’ માણસની મોટાઈ એ છે કે તેઓ પોતાની ટીકાથી અકળાતા નથી, સચ્ચાઈની નાનીશી ટાંકણી મળી જાય તો લઈ લે છે. આપણી ટીકા કરનારની વાતમાં જો ગ્રહણ કરવા જેવું કાંઈ હોય તો એ લઈ લેવું જોઈએ. ટીકાને કેવી દસ્તિથી જોઈ શકાય તેનું આ ઉત્તમ દસ્તાંત છે.

અખ્રાહમ લિંકન અમેરિકાનો મહાન રાષ્ટ્રપ્રમુખ ગણાયો છે. ગુલામી નાભૂદી માટે તેણે આંતરવિગ્રહ પણ સ્વીકાર્યો હતો. તેનો યુદ્ધમંત્રી સ્ટેન્ટન લિંકનનો ઉદ્ભૂત ટીકાકાર હતો. અગાઉ લિંકન વકીલાત કરતા હતા ત્યારે સ્ટેન્ટન અમેરિકાનો અગ્રણી વકીલ ગણાતો હતો. ત્યારે સ્ટેન્ટનને કહેવામાં આવેલું કે તેમે લિંકનને મદદનીશ તરીકે રાખો. તો સ્ટેન્ટને તોછડાઈથી કહેલું કે, એ લાંબા હાથવાળા અને અણાધ માણસ સાથે હું કામ કરવા ઈચ્છતો નથી. પછી લિંકન અમેરિકાના પ્રમુખ બન્યા ત્યારે સ્ટેન્ટને કહ્યું હતું કે, ‘આ માણસ રાજવહીવટ ચલાવવાને બિલકુલ નાલાયક છે.’ પછી લિંકનની હાંસી ઉડાવતાં કહ્યું હતું, ‘અસલ ગોરીલાને જોવા માટે આફિકા સુધી જવાની કશી જરૂર નથી. લાંબા પગ કરીને તે વ્હાઈટ હાઉસમાં જ બેઠો છે.’ આવી તુમાખી, ઉદ્ભતાઈ અને મનધાર્યું કરવા માટે જાણીતા સ્ટેન્ટનમાં કાર્યશક્તિ અદ્ભુત હતી. યુદ્ધ વખતે લશ્કર અને વહીવટમાં પેસી ગયેલી શિથિલતા દૂર કરવા માટે સ્ટેન્ટનની શિસ્ત અને પુરુષાર્થ લિંકનને જરૂરી લાગ્યાં. લિંકને પોતાની ટીકાઓ અને સ્ટેન્ટની ઉદ્ભતાઈ ભૂલીને તેને યુદ્ધમંત્રીની મહત્વની કામગીરી સોંપી. સ્ટેન્ટનને લિંકનનો કોઈ નિર્ણય ગળે ન ઊતરતો ત્યારે અકળાઈને લિંકનને ‘મૂર્ખનો સરદાર’ પણ કહી દેતો. પરંતુ યુદ્ધમાં સમય જતો ગયો તેમ તેમ સ્ટેન્ટનને લિંકનની મહાનતાનો ખ્યાલ આવતો ગયો. પછી લિંકનને સંન્માન અને આદરની નજરે જોવા લાગ્યો. અખ્રાહમ લિંકનના મૃત્યુ પછી સૌથી મહાન અંજલિ એના યુદ્ધમંત્રી સ્ટેન્ટને આપી હતી કે ‘દુનિયાએ ક્યારેય જોયો ન હોય એવો માનવીઓનો સૌથી પરિપૂર્ણ શાસક અહીં સૂતો છે. હવે તે અમર થઈ ગયો છે.’

ટીકાકારના હૃદયમાં પણ પરિવર્તન થઈ શકે છે અને ટીકાથી અકળાયા વિના તેમાંથી ઉપયોગી હોય તે લઈ લેવું જોઈએ એ સંદેશો લિંકન અને ગાંધીજી પાસેથી મળી રહે છે.

શબ્દાર્થ

દસ્તિ નજર, મીટ; અખબાર વર્તમાનપત્ર, સમાચારપત્ર; દરકાર પરવા, કાળજી; ટીકા નિંદા, વગોવણી; પૃથ્વી ધરતી, વસુધા અવનિ; મૃત્યુ અવસાન, નિધન; કુટિર ઝૂંપડી, કૂબો; પ્રશંસા વખાણ, સ્તુતિ

